

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΕΟΥ

**Η ΕΥΒΟΪΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΣΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΑΙΓΑΙΟ
ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΠΡΩΪΜΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ**

ΕΠΟΠΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ

Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ

Επόπτης

Δ. ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗΣ

Επικουρικός επόπτης

• • • • •
ΒΟΛΟΣ 2003

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»

Αριθ. Εισ.: 2799/1
Ημερ. Εισ.: 22-04-2004
Δωρεά: _____
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ – ΙΑΚΑ
2003
ΑΝΔ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000070491

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	1
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	2-3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι. ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΑΠΟΙΚΙΣΜΟΥ.....	4-10
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ. ΟΙ ΕΥΒΟΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ΤΟΥΣ.....	11
1. ΧΑΛΚΙΔΑ.....	11-12
2. ΕΡΕΤΡΙΑ.....	12-14
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ. ΟΙ ΕΥΒΟΕΙΣ ΣΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΑΙΓΑΙΟ.....	15-17
1. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ	
Α) ΜΕΝΔΗ-ΠΟΣΕΙΔΙ.....	17-24
Β) ΤΟΡΩΝΗ.....	24-28
Γ) ΑΚΑΝΘΟΣ.....	28-30
Δ) ΔΙΠΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΑΓΧΙΑΛΟΥ- ΣΙΝΔΟΣ.....	30-34
Ε) ΣΑΝΗ.....	34-37
ΣΤ) ΚΑΡΑΜΠΟΥΡΝΑΚΙ- ΘΕΡΜΗ.....	37-40
2. ΑΝΑΛΥΣΗ.....	40
Α) ΚΕΡΑΜΙΚΗ-ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ.....	40-44
Β) ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ.....	44-45
Γ) ΤΑΦΙΚΑ ΈΘΙΜΑ.....	46-47
Δ) ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΠΗΓΩΝ. ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΕΡΜΗΝΕΙΕΣ.....	48-51
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙV. ΑΠΟΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΘΑΛΑΣΣΑ	
1. ΤΑ ΠΛΟΙΑ ΣΤΟΝ ΟΜΗΡΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΗΡΟΔΟΤΟ.....	52-54
2. ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΠΛΟΙΩΝ ΣΕ ΑΓΓΕΙΑ.....	54-56
3. ΝΑΥΣΠΛΟΪΑ ΚΑΙ ΚΛΙΜΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ.....	56-58
4. ΟΙ "ΑΕΙΝΑΥΤΑΙ" ΤΗΣ ΕΡΕΤΡΙΑΣ.....	58-60
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	61-63
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	64-68
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	69-76
ΕΙΚΟΝΕΣ.....	76

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον

ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίς

ΑΕΜΘ: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη

AJA: American Journal of Archaeology

AJPh: American Journal of Philology

AntCl: L'antiquité classique

AntK: Antike Kunst

AS Athene: Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente

BCH: Bulletin de correspondance hellénique

BSA: The Annual of the British School at Athens

CAH: The Cambridge Ancient History

ClQu: The Classical Quarterly

Έργον: Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας

JHS: Journal of Hellenic Studies

Medit. Arch: Mediterranean Archaeology

OJA: Oxford Journal of Archaeology

ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι ισορροπίες υπάρχουν για να ανατρέπονται και οι ανατροπές αποτελούν τη βάση της συνέχειας της ιστορίας. Τα πρώιμα ιστορικά χρόνια ήταν μια περίοδος άγνωστη και οι πληροφορίες γι' αυτήν προέρχονταν από αβάσιμες υποθέσεις. Η θεωρία για τους «Σκοτεινούς» αιώνες έχει ανατραπεί και η αρχαιολογία εμπλουτίζει το πληροφοριακό υλικό με νέα στοιχεία που ρίχνουν 'φως' στην αλήθεια. Η εποχή κρίνεται μεταβατική, καθώς τότε πραγματοποιείται με την υιοθέτηση της γραφής η προσπάθεια αποτύπωσης των γεγονότων με το γραπτό λόγο, με σκοπό τη διατήρηση της μνήμης. Η δημιουργία των πρώτων έργων από τον Όμηρο, τον Ηρόδοτο και το Θουκυδίδη στέφεται με επιτυχία.. Οι αρχαίοι ιστορικοί κατορθώνουν να ανασυστήσουν τη διάσταση των γεγονότων που έχουν ακούσει από νεότερους ή εκείνων που οι ίδιοι έχουν βιώσει. Όμως οι απόψεις τους κυμαίνονται άλλοτε στη σφαίρα του υποκειμενικού και άλλοτε του μυθικού.

Όπως σε κάθε εποχή έτσι και τότε οι άνθρωποι υπέκυπταν στη μαγεία των ηρώων και της περιπέτειας. Η αναζήτηση, το άγνωστο, οι διαμάχες και η φύση ανέκαθεν αποτελούσαν θέματα ενδιαφέροντος. Η κοινωνία δεχόταν βίαιες και δραστηκές αλλαγές, η εξουσία των ολίγων μετατράπηκε σε δημόσιο αγαθό και η αγάπη για την πατρίδα έδωσε ώθηση στην εξέλιξη και την εξάπλωση. Η ευημερία είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση του πληθυσμού, ο οποίος διερευνούσε οδούς καλύτερευσης της ζωής. Η θάλασσα δεν αντιμετωπιζόταν με φόβο γιατί είχε πλέον λάβει θέση στην καθημερινότητα, ενώ τα ταξίδια στο Αιγαίο πύκνωναν και η εμπειρία μείωνε τις αποστάσεις. Οι μικρές ομάδες διακρίνονταν για την ικανότητα και την αποφασιστικότητά τους, δημιουργώντας οργανωμένες και ανεξάρτητες πόλεις. Μέσα σε αυτούς τους γόνιμους οργανισμούς αναπτύχθηκαν σχέσεις και θεσμοί προόδου. Όμως η ανοδική πορεία συνεχίστηκε και οι μεγάλες πόλεις διαθέτοντας τα κατάλληλα μέσα θέλησαν να επεκτείνουν τη γη και την οικονομική

τους κατάσταση. Πράγματι, στις αρχές περίπου του 8^{ου} αι. π.Χ. άρχισαν οι πρώτες μετακινήσεις με σκοπό την επικοινωνία με ξένους τόπους. Το ζήτημα έχει απασχολήσει ιστορικούς, αρχαιολόγους και άλλους μελετητές, καθώς δεν γίνεται κατανοητός ο τρόπος που έδρασαν αυτές οι κοινωνικές ομάδες και πολύ περισσότερο ο χαρακτήρας των εγκαταστάσεων που δημιούργησαν. Τα ερωτήματα που γεννούνται είναι πολλά και τα μέρη στα οποία οι άνθρωποι της αρχαιότητας επέλεξαν να κινηθούν ακόμη περισσότερα. Το πρόβλημα όμως που θα απασχολήσει τη συγκεκριμένη εργασία είναι η παρουσία των Ευβοέων στην περιοχή του βόρειου Αιγαίου και κυρίως της Χαλκιδικής. Αν και πρόκειται για ένα από τις κοντινότερες περιοχές επιλογής για κατοίκηση, ωστόσο στερείται των πληροφοριών που απαιτούνται για την αποκατάσταση της ιστορικής της συνέχειας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΑΠΟΙΚΙΣΜΟΥ

Αμέσως μετά το τέλος των «Σκοτεινών» αιώνων, κατά τους οποίους οι πληροφορίες δεν είναι αρκετά ξεκάθαρες, λόγω έλλειψης αρχαιολογικών δεδομένων και παρερμηνείας των ήδη υπαρχόντων, παρουσιάζεται μια σταδιακή αλλαγή. Η βασιλεία εξασθενίζει και οι ευγενείς ισχυροποιούνται, έτσι ώστε οι κλήροι γης να περνούν μονοδιάστατα από γενιά σε γενιά, ενώ ταυτόχρονα, εκδηλώνεται δημογραφική έκρηξη. Το αποτέλεσμα ήταν αύξηση του πληθυσμού και αντιστρόφως ανάλογα μείωση της καλλιεργήσιμης γης (Biers 1980), με αρνητικές επιπτώσεις στην κοινωνική και οικονομική οργάνωση καθώς το κύριο μέρος της οικονομίας στηριζόταν στη γεωργία. Όπως ήταν απολύτως φυσιολογικό έπρεπε να δραστηριοποιηθούν οι νεοσύστατες πόλεις-κράτη με σκοπό την αντιμετώπιση του προβλήματος (Chamoux 1965. Huxley 1966). Παράλληλα, την ίδια εποχή, η θάλασσα είχε κινήσει το ενδιαφέρον πολλών ατόμων, που δεν δίστασαν, δειλά στην αρχή, αλλά με αρκετή τόλμη αργότερα, να επιχειρήσουν μακρινά ταξίδια. Η περιέργεια και η αναζήτηση νέων τόπων συνέβαλαν στην ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας και του εμπορίου. Έτσι, βαθμιαία, δημιουργήθηκε η ανάγκη και η ευκαιρία εντοπισμού νέων καλλιεργήσιμων εκτάσεων. Οι πόλεις δεν είχαν πλέον τη δυνατότητα να θρέψουν όλους τους πολίτες· άλλοτε πάλι οι ίδιοι οι πολίτες ήταν δυσαρεστημένοι εξαιτίας ενδοπολιτικών ή θρησκευτικών διαμαχών. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αναπτύχθηκε η ιδέα του αποικισμού. Άλλωστε η πρώτη προσπάθεια μετακίνησης προς άγνωστους τόπους είχε γίνει λίγους αιώνες πριν και τα μέρη δεν ήταν εντελώς άγνωστα.

Πράγματι, οι μητροπόλεις, ως αφετηρίες της ενέργειας αυτής, δημιουργούσαν μια πρώτη ομάδα, την οποία έστελναν προς διερεύνηση της περιοχής, αφού εκ των προτέρων είχαν λάβει χρησμό από το μαντείο, συνήθως των Δελφών (ή της Δωδώνης). Η ίδρυση μιας νέας πόλης ήταν από τη φύση της ιερή πράξη, οπότε μόνο οι θεότητες μπορούσαν να την επισφραγίσουν. Ο Δελφικός χρησμός τα πρώτα χρόνια αποτελούσε κυρίως θέμα ευλογίας της όλης ενέργειας με σκοπό την επιτυχία

σύστασης και ευημερίας της νέας αποικίας. Μάλιστα, οι πιστοί θα πρέπει να ζητούσαν από τη θεότητα, ίσως ακόμη και ευνοϊκό άνεμο, όπως η θυσία της Ιφιγένειας στην Ιλιάδα ή μια θετική υποδοχή από τους ντόπιους της περιοχής στην οποία θα κατέληγαν. Καθώς περνούσαν όμως τα χρόνια, το μαντείο βοηθούμενο από τις γεωγραφικές γνώσεις που είχε αποκτήσει, καλούνταν να παίζει το ρόλο του πληροφοριοδότη στην μητρόπολη και να στείλει τους νέους αποίκους σε ελεύθερο και προπάντων υγιές έδαφος (Graham 1964, 25-27).

Η νεοσύστατη ομάδα που είχε συσταθεί με κρατική πρωτοβουλία (ακόμη και με τη μορφή δημόσιου ψηφίσματος), είχε για αρχηγό της έναν αριστοκράτη (Andrews 1987, 154). Αυτός ήταν ο λεγόμενος οικιστής, ο αρχηγός της αποστολής. Μία από τις υποχρεώσεις του ήταν η μεταφορά της ιερής φλόγας από τη μητρόπολη στη νέα αποικία. Αμέσως μόλις έφταναν στο νέο τόπο ο οικιστής έπρεπε να ιδρύσει ένα ιερό όπου θα τοποθετούσε την φλόγα. Με το τελετουργικό αυτό πραγματοποιούνταν η μεταφορά των πολιτικών και θρησκευτικών θεσμών από τη μητρόπολη στη νέα πατρίδα. Ο αποικισμός δεν ήταν μια πρόχειρη μετακίνηση, αλλά μια οργανωμένη και μαζική δράση (Starr 1991, 373). Η αποικία ήταν μια νέα πόλη μακριά από την πατρίδα, μια κοινωνία που δημιουργείται από μια άλλη κοινωνία κατ' εικόνα της αλλά σε ξένο τόπο (Mitchell & Rhodes 1997, 199). Αν και διατηρούσε στενή σχέση με την μητρόπολη, ωστόσο ήταν κατά κανόνα ανεξάρτητη και αυτάρκης. Είχε την δική της κυβέρνηση και θέσπιζε τους δικούς της νόμους και κανόνες, καμία φορά καλύτερα από αυτούς στην παλιά πατρίδα. Ανάμεσα στις υποχρεώσεις του οικιστή συμπεριλαμβανόταν και η απόδοση κλήρων (ίση μερίδα γης) στους νέους πολίτες. Η ιδιαίτερη σημασία που απέδιδαν στο ρόλο αυτού του ανθρώπου διαφαίνονταν από το γεγονός ότι μετά το θάνατό του, του απένειμαν τιμές ήρωα· σε αρκετές περιπτώσεις έφταναν στο σημείο να τον λατρεύουν.

Η αποικιακή αυτή κίνηση μπορεί να τοποθετηθεί χρονολογικά περίπου στα μέσα του 8^{ου} έως τα μέσα 5^{ου} αι. π.Χ. (Desborough 1995, 251. Sealey 1976). Βέβαια τα όρια έχουν το περιθώριο να επεκταθούν με μικρές αποκλίσεις. Το μεγάλο πρόβλημα, που δημιουργείται, έγκειται στο γεγονός εάν τα δεδομένα και το όλο τελετουργικό χαρακτήριζε, εξ αρχής, την πρώτη μέχρι την τελευταία αποικία. Μάλλον, η διαδικασία που προαναφέρθηκε, θα αφορούσε την αποικιακή δραστηριότητα καθώς η ίδια τελειοποιούνταν με το πέρασμα των χρόνων. Στο

ξεκίνημά της η όλη ενέργεια δεν θα μπορούσε να χαρακτηρίζεται από πλήρη οργάνωση. Είναι φυσικό στα πρώτα χρόνια τα πράγματα να ακολουθούν πιο χαλαρές διαδικασίες. Μάλιστα, δεν υπάρχει ακόμη καμία βεβαιότητα για το αν μπορεί να γίνει λόγος για αποικία ή για «εμπορείο». Ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι προηγήθηκαν επαφές και δημιουργία άτυπων εμπορικών σταθμών (εμπορείων), όπου συγκεντρώνονταν πληθυσμός από διάφορες περιοχές και αντάλλασσαν προϊόντα[♦]. Η αποικία, η δημιουργία δηλαδή μιας νέας πόλης και ο οικιστής, είναι ίσως στοιχεία που καθιερώθηκαν αργότερα όταν άρχισαν πλέον να διακυβεύονται συμφέροντα και λόγοι προπαγανδισμού οδήγησαν στη λήψη σκληρότερων μέτρων (Mitchell & Rhodes 1997, 200). Σε εκείνα τα χρόνια έχουν θέση και οι συμφωνίες που δημιουργούνταν μεταξύ αποίκων και μητρόπολης, ένα είδος όρκων. Επιπλέον, όταν ξεκίνησε αυτή η δραστηριότητα, όπως ήταν φυσικό διατηρούνταν η όσο το δυνατόν συχνή επικοινωνία μητρόπολης-αποικίας. Εξάλλου, οι πρώτες εγκαταστάσεις ήταν μικρές και στη συνέχεια ενισχύονταν με νέες μεταναστεύσεις. Η αποικία έπαιρνε συνήθως το μέρος της μητρόπολης σε οποιοσδήποτε αποφάσεις της και αποτελούσε την καλύτερη και πιο σίγουρη συμμαχία σε περιπτώσεις συγκρούσεων, με ελάχιστες εξαιρέσεις. Συνάμα, διατηρούσε οικονομικής φύσεως ανταλλαγές, όπως για παράδειγμα διαβίβαζε το πλεόνασμά της στην ιδρύτρια πόλη. Με το πέρασμα των χρόνων και καθώς μία πόλη είχε συστήσει έναν αξιόλογο αριθμό αποικιών ήταν φυσικό, οι σχέσεις να μεταφέρονται σε επίπεδο τυπικό ή ακόμη και να τερματίζουν.

Ήδη πριν από τον 8^ο αι. ομάδες Μυκηναίων και Φοινίκων είχαν ξεκινήσει τις πρώτες επαφές με νέα εδάφη και πραγματοποίησαν τα πρώτα θαλάσσια ταξίδια. Κατά τα επόμενα χρόνια οι ισχυρές πόλεις που διέθεταν τις προϋποθέσεις να λάβουν μέρος και να φέρουν σε πέρας μια αποστολή αποικιακής φύσεως δεν ήταν πολλές. Οι πρώτοι που τόλμησαν το εγχείρημα, σύμφωνα με τις γραπτές μαρτυρίες και τα αρχαιολογικά δεδομένα, ήταν οι Ευβοείς. Κάποιες πόλεις, όπως η Χαλκίδα και η

[♦] Όσον αφορά τον 8^ο ή 7^ο αι. π.Χ., δεν είναι δυνατόν να γίνεται λόγος για μητροπόλεις και αποικίες. Οι ίδιες οι πόλεις ήταν ακόμη σε νεαρή ηλικία, όχι εντελώς σχηματοποιημένες και οργανωμένες, ανίκανες να κάνουν 'παιδιά'. Οι σχέσεις που θα μπορούσαν να αναπτυχθούν θα έφταναν σε αδελφικό επίπεδο και όχι σε επίπεδο γονέα-παιδιού. Η αποικία άλλωστε ήταν μια τυπική διαδικασία, ενώ αντίθετα το 'εμπόριο' ήταν μια άτυπη ίδρυση. Αλλά και πάλι οι δύο αυτοί όροι διαφαίνονται αρκετά πρώιμοι για την αρχαϊκή εποχή. Θα ταίριαζαν περισσότερο στην κλασσική περίοδο, καθώς αντανάκλουν έννοιες και επιθυμίες αυτών των χρόνων. Τα κίνητρα για τη δημιουργία εγκαταστάσεων στην εποχή του αποικισμού θα πρέπει να εξαρτώνται κυρίως από την εσωτερική και εξωτερική γεωγραφία ενός τόπου, από τις σχέσεις με τους γηγενείς και από την ύπαρξη ή μη σχεδίου περαιτέρω ανάπτυξης για την περιοχή (Mitchell & Rhodes, 1977, 206).

Μίλητος, αποτελούσαν ένα είδος «πρακτορείου»: λόγω πείρας, αναλάμβαναν την οργάνωση τηςμετανάστευσης σε μια ευρύτερη περιοχή. Το πλεονέκτημα αυτής της πράξης ήταν φυσικά η εθνική περηφάνια, καθώς και το πολιτικό ή εμπορικό όφελος για το μέλλον (Andrews 1987). Από εκείνους στη συνέχεια επηρεάστηκαν οι νησιωτικές πόλεις, όπως Άνδρος, Σκύρος, Πάρος, Θήρα και επίσης από την ηπειρωτική Ελλάδα, οι Κορίνθιοι και οι Αθηναίοι. Οι κατευθύνσεις που επιλέχθηκαν ήταν πολλές. Προτιμήθηκε η Δύση, Ιταλία και Σικελία, το βόρειο Αιγαίο, Χαλκιδική και Θράκη, ο Εύξεινος Πόντος, η Μαύρη θάλασσα και η Ανατολή. Από γεωγραφικής άποψης η επέκταση συνεχίσθηκε προς την Κύπρο, την Αίγυπτο, μέχρι και την μακρινή Ισπανία.

Οι γνώσεις και οι ιδέες άρχισαν να ταξιδεύουν και να τροποποιούνται. Κάθε λαός είχε τόσο την ανάγκη να εμπλουτίζεται με νέα δεδομένα όσο και την ικανότητα να μεταδίδει τα δικά του. Δημιουργήθηκε καιμεταφέρθηκε η γραφή σε κάθε μέρος, ενώ ιδρύθηκαν ισχυρές πόλεις-κράτη, οι οποίες διέθεταν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την γένεση δημοκρατικών θεσμών . Οι άποικοι στο νέο τόπο, παίρνοντας ίση μερίδα γης, θεωρούνταν ισότιμοι ο ένας απέναντι στον άλλο. Στους κινδύνους που αντιμετώπιζαν έπρεπε να είναι σύσσωμοι, γιατί ήταν μόνοι τους και καλούνταν να λάβουν από κοινού αποφάσεις. Διευρύνθηκε το εμπόριο τόσο όσον αφορά στους νέους τόπους όσο και σε σχέση με το πλήθος των εργαστηρίων που ασχολούνταν με την ίδια παραγωγή. Τα εμπορεύματα κυκλοφορούσαν σε ποσότητες, ενώ συνάμα συναγωνίζονταν μεταξύ τους σε ποιότητα (Biers 1980) (εικ. 1).

Οι Έλληνες φαίνεται πως έδειξαν περισσότερη προτίμηση στα εδάφη της Δύσης, παρά της Ανατολής κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων του αποικισμού. Οι ευθύνες για την δυτική πορεία που ακολούθησαν μπορούν να αποδοθούν στην διεθνή κατάσταση που επικρατούσε. Στην Ανατολή βρισκόταν το κυρίαρχο και απειλητικό ασσυριακό κράτος, που είχε θέσει φραγμό στην εξάπλωση του Ελληνισμού. Αντίθετα στη Δύση ήταν πιο ευνοϊκές οι συνθήκες, καθώς εκεί δεν υπήρχε κάποια ισχυρή πολιτική δύναμη και επιπλέον, τα ανεξάρτητα ιταλικά φύλα έδειχναν μεγάλη ανοχή και εξάρτηση στο εμπόριο και τον πολιτισμό των Ελλήνων.

Συνεπώς, οι Έλληνες έστρεψαν το βλέμμα τους αρχικά προς τη Δύση (εικ. 2). Η πρώτη ελληνική εγκατάσταση δημιουργήθηκε από Χαλκιδείς και Ερετριείς στο

νησί Πιθηκούσες κοντά στις ακτές της Καμπανίας, τη σημερινή Ίσκια. Αυτή η αποικία είχε ως σκοπό την ενίσχυση των αποθεμάτων της Ελλάδας σε σίδηρο, απαραίτητο για τη δημιουργία εργαλείων και όπλων. Οι Χαλκιδείς συνεχίζουν την επέκτασή τους, ιδρύοντας τη Νάξο στα ανατολικά της Σικελίας και, λίγο αργότερα, την Κύμη στις ακτές της Καμπανίας. Ακόμη, στις δύο αντικριστές ακτές του στενού της Μεσσήνης δημιουργούνται η Ζάγκλη και το Ρήγιο. Βέβαια, όπως αναφέρει ο Θουκυδίδης, τη Ζάγκλη την ίδρυσαν ουσιαστικά «πειρατές» από την Κύμη και χωρίς αμφιβολία η διπλή θεμελίωση των δύο είχε ως απώτερο σκοπό τον έλεγχο του στενού της Μεσσήνης. Προφανώς, το εμπόριο είχε αρχίσει να αναπτύσσεται εκτενώς βασισμένο σε ελληνικές δυνάμεις.

Οι Χαλκιδείς κήρυξαν, αβίαστα, την εκκίνηση για εξάπλωση στην Ιταλία και τη Σικελία. Την ίδια διαδρομή μιμήθηκαν και κάτοικοι από διάφορα μέρη της Ελλάδας. Έτσι, λουπόν, οι Μεγαρείς ίδρυσαν τα Υβλαία Μέγαρα και οι Κορίνθιοι τις Συρακούσες. Κίνητρο των δύο μητροπόλεων μοιάζει να είναι η αναζήτηση νέων εδαφών. Συγκεκριμένα, οι Μεγαρείς επέλεξαν μια πεδιάδα και κατένειμαν δίκαια τον αστικό τους χώρο. Σε κάθε άποικο αντιστοιχούσαν δύο κλήροι: ο ένας στη χώρα και ο άλλος εκεί όπου μελλοντικά θα βρισκόταν το κέντρο της πόλης. Η διαίρεση έγινε με βάση τους άξονες βορρά-νότο, ανατολή-δύση, αφού προηγουμένως είχαν εξασφαλίσει χώρο για την αγορά και το ηρώον, δηλαδή το ιερό του οικιστή- ήρωα. Αλλά και κάποια επίσης ομάδα της Πελοποννήσου επέλεξε να πορευθεί προς τη νότια Ιταλία και μάλιστα στη Σύβαρη, τον Κρότανα και τον Τάραντα. Σε αυτήν την τελευταία αποικία, ως γνωστόν, εγκαταστάθηκαν Σπαρτιάτες ταραξίες, που είχαν εκδιωχθεί από την πατρίδα τους, οι «Παρθενίες». Μερικές ακόμη νέες πόλεις ήταν οι Επιζεφύριοι Λοκροί, με ιδρυτή τη Λοκρίδα και η Γέλα στη Σικελία από Ρόδιους και Κρήτες πολίτες.

Σταδιακά, διαπιστώνεται μια διεύρυνση στους τόπους από τους οποίους ξεκινούν οι ομάδες με σκοπό τη δημιουργία μιας νέας αποικίας, ενώ παράλληλα αυξάνονται και οι επιλογές ως προς τον προορισμό. Εκτός από την Ιταλία, ενδιαφέρον παρουσιάζουν και άλλες περιοχές της Μεσογείου, όπως το βόρειο Αιγαίο, η Προποντίδα, ο Εύξεινος Πόντος ή επιπλέον, τα παράλια της Αφρικής, της Ισπανίας, της Γαλατίας (εικ. 2, 3). Για μία ακόμη φορά οι Μεγαρείς αναλαμβάνουν δράση, στρεφόμενοι τώρα ανατολικά, στην Προποντίδα και τα παράλια του Εύξεινου

Πόντου. Οι σημαντικότερες αποικίες είναι η Χαλκηδόνα, ο Αστακός, η Σηλύμβρια και το Βυζάντιο στην Προποντίδα, ενώ η Ηράκλεια του Πόντου, η Χερσόνησος, η Κάλλατις και η Μεσημβρία κοσμούν την Μαύρη θάλασσα. Στην ίδια περιοχή σπουδαίες αποικίες ιδρύουν και οι Μιλήσιοι. Τέτοιες θεωρούνται η Σινώπη, η Άμισος, η Ιστρος, η Ολβία, η Άβυδος, η Κύζικος, το Ποντικάπαιο και η Θεοδοσία. Κάποιες από αυτές τις πόλεις εξελίχθηκαν σε αξιόλογα εμπορικά κέντρα με σκοπό τη διεξαγωγή σταριού στον Πόντο.

Όμως, από το 2^ο τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ., οι άποικοι προέρχονται κυρίως από τα νησιά και τις πόλεις της Μικράς Ασίας. Έτσι, στις βόρειες ακτές του Αιγαίου, εκτός από τους Ευβοείς που ενδιαφέρονται κυρίως για τη Χαλκιδική, κάτοικοι από την Πάρο δημιουργούν την αποικία της Θάσου. Επίσης, η Μαρώνεια στη Θράκη ιδρύεται από Χιώτες, ενώ ο Αίνος από κατοίκους της Λέσβου και από την αιολική Κύμη. Ανάμεσα στους δραστήριους νησιώτες συγκαταλέγονται και οι πολίτες της Θήρας, οι οποίοι θεωρούνται υπεύθυνοι για τη μόνη σημαντική ελληνική αποικία στην Αφρική, την Κυρήνη στα παράλια της Λιβύης. Οι Θηραίοι αντιμετώπισαν στο νησί τους μια περίοδο έντονης ξηρασίας και γι' αυτό πολλοί αναγκάστηκαν να το εγκαταλείψουν. Σύμφωνα με διηγήσεις του Ηρόδοτου διοργανώθηκε πρώτα μια αναγνωριστική αποστολή και έπειτα κληρώθηκε από κάθε οικογένεια ένας ενήλικος γιος για να συμμετάσχει στην επιχείρηση. Αφού, λοιπόν, συγκεντρώθηκαν 200 ή 300 άντρες, στάλθηκαν αρχικά στη νήσο Πλατέα, απέναντι από τη Λιβυκή ακτή, όπου έζησαν ως γεωργοί και μετά ίδρυσαν την Κυρήνη.

Μία δεύτερη αποικία στην Αφρική ήταν η Ναύκρατις, είχε όμως διαφορετικό χαρακτήρα (εικ. 3). Οι Έλληνες των νησιών και της ασιατικής Ηπείρου που διεξήγαγαν το εμπόριο, είχαν αποκτήσει το δικαίωμα να κτίσουν εκεί ναούς για τους Θεούς τους. Αποτελούσε, δηλαδή ένα θρησκευτικό κέντρο, ένα εμπορικό πρακτορείο, το οποίο είχαν ιδρύσει από κοινού εννέα πόλεις : η Χίος, η Τέως, η Φώκαια, οι Κλαζομενές, η Ρόδος, η Κνίδος, η Αλικαρνασσός, η Φάσηλις και η Μυτιλήνη. Όλες μαζί βοήθησαν στο χτίσιμο του ιερού Ελληνίου και ομαδικά διαχειρίζονταν και το λιμάνι. Εκτός αυτού είχαν ανοικοδομηθεί και άλλα ιερά από την Αίγινα, τη Μίλητο και τη Σάμο. Η Αίγυπτος κίνησε το ενδιαφέρον των Ελλήνων γιατί εκεί η ασχολία του εμπορίου τύχαινε την προστασία του Φαραώ, ενώ υπήρχαν και κάποιοι που υπηρετούσαν μισθοφορικά το στρατό του Φαραώ. Από την Αίγυπτο προμηθεύονταν

τα δημητριακά και για αντάλλαγμα εισήγαγαν αγγεία με γραπτή κυρίως διακόσμηση. Γενικά, η Ναύκρατις αναγνωρίστηκε ως τόπος διανοήσης και πνεύματος.

Αλλά και η Αλ Μίνα στην Ανατολή, στη βόρεια Συρία έχει περάσει στην ιστορία ως ένας ακόμη εμπορικός σταθμός των Ελλήνων (εικ. 3). Πρόκειται για το παλαιότερο και σημαντικότερο λιμάνι, με διάρκεια ζωής από το 800 έως το 600 π.Χ.. Εκεί είχαν φτάσει από πολύ παλιά κάτοικοι της Ελλάδας και μάλιστα πρώτοι Χαλκιδείς. Βέβαια, δεν αποτελούσε τόπο μόνιμης εγκατάστασης, αλλά μία μικτή κοινότητα εμπορικού χαρακτήρα. Ίσχυε μια χαλαρή θρησκευτική οργάνωση, ενώ η κύρια χρήση του ήταν βάση για εργαστήρια. Τον πολυδιάστατο χαρακτήρα της κοινότητας μαρτυρεί η ποικιλία τύπων προέλευσης της κεραμικής, από Κύπρο, Φοινίκη και Ελλάδα (Μπένγκτσον 1991, 95-98. Mossé & Shnapp-Gourbeillon 1999, 171-175).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Π

ΟΙ ΕΥΒΟΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ΤΟΥΣ

Σε μικρή απόσταση από την ηπειρωτική Ελλάδα και σχεδόν σε κεντρικό σημείο της ελληνικής γης, διακρίνεται ακόμη και με γυμνό μάτι ένα στενόμακρο νησί, η Εύβοια. Εκτείνεται σε παράλληλη διάταξη από τη Βοιωτία μέχρι και την Αττική, νοτιοανατολικά του Παγασητικού κόλπου σε μήκος 176 χιλιομέτρων. Σαν περιοχή χρίζεται με πολλά πλεονεκτήματα, καθώς έχει πρόσβαση σε λιμάνια, καλή επαφή με τη θάλασσα, ενώ συνάμα διαθέτει εύφορες πεδιάδες και μεταλλεύματα. Ένα άλλο προτέρημά της είναι η ιδιαιτερότητα της θέσης της, που εγγυάται ασφαλή εσωτερική διέλευση για τα πλοία που ταξιδεύουν ανάμεσα στην Αθήνα και το βόρειο Αιγαίο (Ridgway 2000, 35). Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια μεγάλη γέφυρα που συνενώνει τη νότια με τη βόρεια Ελλάδα και προπαντός τη δυτική- ηπειρωτική με την ανατολική, τα νησιά του Αιγαίου. Δύο είναι οι μεγαλύτερες πόλεις, που έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην ιστορία του αποικισμού, η Ερέτρια και η Χαλκίδα.

Λίγο μετά τον Τρωικό πόλεμο, η εξουσία στην περιοχή της Εύβοιας ανήκε σε ανθρώπους που διέθεταν ίππους, έτρεφαν άλογα, ως σύμβολα γοήτρου. Αυτοί ήταν οι ευγενείς και αποτελούσαν τους ήρωες της εποχής σε καιρό πολέμου. Τα ίδια άτομα είχαν τον έλεγχο της οικονομίας και της γης, έως τα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ., όταν εξελίσσεται η ναυτιλία και μια καινούρια τάξη αναδύεται στους κόλπους της κοινωνίας. Με την εμφάνιση των νέων επαγγελματικών και κοινωνικών τάξεων δημιουργούνται και οι πρώτες πραγματικές πόλεις-κράτη των ιστορικών χρόνων (Βρανόπουλος 1987, 24).

1. ΧΑΛΚΙΔΑ

Η Χαλκίδα βρίσκεται βορειότερα της Ερέτριας, αλλά κατέχει εξίσου κεντρική θέση στην Εύβοια (εικ. 4). Η πόλη ξεδιπλώνεται σε μια μικρή χερσόνησο που περιτριγυρίζεται από φυσικά όρια, όπως είναι η θάλασσα, δυτικά, βόρεια και

ανατολικά, ενώ στα νότια υψώνεται το Βαθροβούνιο. Τα παλαιότερα λείψανα εγκατάστασης χρονολογούνται στη νεολιθική εποχή.

Κατά την πρωτογεωμετρική εποχή νέοι κάτοικοι από τη Βοιωτία ή την Θεσσαλία μεταφέρονται απέναντι και εγκαθίστανται στην Χαλκίδα. Ο πληθυσμός ζει διάσπαρτος σε κώμες και καλλιεργεί τη γη. Γύρω στο 800 π.Χ. πραγματοποιείται συνένωση των κωμών και ενιαία διακυβέρνηση. Από την κεραμική που αποκαλύφθηκε αναγνωρίζονται τοπικά εργαστήρια με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως τα αγγεία με διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων και κρεμάμενων ημικυκλίων και το λευκό επίχρυσμα. Σταδιακά παρατηρείται ανάπτυξη στις τέχνες, το εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα. Γύρω στα μέσα του 8^{ου} αι. αρχίζει η αποικιακή κίνηση, στην οποία οι Χαλκιδείς συνεργάζονται με τους Ερετριείς. Οι πηγές σώζουν πολλές αναφορές σχετικά με την έντονη δράση της πόλης στον αποικισμό. Φαίνεται ότι πρωτοστάτησε σε αρκετές περιπτώσεις τόσο στη Δύση, όσο και στο βόρειο Αιγαίο, όπου και κάποιοι μελετητές αμφιταλαντεύονται σχετικά με το αν έχει προσφέρει το όνομά της στη χερσόνησο της Χαλκιδικής. Αργότερα, πιθανώς κατά το πρώτο μισό του 7^{ου} π.Χ. αι., ξεσπάει ο Δηλάντιος πόλεμος, που έφερε αντιμέτωπες τις δύο πόλεις για την κατοχή της μεταξύ τους πεδιάδας.

Στη Χαλκίδα, κατά την αρχαϊκή εποχή, το πολίτευμα από τους ευγενείς (υποβότες) περνά σε τύραννους. Αργότερα, η πόλη συνάπτει συμμαχίες με Σπάρτη και Βοιωτία. Λαμβάνει μέρος στην ναυμαχία της Σαλαμίνας και μετά τους περσικούς πολέμους συμμετέχει στην πρώτη και δεύτερη Αθηναϊκή Συμμαχία. Στη Χαλκίδα κατά τους ελληνιστικούς χρόνους εγκαθίσταται μακεδονική φρουρά και έπειτα οι Ρωμαίοι. Η πόλη μετά την καταστροφή της από τους Ρωμαίους ερημώνεται σταδιακά, ενώ προς την ίδια καθοδική πορεία βοηθά και ο σεισμός του 365 μ.Χ. Στα βυζαντινά χρόνια η θέση της πόλης μεταφέρεται στην περιοχή του Ευρίπου (Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, 11-13).

2. ΕΡΕΤΡΙΑ

Η Ερέτρια είναι μία από τις σημαντικές πόλεις της αρχαίας Ελλάδας για την οποία διαθέτουμε αρκετά ανασκαφικά δεδομένα (εικ. 4). Στην ιστορία της δημιουργείται ένα πρόβλημα, καθώς οι πηγές αναφέρουν παλαιά και νέα Ερέτρια. Ωστόσο το γεγονός αυτό αντιμετωπίζεται ως παρανόηση, εφόσον κατά πρώτον, η

πόλη χαρακτηρίζεται από ασυμμετρία, γεγονός που δικαιολογεί την παλαιότητά της και κατά δεύτερον, το νεκροταφείο που βρίσκεται στα δυτικά της διασώζει μια συνέχεια στους τάφους από τα αρχαϊκά μέχρι και τα ελληνιστικά χρόνια (Auberson & Schefold 1973, 21). Επειδή όμως απουσιάζουν λείψανα μόνιμης εγκατάστασης παλαιότερα του τέλους του 9^{ου} αι. π.Χ., αυτά αναζητήθηκαν αλλού. Ανατολικά του Λήλαντος ποταμού και λίγο βορειότερα από την Ερέτρια αποκαλύφθηκε μία άλλη πολλή σημαντική θέση, το Λευκαντί. Στο μέρος αυτό σώζονται αρχαιολογικά κατάλοιπα μυκηναϊκών, υπομυκηναϊκών, πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών συνουκισμών. Όμως, φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε τον 8^ο αι. και ίσως τότε να δημιουργήθηκε η νέα Ερέτρια. Η μετατόπιση της πόλης δικαιολογείται από το γεγονός της αναζήτησης καλύτερου λιμένα, για μια πόλη τέτοιου μεγέθους και από την ταραγμένη μάλλον περίοδο διαμάχης στο Ληλάντιο πεδίο (διαμάχη Χαλκιδέων-Ερετριέων για την διεκδίκηση της εύφορης πεδιάδας) (εικ. 5).

Από τη νέα τους ισχυρή θέση, οι κάτοικοι της Ερέτριας επιδόθηκαν στο εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα. Δημιούργησαν μια ισχυρή ναυτική δύναμη, η οποία διεύρυνε τους ορίζοντές της προς κάθε κατεύθυνση. Η Ερέτρια ανέλαβε ουσιαστικό ρόλο κατά τη διάρκεια του μεγάλου αποικισμού στην Ελλάδα και αξιοποίησε κατάλληλα τις ικανότητες που κατείχε στον τομέα της θάλασσας. Μάλιστα και το ίδιο της το όνομα παραπέμπει στη ναυτική της ιδιότητα, σημαίνοντας ότι οι πολίτες της ήταν κωπηλάτες.

Η Ερέτρια ακμάζει για δύο περίπου αιώνες (800-650 π.Χ.) (εικ. 5). Ήδη από την υστερογεωμετρική εποχή διαθέτει ένα μεγάλο ιερό προς τιμήν του Δαφνηφόρου Απόλλωνα (εικ. 6), ενώ έχει ερευνηθεί και ένα δεύτερο σημαντικό ιερό, όπου λατρευόταν η θεά Άρτεμη. Τα σπίτια της περιόδου αρχικά είχαν μορφή ελλειψοειδή ή αψιδωτή, ενώ αργότερα χτίζονται ορθογώνια συγκροτήματα. Οι τάφοι είναι αρκετά πλούσιοι· συχνές είναι οι καύσεις, ενώ δεν απουσιάζουν και οι ενταφιασμοί νηπίων στο δάπεδο των οικιών. Οι επαφές της Ερέτριας και οι εισαγωγές κυκλαδικής, αττικής και κορινθιακής κεραμικής, μολονότι ευνοούν την παραγωγή απομιμήσεων, εντούτοις δεν απέτρεψαν την ανάπτυξη ενός εγχώριου κεραμικού ρυθμού. Χαρακτηριστικό του είναι το παχύ κίτρινο επίχρισμα και τα εικονογραφικά θέματα που προτιμώνται, όπως τα υδρόβια πτηνά και τα ζώα. Στη συνέχεια κατά την αρχαϊκή περίοδο, η πόλη συρρικνώνεται προς τη μεριά της ακρόπολης, ίσως εξαιτίας της

αρνητικής έκβασης που είχε γι' αυτήν ο Δηλάντιος πόλεμος. Το ιερό της Αρτέμιδας πιθανώς χάνει τη σημασία του, ενώ ο ναός του Απόλλωνα επισκευάζεται με την προσθήκη περιβόλου. Κατά τον 6^ο αι. το πολίτευμα γίνεται δημοκρατικό, η πόλη τειχίζεται και ιδρύεται αγορά (Σαπουνά-Σακελλαράκη 2000, 12-16). Η πρώτη καταστροφή της πραγματοποιείται στους περσικούς πολέμους, ενώ η τελειωτική ερήμωση έλαβε χώρα κατά τη ρωμαϊκή εποχή (87 π.Χ.) (εικ. 7).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

ΟΙ ΕΥΒΟΕΙΣ ΣΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΑΙΓΑΙΟ

Το ανήσυχο πνεύμα των Ευβοέων και η καταλληλότητα της θέσης τους, σε κεντρικό σημείο του χάρτη κατά την αρχαιότητα, τους προσέφερε την δυνατότητα να κινηθούν προς κάθε κατεύθυνση. Όμως, καθώς η εξερευνήσεις τους πραγματοποιούνταν δια θαλάσσης, ένα μέρος θεωρούνταν αρκετά κοντινό, προσβάσιμο και όχι εντελώς άγνωστο, η Χαλκιδική (εικ. 8). Η περιοχή είχε ήδη εξερευνηθεί κατά την περίοδο της πρώτης Ιωνικής μετανάστευσης (11^{ος} αι. π.Χ.) και οι μνήμες δεν είχαν ακόμη ξεχαστεί. Εξάλλου ήταν ένας τόπος που μπορούσε να κεντρίσει το ενδιαφέρον των ανθρώπων από πολλές απόψεις.

Αρχικά, από γεωγραφικής σκοπιάς η Χαλκιδική αποτελούνταν από τρεις χερσονήσους και επομένως σχημάτιζε μια τεράστια ακτογραμμή. Η δημιουργία λιμανιών σε αυτή τη θέση σήμαινε διευκόλυνση του εμπορίου προς την Ανατολή και προς την ενδοχώρα, δίνοντας τεράστια ώθηση στην οικονομία. Τα εδάφη της ήταν παραθαλάσσια και η ενδοχώρα πεδινή. Ατέλειωτες καλλιεργήσιμες εκτάσεις που έλαμπαν στα μάτια των Ευβοέων αγροτών, ενώ και η κτηνοτροφία φάνταζε ως μια πολύ καλή λύση. Έπειτα, και το κλίμα θεωρούνταν αρκετά κατάλληλο· αν και οι χειμώνες είναι πιο κρύοι, ωστόσο έχει πολλές καλοκαιρινές βροχοπτώσεις. Τα ποτάμια έχουν άφθονο νερό και ρέουν αδιάκοπα (Graham 1982, 175-185). Επιπλέον, η βόρεια Ελλάδα διέθετε πάντα μεγάλα αποθέματα ξυλείας. Οι Ευβοείς ως ικανοί ναυτικοί είχαν ανάγκη το ξύλο για να κατασκευάζουν εμπορικά και πολεμικά πλοία, με τα οποία διέσχιζαν όλη τη Μεσόγειο. Τέλος, η Μακεδονία ήταν πλούσια σε μέταλλα. Το υλικό ήταν ήδη γνωστό στους Ευβοείς που ήταν καλοί τεχνίτες και είχαν αναπτύξει αυτόν τον τομέα, όμως τα αποθέματα στην πατρίδα δεν ήταν αρκετά και η τροφοδοσία ενισχύονταν από το βορρά. Εκτός από χαλκό, η περιοχή διέθετε και κοιτάσματα χρυσού. Ο ποταμός Εχέδωρος, σημερινός Γαλλικός, ήταν κύρια πηγή χρυσού για τη Μακεδονία και φαίνεται να εξυπηρετούσε πολλές άλλες πόλεις. Πάντως, ο αποικισμός στην συγκεκριμένη περιοχή θα συναντούσε λιγότερα

προβλήματα, καθώς οι ντόπιοι πληθυσμοί δεν ήταν πολλοί. Επιπλέον, δεν διέθεταν καλή οργάνωση και για το λόγο αυτό η αντίδραση που θα αντιμετώπιζαν οι νέες ομάδες θα ήταν ελεγχόμενη (Chamoux 1965).

Το όνομα που αποδόθηκε στη χερσόνησο της βορείου Ελλάδας απασχόλησε πολλούς μελετητές. Μια πρώτη άποψη υποστηρίζει ότι η Χαλκιδική πήρε το όνομά της από την πρώτη πόλη που δημιούργησε στο μέρος αυτό τις περισσότερες αποικίες, δηλαδή τη Χαλκίδα (Διόδωρος Σικελιώτης XII. 68. 6). Ωστόσο μία πιο λογική θεωρία πρεσβεύει ότι η χερσόνησος έλαβε το όνομά αυτό εξαιτίας των κοιτασμάτων χαλκού που παρείχε. Γενικά, οι μαρτυρίες από τις φιλολογικές πηγές για το βόρειο Αιγαίο είναι λιγοστές σε αντίθεση με τη Δύση και συχνά ανακριβείς. Τα μόνα βοηθητικά στοιχεία προέρχονται από τα ανασκαφικά δεδομένα, τα οποία συνεχώς εμπλουτίζονται και μελετώνται με σκοπό τη διαμόρφωση μιας πιο ξεκάθαρης ιδέας.

Στον αποικισμό του βορείου Αιγαίου έλαβαν μέρος κυρίως Χαλκιδείς και Ερετριείς, συχνά με τη βοήθεια κάποιων νησιών, όπως της Άνδρου και της Σκύρου. Στο πρώτο πόδι της Χαλκιδικής, στη χερσόνησο της Παλλήνης και στο δυτικό τμήμα του Θερμαϊκού κόλπου, φαίνεται ότι εγκαταστάθηκαν Ερετριείς. Η Μεθώνη, η Πύδνα, το Δίον, η Άλωρος, η Μένδη (Θουκυδίδης IV. 123), η Σκιώνη, η Ολόφυξος, η Ηίονα, οι Ακροθώοι, η Φάρβυλος, τα Δίκαια, η Απολλωνία λέγεται ότι ήταν αποικίες της Ερέτριας (Βρανόπουλος 1987, 39). Στο δεύτερο κατά σειρά πόδι, στην αποκαλούμενη Σιθωνία, εντοπίστηκαν ως επί το πλείστον αποικίες των Χαλκιδέων. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (V.121, VII.185.2, VIII.127) και το Στράβωνα (VII fr. 11, X.18), η Χαλκίδα δημιούργησε τριάντα πόλεις στη δεύτερη χερσόνησο της Χαλκιδικής. Οι δώδεκα από αυτές είναι σίγουρα αποικίες των Χαλκιδέων : Άσσα, Φίλορος, Σερμύλια, Σάρτη, Τορώνη, Γαληψός, Σίγγος, Μηκύβερνα, Άρναι, Στάλος, Πολίχνη, Μίλτορος και η Όλυνθος (μετά το 479 π.Χ.). Άλλες δεκατρείς πόλεις ίσως να έχουν χαλκιδική καταγωγή: Τίνδη, Λίπαξος, Κομβρεία, Ηαισα, Γίγονος, Σκάψα, Σμίλλα, Σκάβλα, Κίθας, Φύγετος, Πίστασος, Ζέρεια και Θέστορος, ενώ από πέντε δεν υπάρχουν στοιχεία προέλευσης και ίσως να είναι επίσης Χαλκιδικές: Κοσσαία, Στρέψα, Σέρμη, Χέδρολος, Όθορος. Όλες αυτές οι πόλεις δεν είναι δυνατόν να έγιναν απευθείας από τη Χαλκίδα, αντίθετα μια πιο πιθανή εκδοχή είναι οι πρώτες αποικίες των Χαλκιδέων να στράφηκαν στη δημιουργία νέων πόλεων στα παράλια του βόρειου Αιγαίου (Bradeen 1952). Στην τελευταία χερσόνησο της Χαλκιδικής, αλλιώς Άθως ή

Ακτή, εικάζεται ότι διέμεναν κάτοικοι της Άνδρου, άλλοτε με την συμπαράσταση των Χαλκιδέων και άλλοτε αυτόνομα. Έτσι, η Άκανθος, η Σάνη και τα Στάγειρα θεωρούνται εγκαταστάσεις βασισμένες στη συνεργασία Ανδρίων και Χαλκιδέων (εικ. 8).

1. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Α) ΜΕΝΔΗ-ΠΟΣΕΙΔΙ

Η αρχαία Μένδη θεωρείται ως η κυριότερη αποικία των Ερετριέων (Παπαρηγόπουλος 1969, 211. Βρανόπουλος 1987, 39) στην ακτή της Παλλήνης, στο πρώτο πόδι της Χαλκιδικής (εικ. 8). Συγκεκριμένα, η αρχαία πόλη εντοπίζεται νότια του χωριού Καλάνδρα και η ταύτισή της είχε γίνει ήδη από τον Leake (Leake 1967, 156-157). Η πληροφορία αυτή διασώζεται στο έργο του Θουκυδίδη και του Τ. Λίβιου (Θουκ. 1, 4, 129. IV. 123. 1. Λίβιος 1, 44, 11 και 1, 31, 45) και μάλιστα είναι γεγονός ότι το γειτονικό της Μένδης ακρωτήριο Ποσειδώνιον ή Ποσειδίων εξακολουθεί μέχρι σήμερα να ονομάζεται Ποσειδί (Βοκοτοπούλου 1987b. Βοκοτοπούλου 1987a). Επιπλέον, η σχέση της με την μητρόπολή της, την Ερέτρια, δηλώνεται και από το γεγονός ότι υπήρχε τέτοια ονομασία και στην Εύβοια (Μινθούς), με συνέπεια οι άποικοι να την χρησιμοποίησαν ως ανάμνηση της πατρίδας και ταυτόχρονα να διατήρησαν την ήδη προϋπάρχουσα από τους ντόπιους της περιοχής, για τον ίδιο λόγο (Οικονόμου 1924).

Το όνομά της προέρχεται κατά μία άποψη από το φυτό μέντα· αρχικά ονομαζόταν Μίνθη-Μίνδη και στη συνέχεια, γύρω στον 5^ο αι. π.Χ., μετατράπηκε σε Μένδη, εξαιτίας Αττικών επηροών. Ήταν αρκετά διαδεδομένο το κρασί της πόλης, «Μενδαίος οίνος» καθώς οι κάτοικοι ασχολούνταν με την αμπελουργία. Μάλιστα, ο αρχαίος ιατρός Ιπποκράτης το συστήνει ως φάρμακο σε αρρώστιες επιβεβαιώνοντας και τις ιαματικές του ιδιότητες (Vokotroulou 1996, 321). Κατά τον 6^ο αι. π. Χ. η πόλη έκοψε νόμισμα, που έφερε στον εμπροσθότυπο όνο ιθυφαλλικό, στην ουρά του οποίου καθόταν πτηνό ραμφίζοντας το πίσω μέρος του ζώου (κόρακας, κορώνη ή ψαράς). Ωστόσο εκτός από ευώδες φυτό, η λέξη «Μίνθη», σήμαινε και την δυσσομία κατά μια έννοια, εφόσον χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει κόπρο πτηνών ή

ανθρώπων (όνθος-μίνθη), αιδοίο (μίνθη-menta) και ως κεκαλυμμένη έκφραση του φαλλού (μίνθη). Στο γεγονός αυτό στηρίζεται και η λατρεία του Διονύσου, που ήταν κοινή για Μένδη και Ερέτρια (Οικονόμου 1924).

Η γεωγραφική έκταση της πόλης ορίζεται από δύο περιοχές, τη Βίγλα και το Προάστειο (εικ. 9). Η πρώτη εκτείνεται στο επίπεδο πλάτωμα ενός πευκόφυτου λόφου και αποτελεί το νοτιοανατολικό του άκρο. Σ' αυτό το πλάτωμα που αλλιώς ονομάζεται και Ξέφωτο, διακρίνεται ένα ανάχωμα, το οποίο μαρτυρεί την ύπαρξη τείχους. Η δεύτερη περιοχή βρίσκεται κοντά στη θάλασσα και κάτω από το ξενοδοχείο «Μένδη». Εδώ αποκαλύφθηκαν επιχώσεις της γεωμετρικής εποχής, οι οποίες είναι καλυμμένες με άμμο και συνεχίζονται μέσα στη θάλασσα, όπου και εμφανίζονται ίχνη λατόμευσης των Μενδαίων.

Στη Βίγλα δεν αποκαλύφθηκαν θεμέλια σπιτιών, αλλά αντιθέτως παρατηρείται μια έντονη συγκέντρωση λάκκων, με ποικίλα σχήματα και διαστάσεις (εικ. 9). Πιθανώς, αρχικά να είχαν αποθηκευτικό χαρακτήρα, ενώ αργότερα (7^{ος} αι. π.Χ.) φαίνεται ότι σφραγίστηκαν με πέτρες. Το περιεχόμενό τους αποτελείται από κεραμική, υπολείμματα στεγών, σφονδύλια, οστά ζώων, πέτρες και χρονολογείται από τον 12^ο – 7^ο αι. π.Χ.. Όσον αφορά την κεραμική, πρόκειται για αγγεία εισηγμένα και απομιμήσεις υστερομυκηναϊκών και υπομυκηναϊκών χρόνων, ντόπια πρωτογεωμετρικά, ερετριακά και ιωνικά γεωμετρικά και υπογεωμετρικά, καθώς και αρκετή χειροποίητη κοινής χρήσεως κεραμική (Βοκοτοπούλου 1987a, Βοκοτοπούλου 1987b). Οι λάκκοι αυτοί βοηθούν στη χρονολόγηση της εγκατάστασης των πρώτων αποίκων και της ερετριακής καταγωγής τους. Εξάλλου, η υστερομυκηναϊκή και πρωτογεωμετρική κεραμική της Βίγλας ομοιάζει με εκείνη του Λευκαντιού στην ποιότητα του πηλού και στην τεχνική (Porham & Milburn 1971). Εκτός από τους λάκκους, αξιοσημείωτα θα μπορούσαν να θεωρηθούν τα ίχνη παρουσίας στη Βίγλα από τον 13^ο αι. π.Χ. και τα οποία ίσως να εμπλέκονται με την πρώτη εγκατάσταση των αποίκων στην περιοχή (Βοκοτοπούλου 1990b) (εικ. 10, 11, 15).

Από την άλλη πλευρά, στο Προάστειο αποκαλύφθηκαν στην αρχή δύο οικοδομήματα (Α και Β) με όστρακα που χρονολογούνται στον 6^ο αι. π.Χ. και στη συνέχεια της ανασκαφής άλλα επτά (Γ, Δ, Ε, ΣΤ, Ζ, Η, Θ) (εικ. 12, 13, 14, 15). Το οικοδόμημα Β ήταν σε χρήση το 2^ο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. και πρόκειται μάλλον για ένα αρχαϊκό κτίριο, ερευνήθηκαν δύο δωμάτια, το οποίο περιβάλλεται από

μνημειώδες αναλημματικό τείχος σε σχήμα Π. Η κατασκευή του τείχους θα πρέπει να σχετίζεται με την κλίση του εδάφους προς τη θάλασσα. Στο χώρο αυτό εντοπίστηκε σημαντικό εύρημα από το τμήμα αμφορέα με ομόκεντρους κύκλους στους ώμους. Σε κατώτερο στρώμα διατηρούνται ίχνη πυρκαγιάς από αιφνίδια καταστροφή και σύμφωνα με την κεραμική, ντόπια και εισαγμένη (κορινθιακός σφαιρικός αρύβαλλος, σκύφοι με υπογεωμετρική διακόσμηση, λεπτότατα μελαμβαφή κύπελλα και όστρακα από υπογεωμετρικούς ανατολίζοντες κρατήρες) χρονολογείται στα τέλη 7^{ου} αι. π.Χ.. Πρόκειται μάλλον για ερευτριακή ή εγχώρια παραγωγή με έντονη κυκλαδική και κορινθιακή επίδραση. Αυτό αποτελεί την οικία ΣΤ', η οποία ήταν σε χρήση κατά την διάρκεια της καταστροφής, ενώ τα κτίρια Δ' και Ε' δείχνουν να έχουν εγκαταλειφθεί λίγο νωρίτερα. Στο οίκημα ΣΤ' εμφανίστηκαν και δύο λιθόστρωτα με επιχώσεις ακόμη και στα μέσα 8^{ου} αι. π.Χ.. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στο Λευκαντί, ενώ οι ερμηνείες που υπερισχύουν όσον αφορά στη χρήση τους είναι δύο: είτε παραλληλίζονται με πατητήρια (ληνούς), είτε με βάσεις για πήλινες ή ξύλινες αποθήκες σιτηρών (εικ. 16). Το βέβαιο πάντως είναι ότι το μέρος αυτό χρησιμοποιήθηκε για οικιακή δραστηριότητα (Βοκοτοπούλου 1990b). Στο κατώτερο σωζόμενο στρώμα, του τέλους 8^{ου} και των μέσων 9^{ου} αι. π.Χ., αποκαλύφθηκαν όστρακα των ύστατων πρωτογεωμετρικών χρόνων και άλλα ντόπιας κυρίως παραγωγής αμφορέων και κανθάρων με ομόκεντρους κύκλους, ημικύκλια, δικτυωτά τρίγωνα, ενώ υπάρχουν και μονόχρωμοι σκύφοι παρόμοιοι με του Λευκαντιού της Εύβοιας (εικ. 10, 15). Επιπλέον, βρέθηκε πόδι πλαστικού αγγείου, το οποίο θυμίζει τον περίφημο κένταυρο από το Λευκαντί (εικ. 11, 17) (Βοκοτοπούλου 1988a, Βοκοτοπούλου 1988b). Η οικία Ζ' της ίδιας περίπου εποχής διέσωσε τρία θραύσματα αγγείων με υπογεωμετρική διακόσμηση, όπου παρεμβάλλονται λιτά, καλλίγραμμα, ανατολίζοντα στοιχεία. Επίσης, στο τμήμα του κρατηρόσχημου αμφορέα με τους μακρύλαιμους κύκλους γίνεται φανερή η επίδραση των Κυκλάδων. Τα γραπτά αγγεία των οικημάτων ΣΤ' και Ζ' είναι σχεδόν όλα του τέλους του 7^{ου} αι. π.Χ. και ανήκουν στο «γραμμικό νησιωτικό ρυθμό» (Βοκοτοπούλου 1989a, Τιβέριος 1989).

Στη συνέχεια, σε κατώτερο στρώμα προβάλλει η οικία Η', στην οποία εμφανίζονται δύο ακόμη λιθόστρωτα με κεραμική γύρω στα τέλη 8^{ου}, αρχές 7^{ου} αι. π.Χ.. Χαμηλότερα διακρίνονται θραύσματα σκύφων με κρεμαστά ημικύκλια και χαμηλό κοίλο χείλος (μέσα 8^{ου}).

Η οικία Θ' χρονολογείται στα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ. και φέρει όστρακα από μεγάλα κλειστά αγγεία, αμφορείς με ομόκεντρους κύκλους. Παράλληλα, σώζονται μαζί και μονόχρωμοι ευβοϊκοί σκύφοι και όστρακα από κλειστά αγγεία και άλλα διακοσμημένα με δικτυωτά τρίγωνα στους ώμους, που σύμφωνα με τα πρωτογεωμετρικά πρότυπα φαίνεται πως είχαν μακρά επιβίωση στη Χαλκιδική (Βοκοτοπούλου 1990).

Μία άλλη κατασκευή πιο κάτω, παίρνει το σχήμα της με βότσαλα τα οποία είναι μπηγμένα στον πηλό. Τα όστρακα στο δάπεδο της κατασκευής αυτής προέρχονται από ερετριακούς μονόχρωμους σκύφους με κίτρινο επίχρισμα και ομόκεντρους κύκλους στο χείλος, όπως επίσης και από κανθάρους με όρθια δικτυωτά τρίγωνα εξίσου στο χείλος. Όλα αυτά καθορίζουν ακμή της Μένδης στα αρχαϊκά χρόνια (Βοκοτοπούλου 1987a. Βοκοτοπούλου 1987b).

Γενικά, η εγχώρια παραγωγή και τα μεγάλα αγγεία με τους ομόκεντρους κύκλους και τα δικτυωτά τρίγωνα μαρτυρούν τις παλιότερες φάσεις κατοίκησης· ενώ οι σκύφοι, οι κάνθαροι από καλοψημένο πηλό με όρθια διαγράμματα και δικτυωτά τρίγωνα στο χείλος, αλλά και πολλοί μονόχρωμοι κόκκινοι σκύφοι, παρόμοιοι με πρωτογεωμετρικούς από το Ηρώο του Λευκαντιού αποτελούν τα εισαγμένα αγγεία της περιοχής. Άξια προσοχής θεωρούνται τα ευρήματα που ανασύρθηκαν από τα κατώτατα στρώματα της ανασκαφής. Έτσι, κάποια όστρακα με κυματιστή γραμμή σε εδαφόχρωμη ζώνη και το χείλος πρωτογεωμετρικού σκύφου με κρεμαστά ημικύκλια ίσως να ανήκουν σε αρχαιότερη φάση (13^{ος} - 9^{ος} αι. π.Χ.) και να προσδιορίζουν τα χνάρια αποίκων από την κεντρική Ελλάδα (Βοκοτοπούλου 1990a).

Η αρχαία Μένδη διέθετε φυσικά και νεκροταφείο, το οποίο, κατά το πρότυπο ίσως των παράλιων πόλεων της Χαλκιδικής, τοποθετεί τους τάφους του παράλληλα με τη γραμμή του κύματος (εικ. 18). Το στόμιο των ταφικών αγγείων είναι στραμμένο στην ανατολή, ενώ παρατηρούνται και ορισμένες περιπτώσεις πυρών εξαγνισμού πάνω από τις ταφές. Έχουν αποκαλυφθεί συνολικά 241 ταφές, από τις οποίες οι 130 είναι εγχυτρισμοί, οι 59 απλοί λάκκοι και 3 κιβωτιόσχημοι. Από το σύνολο των νεκρών διακρίνονται 10 μόνο ενήλικες σε απλούς λάκκους, έναντι του 98% που αντιστοιχεί σε ταφές βρεφών και γενικά ατόμων μικρής ηλικίας. Το νεκροταφείο χρονολογείται στα τέλη 8^{ου} και κυρίως στον 7^ο (πρώιμο αρχαϊκό) μέχρι τέλος 6^{ου} αι. π.Χ. Οι εγχυτρισμοί τοποθετούνταν σε πιθάκια και έξι από τα ταφικά αγγεία είναι

αμφορείς που στηρίζονται σε κωνικό πόδι, φέρουν οπή, διακοσμούνται με απλά εγχάρακτα γεωμετρικά σχέδια (Ζαφειρόπουλος 1983, 165-166). Με βάση το σχήμα και τη διακόσμηση τα αγγεία χρονολογούνται στα τέλη 6^{ου} αι. π.Χ. (700-675 π.Χ., Boardman 1952. Young 1942, 31) και όμοιά τους απαντώνται στην Εύβοια, τις Κυκλάδες, καθώς επίσης και στην Αττική. Τα περισσότερα αγγεία, κυρίως αμφορείς ή μικροί πίθοι, εμφανίζουν διακόσμηση με πληθώρα επιδράσεων, όπως σχέδια γεωμετρικής καταγωγής, υπογεωμετρική παράδοση της κεντρικής Μακεδονίας και συνδυασμό κυκλαδικής, κορινθιακής και ιωνικής παράδοσης. Αντίθετα, οι πιθοειδείς αμφορείς και στάμνοι του 7^{ου} αι. π.Χ. δέχονται επιρροές από την Αιολίδα. Αν και, τον ίδιο αιώνα, η επίδραση από την μητρόπολη Ερέτρια κρίνεται ασθενική, εντούτοις θεωρείται ερετριακή ιδιομορφία η συνήθεια να εναποθέτουν τα βρέφη σε γραπτά αγγεία, κυρίως πιθαμφορείς. Ο πηλός και ορισμένα από τα διακοσμητικά θέματα ανήκουν στην ντόπια χαλκιδιωτική παράδοση που έχει τις ρίζες της στην κεντρική Μακεδονία.

Τα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς στο άγνωστο ταξίδι τους ήταν συνήθως λιτά ή και αρκετές φορές οι τάφοι παρέμεναν ακτέριστοι (80%). Συχνή είναι η παρουσία των πρωτοκορινθιακών αρύβαλλων και ερυθρωπών κυλίκων χωρίς πόδι, χειροποίητων προχοϊδίων, μονόχρωμων μόνωτων αρχαϊκών κυπέλλων και σπανιότερα χάλκινων ή οστέινων κοσμημάτων και πήλινων ειδωλίων (Βοκοτοπούλου 1989a. Βοκοτοπούλου 1990b). Ακόμη, κάποιες ταφές περιείχαν κωνικούς και ωοειδείς αρυβάλλους της μέσης και ύστερης πρωτοκορινθιακής εποχής, αρυβάλλους με φολιδωτό κόσμημα, κύπελλα και θήλαστρα με γραμμική διακόσμηση, όπως της πρωτογεωμετρικής και υποπρωτογεωμετρικής Ερέτριας (Andreïomenou 1986, 101) και με απλό επίχρισμα ή κυματιστές ταινίες, όπως συνέβαινε τον 7^ο αι. στον ανατολικό χώρο. Στα τέλη 6^{ου} αι. π.Χ. σώζονται δύο ταφές, οι οποίες φέρουν έξι γυναικείες προτομές βοιωτικού εργαστηρίου, ειδώλιο ένθρονης μορφής ροδιακού τύπου, αττική μελανόμορφη λήκυθο της ομάδας με τον κόκορα στον ώμο, ροδιακού τύπου ειδώλια Κυβέλης, Παποσέληνου και Σφίγγας (6^{ου} αι.), τρεις άβαφους αμφορίσκους, δύο οστέινα τμήματα από πόρπες και σφαιρικούς αρύβαλλους από φαγεντιανή (Βοκοτοπούλου 1990a).

Στο ακρωτήριο του Ποσειδίου της Κασσάνδρας, σε μικρή απόσταση από την αρχαία Μένδη βρίσκεται ο ναός του Ποσειδώνα. Η χερσόνησος σε εκείνο το σημείο είναι τόσο στενή που μοιάζει με νησάκι, για αυτόν το λόγο δεν υπάρχει μεγάλη άνεση χώρου (εικ. 8). Πρόκειται για το τρίτο ιερό της χερσονήσου της Παλλήνης, μετά το ιερό της Αρτέμιδος στη Σάνη και το ιερό του Διονύσου και του Άμμωνα Δία στην Άφυτο.

Όσον αφορά στις κτιριακές εγκαταστάσεις (εικ. 19) ανασκάφηκαν αρχικά τα θεμέλια δύο οικοδομημάτων (Α και Β), που χρονολογούνται στα υστεροαρχαϊκά χρόνια (2^ο μισό 6^ο αι.). Το κτίριο Α, διέθετε τρεις χώρους: πρόναο, σηκό και οπισδόδομο. Όμως στη συνέχεια αποκαλύφθηκε και τρίτο αψιδωτό κτίριο (Γ). Από άποψη τοιχοποιίας φαίνεται πως οι πέτρες ήταν πελεκημένες και προσαρμοσμένες μεταξύ τους με ελαφρά καμπυλωμένους αρμούς, επομένως το σύστημα που ακολουθήθηκε ήταν το λέσβιο, χαρακτηριστικό της αρχαϊκής εποχής (Βοκοτοπούλου 1991b). Το σχήμα του κτιρίου Γ έχει απασχολήσει πολλούς ερευνητές, οι οποίοι έχουν εκφράσει την άποψη ότι κατά τη διάρκεια των γεωμετρικών χρόνων προτιμήθηκε αυτό το σχήμα για τα λατρευτικά κτίρια (Mazarakis Ainian 1985, 5. Mazarakis Ainian 1997. Calligas 1988, 229).

Κάτω από τα θεμέλια του κτιρίου Α αποκαλύφθηκε αποθέτης, που θα πρέπει να σχετίζεται με το κτίριο Γ. Βρέθηκαν πολλά όστρακα, αλλά και ευρήματα που δίνουν πληροφορίες για τη λατρεία της εποχής. Η κεραμική χρονολογείται στον 6^ο και 5^ο αι. π.Χ., ενώ συχνή είναι η παρουσία αγγείων από αττικά, ιωνικά, κορινθιακά και ντόπια εργαστήρια. Συγκεκριμένα γίνεται λόγος για κρατήρες, σκύφους, λεκανίδες, κύλικες και λύχνους. Τρία από τα όστρακα διασώζουν χάραγμα που παραπέμπει στο όνομα του θεού που λατρεύεται στον ιερό αυτό χώρο. Την άποψη ότι εδώ υπάρχει αποθέτης του ιερού επιβεβαιώνει και το υπόλοιπο υλικό· μαζί με την κεραμική, αποκαλύφθηκαν οστά, όστρεα και λιγοστά ειδώλια. Ένα τέτοιο εύρημα ειδωλίου είναι ο νάνος- αγαθός δαίμονας, που, όπως συνέβαινε και στους φοίνικες, προστάτευε τα πλοία στα ταξίδια τους. Κατά τη διάρκεια λειτουργίας του ναού υπήρχε υπαίθριος χώρος που μάλλον χρησιμοποιούνταν για τις έμπυρες θυσίες και προσφορές. Σε κατώτερα στρώματα η κεραμική αγγίζει τον πρώιμο 6^ο, ακόμη και τον 7^ο αι. π.Χ.. Τα όστρακα προέρχονται από εγχώρια χαλκιδικά αγγεία και οينوχοϊσκες του μονόχρωμου ρυθμού (Βοκοτοπούλου 1989, 420-423. Βοκοτοπούλου 1990a.

Βοκοτοπούλου 1990b. Βοκοτοπούλου 1991b). Όμως και άλλοι αποθέτες εντοπίστηκαν αργότερα στα δυτικά του κτιρίου Α. Είναι αποθέτες κεραμικής του 5^{ου} και 6^{ου} αι., οι οποίοι εμπεριέχουν πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη, κεραμίδες, χάλκινα καρφιά, αρχαϊκά όστρακα (μελανόμορφα, μελαμβαφή) και μια μνημειώδη αναθηματική επιγραφή στο χείλος αττικού υστεροαρχαϊκού κρατήρα. Εύκολα μπορεί να διαπιστώσει κανείς ότι ο άγνωστος αναθέτης επικαλείται τη βοήθεια του «γαιήχου, κυανοχαίτου» Ποσειδώνα (Βοκοτοπούλου 1992. Αναγνωστοπούλου-Πολυχρόνη 1993, 344. Βοκοτοπούλου, Ι., 1991a, 446).

Το κτίριο Γ αποτελείται από δύο αψίδες (εικ. 19). η νότια αψίδα του είναι ευρύτερη από τη βόρεια. Το αρχαϊκό αψιδωτό αυτό κτίριο κέντρισε ακόμη περισσότερο το ενδιαφέρον των μελετητών, καθώς, ενώ το ίδιο ανήκει στο 2^ο τέταρτο του 6^{ου} αι., φαίνεται πως η νότια αψίδα του ήταν ακόμη πρωιμότερη. Στο σημείο αυτό ανασκάφηκαν λάκκοι με προϊστορικά όστρακα. Επίσης, σημαντική είναι η αποκάλυψη οστράκων εγχώριας και εισηγμένης κεραμικής, που παρουσιάζει σαφείς ομοιότητες με την πρωτογεωμετρική του Λευκαντιού. Ένα άλλο σκάμμα περιείχε συσσωρευμένη στάχτη, καμένα χώματα και οργανικά υπολείμματα, ίσως κάποιου βωμού. Τα χώματα ήταν ιδιαίτερα λιπαρά, μαύρα, με πολύ τέφρα, οστά βοοειδών και κεραμική (Βοκοτοπούλου 1992). Το συγκεκριμένο υλικό, φέρει πολλές ομοιότητες με τη Γεωμετρική φάση του ιερού του Απόλλωνα στην Ερέτρια (Mazarakis-Ainian 1987) και του μυκηναϊκού Απόλλωνα Μαλεάτα στην Επίδαυρο.

Κατόπιν, νότια του κτιρίου Γ, αποκαλύφθηκε και δεύτερο αψιδωτό κτίριο (ΣΤ), το οποίο ανήκει στα πρωτογεωμετρικά χρόνια (εικ. 20). Στους χώρους του διέσωζε υστεροαρχαϊκές κύλικες, ένα πόδι αττικού κρατήρα και ένα πήλινο ρόδι. Ακριβώς πάνω από το κτίριο Γ υπήρχαν τα θεμέλια ενός μικρότερου κτιρίου Ε, το οποίο σχεδόν εφάπτεται με τους τοίχους του κτιρίου ΣΤ και όλα τα στοιχεία δείχνουν ότι πρόκειται για ένα ανάλημμα που συγκρατούσε καμένα χώματα και πέτρες. Είχε μάλλον κατασκευαστεί γι' αυτό το σκοπό, για να περιμαζεύει και να συμπιέζει κατάλοιπα θυσιών. Ο βωμός Ε, σκεπάζει το κεντρικό τμήμα του αψιδωτού οικήματος. Εκεί έχουν εντοπιστεί καμένα όστρακα, οστά ζώων και όστρακα, του 5^{ου} αι. π.Χ., των πρώιμων αρχαϊκών και υπογεωμετρικών χρόνων. Ένα χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της εποχής είναι το θραύσμα ερετριακού κανθάρου με ομόκεντρα ημικύκλια στο χείλος. Εξίσου σημαντικό εύρημα στο ίδιο επίπεδο, θεωρείται η λαβή ενός

υστεροαρχαϊκού αμφορέα με επιγραφή, η αρχαιότερη που έχει έως σήμερα βρεθεί στη Χαλκιδική (Βοκοτοπούλου 1990a). Το κτίριο ΣΤ αποδείχθηκε ότι ήταν ανοιχτό προς το νότο και οι απολήξεις των μακρών τοίχων του προστατεύονται με όρθιες ακατέργαστες πλάκες. Στο δάπεδο τώρα, του κτιρίου ΣΤ ήταν διασκορπισμένα θαλασσινά όστρεα, βότσαλα, πέτρες, οστά ζώων και στρώση ξανθιάς αιολικής άμμου. Η άμμος αυτή προκαλεί εντύπωση, καθώς δείχνει να μην ανήκει στο κτίριο, αλλά να έχει μεταφερθεί με τη βοήθεια ισχυρού ανέμου στο εσωτερικό του κτιρίου. Δεν είναι καθόλου απίθανο να είχε συμβεί κάποια θεομηνία και να επακολούθησε αναγκαστική εγκατάλειψη του χώρου (Βοκοτοπούλου 1994). Σε επαφή με τον τοίχο αποκαλύφθηκαν πασαλότρυπες, όπως ακριβώς στο πρωτογεωμετρικό Ηρώο στο Λευκαντί και σε άλλα γεωμετρικά κτίρια της Ερέτριας. Εντός του πρωτογεωμετρικού αφιδωτού ΣΤ και κάτω από το στρώμα των μέσων του 8^{ου} αι. π.Χ., με την ξανθιά άμμο, βρέθηκαν ίχνη εγκατάλειψης ή καταστροφής ιερού του 9^{ου} αι. (Μοσχονησιώτη 1994. Βοκοτοπούλου 1991a).

Ανατολικά του αφιδωτού ΣΤ, ο χώρος θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκε επίσης για την απόθεση υλικών. Όμως, δεν λειτουργεί ως κανονικός αποθέτης υπολειμμάτων θυσιών, αλλά μάλλον πρόκειται για αποθέτη-σκουπιδόλακκο, όπως αναφέρει και η ανασκαφέας. Εξάλλου, τα απορρίμματα κεραμικής βρέθηκαν σε πολύ μικρά θραύσματα. Σε αμέσως επόμενο βάθος εντοπίστηκε το στρώμα ξανθιάς άμμου, που βρέθηκε και εντός του κτιρίου που χαρακτηρίζει την εποχή κατασκευής και χρήσης του κτιρίου ΣΤ. Προχωρώντας παρακάτω, η κεραμική φτάνει στα υπομυκηναϊκά γεγονός που ισχύει και για το εσωτερικό του αφιδωτού (Βοκοτοπούλου 1990a, 402). Στα νότια του πρωτογεωμετρικού αφιδωτού κτιρίου ΣΤ, εντοπίστηκε μια αρκετά μεγάλη έκταση που είχε χρησιμοποιηθεί για την επιτέλεση υπαίθριων λατρευτικών θυσιών προς τιμήν του θεού Ποσειδώνα. Κι εδώ η απόχρωση των χωμάτων είναι μαύρη και τα όριά τους συμπίπτουν όσον αφορά στον προσανατολισμό με το κτίριο ΣΤ. Τα οστά, τα κεραμίδια και τα όστρακα είναι παρόντα, ενώ όπως συνηθίζεται υπάρχει και βωμός (Βοκοτοπούλου & Μοσχονησιώτη 1990) (εικ. 21, 22).

B) ΤΟΡΩΝΗ

Στο νοτιοανατολικό άκρο της Σιθωνίας, στη δεύτερη κατά σειρά χερσόνησο της Χαλκιδικής και σε ιδιαίτερα κεντρικό σημείο τοποθετείται η αρχαία Τορώνη (εικ.

23). Η θέση της πόλεως ήταν γνωστή από το Θουκυδίδη. Το όνομά της, «Τορώνη», χρησιμοποιούνταν χωρίς διακοπή από τον 6^ο αι. π.Χ. σε δύο παραλλαγές : «Τορώνη» και «Τερώνη». Η δεύτερη εκδοχή προέρχεται από νόμισμα του οποίου η κοπή χρονολογείται στην αρχαϊκή εποχή. Ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης χρησιμοποιούν τη γραφή με το «ο» (Θουκ. IV 110, 1 και IV 129, 1 και V 2, 3; Ηροδοτ. VII 22 και VII 122; Διοδ. XII 68, 6). Πρόκειται μάλλον για αποικία κατοίκων της Εύβοιας και συγκεκριμένα της Χαλκίδας. Πιθανολογείται ότι η ίδρυσή της πραγματοποιήθηκε κατά το 8^ο ή 7^ο αι. π.Χ.· βέβαια, εάν ληφθεί υπόψη η αναφορά που γίνεται στον Αρχίλογο τότε δεν μπορεί να υπάρχει πριν τα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ. (Καμπίτογλου 1975).

Η αρχαία πόλη διαιρείται σε τρεις περιοχές (περίπου όπως τρεις ομόκεντροι κύκλοι) και περιτριγυρίζεται από ένα εξαιρετικό τείχος τριών πλευρών, διασώζοντας ένα από τα σημαντικότερα οχυρωματικά συστήματα της αρχαίας Ελλάδας (Καμπίτογλου 1976). Το όλο συγκρότημα αποτελείται από δύο ακρωτήρια, τον λόφο που φιλοξενεί την ακρόπολη και ένα λιμάνι. Το ακρωτήριο στο βορειοδυτικό άκρο είναι η γνωστή από το Θουκυδίδη «Λήκυθος» (εικ. 24, 25), ενώ κατά την αρχαιότητα το λιμάνι αποκαλούνταν «Κωφός Λιμήν». Εκτός από την Ακρόπολη, στο λόφο «Ανεμόμυλο», υπήρχε και η Κάτω πόλη, που βρισκόταν σε μεγαλύτερη εγγύτητα με τη θάλασσα, καθώς επίσης και ένα αξιόλογο νεκροταφείο.

Το πρώτο ακρωτήρι της Τορώνης συνέδεε την βορειότερη άκρη της πόλης μέσω ενός ισθμού με την υπόλοιπη χώρα. Η κορυφή του ήταν σχεδόν επίπεδη και απότομοι βράχοι κατέληγαν στη θάλασσα. Η Λήκυθος, η οποία ίσως να είχε αποκτήσει το όνομά της από το σχήμα της, σώζει ευρήματα που χρονολογούνται πίσω στην 3^η π.Χ. χιλιετία και φαίνεται ότι εκεί διατηρούνταν ένας προϊστορικός συνοικισμός. Αρκετά είναι τα δείγματα εισαγμένης υπομυκηναϊκής και μυκηναϊκής κεραμικής, που ίσως να παραπέμπουν σε μια πρώτη παρουσία Μυκηναίων στη Μακεδονία. Εκτός των προϊστορικών, πλούσια κρίνονται τα όστρακα της πρωτογεωμετρικής εποχής, ενώ παρατηρείται μείωση κεραμικής στην αρχαϊκή και ύστερη Γεωμετρική εποχή (εικ. 26, 27) (Καμπίτογλου 1983-1987. Cambitoglou Papadopoulos 1986). Τα στρώματα της πρώιμης εποχής του Σιδήρου στην περιοχή εμφανίζονται αδιατάρακτα. Αρκετοί είναι οι πίθοι που έχουν αποκαλυφθεί, ενώ αξιόλογη θεωρείται η εύρεση κεραμικού κλιβάνου (εικ. 28). Οι πίθοι παραπέμπουν σε

εκτεταμένη αποθήκευση τροφών κατά την ύστερη Γεωμετρική εποχή και ο κλίβανος μαρτυρεί την ύπαρξη κεραμικού εργαστηρίου με δράση από την υπομυκηναϊκή και τα Γεωμετρικά χρόνια (Καμπίτογλου 1990. Papadopoulos 1989. Καμπίτογλου & Παπαδόπουλος 1989). Στο ακρωτήριο αυτό, που αλλιώς το αποκαλούσαν και Ισθμό (εικ. 29, 30) έχουν εντοπιστεί πολλά ορθογώνια κτίρια και βρέθηκε τμήμα αρχαϊκής ακροκεράμου, ίσως γοργόνειο (Καμπίτογλου 1978a), καθώς επίσης και άλλα θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών από το ναό της Αθηνάς (εικ. 31). Για το ναό της Αθηνάς στη Λήκυθο της Τορώνης και μάλιστα όχι για θεμέλια, αλλά για εγχάρακτο όστρακο και για θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών, κάνει λόγο ο Θουκυδίδης (IV 116). Ανάμεσα στα άλλα, αποκαλύφθηκαν και δυο πλαστικές σταγόνες δωρικού ρυθμού, οι οποίες εάν αποτελούν τμήματα του ναού τότε κι αυτός θα ήταν δωρικός (Καμπίτογλου 1989). Το οχυρωμένο ακρωτήριο χρησιμοποιήθηκε κατά τους Ιστορικούς Χρόνους ως φρούριο για την υποστήριξη, προς τα ανατολικά, του λιμανιού και της ίδιας της πόλεως (Καμπίτογλου 1978b). Η Λήκυθος καταστράφηκε μετά την κατάληψή της από τον Βρασίδα και γι' αυτό στερείται ευρημάτων κατά τον 4^ο και 5^ο αι. π.Χ. (Θουκ. IV 11,6).

Κατά τη Γεωμετρική, Αρχαϊκή και Κλασική εποχή, η πόλη επεκτάθηκε καλύπτοντας την περιοχή που ορίζεται από τα τρία τείχη (A, B, C) (εικ. 32). Τότε αναπτύχθηκε και το λεγόμενο Προάστειο ανατολικά του τείχους B. Το τείχος A διέθετε λέσβια δομή και επομένως θα πρέπει να κατασκευάστηκε κατά τους Αρχαϊκούς χρόνους.

Σύμφωνα με έρευνες που διεξήχθησαν στην θαλάσσια περιοχή του Ισθμού, αποκαλύφθηκαν περίπου 19 δόμοι, οι οποίοι ενισχύουν την άποψη ότι το μέρος θα πρέπει κάποια στιγμή να υπήρξε φαρδύτερο απ' ό τι σήμερα (Θουκ. IV, 115, 1. IV 113, 12). Επιπλέον, ανασύρθηκαν και όστρακα της πρώιμης εποχής τους Σιδήρου διαβρωμένα από το νερό. Με το πέρασμα των αιώνων είναι πιθανόν να πραγματοποιήθηκαν δύο διαδοχικές αλλαγές στη στάθμη του θαλάσσιου χώρου της Τορώνης και κατ' επέκταση μερική βύθιση της Ληκύθου, εξαιτίας κάποιων έντονων σεισμικών διαταράξεων (Καμπίτογλου 1993. Samiou, Lianos, Beness, Coroneos, Hillard, Smith, Spertt 1995).

Για την κατασκευή ενός ημικυκλικού πύργου μεταβυζαντινών χρόνων, στο Ακρωτήριο της Ληκύθου, χρησιμοποιήθηκαν κατεργασμένοι λίθοι από κατασκευές της

αρχαϊκής και κλασικής εποχής. Ανάμεσα σε αυτούς εντοπίστηκε λίθος που φέρει χαραγμένο το αρχαϊκό δίγαμμα, γράμμα του οποίου η μορφή δεν είναι ευβοϊκή. Το συγκεκριμένο γεγονός δημιουργεί πρόβλημα στην άποψη ότι η Τορώνη αποικήθηκε από Ευβοείς της Χαλκίδας (Καμπίτογλου 1988. Cambitoglou & Papadopoulos 1990).

Στην Κάτω Πόλη έχουν καταγραφεί τοίχοι αρχαϊκής, κλασικής και ύστερης ρωμαϊκής εποχής, ενώ σε καλή κατάσταση σώζεται νεκροταφείο της πρώιμης εποχής του Σιδήρου σε άνδηρο που τοποθετείται μεταξύ του Ισθμού και του Λόφου 2 (Ανεμόμυλος). Εκεί αποκαλύφθηκαν 16 ενταφιασμοί και 118 καύσεις νεκρών, οι οποίες είναι μεταγενέστερες των ενταφιασμών, συνολικά 134 ταφές (εικ. 33). Συγκεκριμένα σε μια γυναικεία ταφή βρέθηκαν: χαλκά περισφύρια, χαλκή σπείρα και αγγεία γραπτά, τροχήλατα, χειροποίητα και λειασμένα (Καμπίτογλου 1982a. Καμπίτογλου 1982b). Για τους εγχυτρισμούς των καύσεων χρησιμοποιούνταν αγγεία διαφόρων σχημάτων, που ανήκαν σε δύο κατηγορίες: τροχήλατα και γραπτά με διακόσμηση πρωτογεωμετρικού ρυθμού ή χειροποίητα και λειασμένα. Έτσι, το νεκροταφείο χρονολογείται στο 10^ο ή στις αρχές του 9^{ου} αι. π.Χ. (Καμπίτογλου 1981). Το έθιμο της καύσης γινόταν σε ειδική περιοχή για πυρές και η τέφρα εναποτίθονταν σε λάκκο στο φυσικό βράχο. Τα οστά συλλέγονταν σε αγγείο ανάλογα με το φύλο του νεκρού (συνήθως αμφορέας με λαβές στο λαιμό προτιμούνταν για τους άντρες, ενώ τις γυναίκες τοποθετούσαν σε αμφορέα με λαβες στην κοιλιά), το οποίο έθαβαν στο λάκκο με την τέφρα. Συχνά στο λαιμό του αγγείου για να φράξουν το στόμιο έβαζαν αναποδογυρισμένη κύλικα ή κύπελλο και μια οπισθόμητη πρόχου ως αφιέρωμα. Ακόμη, η πρόχους θα μπορούσε να χρησιμεύει και για την πραγματοποίηση των σπονδών προς τιμήν του νεκρού (Καμπίτογλου 1982b). Εισηγμένα υπομηκηναικά αγγεία χρονολογούν την αρχή της χρήσης του νεκροταφείου στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου. Το έθιμο της καύσης στην Τορώνη εφαρμόζοταν στην υπομηκηναική περίοδο σχεδόν ταυτόχρονα με το έθιμο του ενταφιασμού. Η αναλογία τους όμως είναι άνιση, καθώς ο ενταφιασμός ήταν ήδη έθιμο της πρώιμης εποχής του Χαλκού και συνεχίζει να επιβιώνει έπειτα για λίγο· σε αντίθεση με την καύση που διατηρείται σε όλο τον 10^ο αι. π.Χ.. Ένας αμφορίσκος που βρέθηκε στο νεκροταφείο, προέρχεται από τη νότια Ελλάδα, ίσως από την Εύβοια και χρονολογείται στα τέλη του 10^{ου} μέχρι και λίγο πριν το 900 π.Χ.. Όσον αφορά στην τεχνοτροπία της διακόσμησης, ο αμφορίσκος αυτός θεωρείται το πιο

πρόσφατο κεραμικό εύρημα, με αποτέλεσμα οι περισσότερες καύσεις να τοποθετούνται χρονικά πριν το 900 π.Χ.. Σύμφωνα με αυτήν την υπόθεση μπορεί κανείς να προσδιορίσει και το τέλος του νεκροταφείου, το οποίο παρέμεινε σε χρήση για λιγότερο από 200 χρόνια (Καμπίτογλου 1982b). Αξιοσημείωτο, όσον αφορά στα ταφικά έθιμα θεωρείται και το γεγονός της παρουσίας περίπου 62 κιλιά οστρέων, από 21 διαφορετικά είδη. Αχιβάδες, πεταλίδες και πορφύρες, προσφέρονταν στους νεκρούς περισσότερο ως είδος τροφής για τον άλλο κόσμο, παρά ως διακοσμητικά στοιχεία.

Στην Κάτω Πόλη αναζητήθηκε και η αρχαία Αγορά της Τορώνης. Γύρω στο πρώτο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ. χρονολογείται το τμήμα της πλήινης σίμης με τη γραπτή διακόσμηση διπλής αλυσίδας ανθεμίων και λωτών (εικ. 31). Είναι πιθανόν το συγκεκριμένο θραύσμα να αποτελεί κομμάτι κάποιου δημόσιου οικοδομήματος, ενισχύοντας την άποψη ότι στο χώρο αυτό θα πρέπει να τοποθετούνταν τα δημόσια οικοδομήματα της αρχαίας Αγοράς (Καμπίτογλου 1978b).

Γ) ΑΚΑΝΘΟΣ

Η ανατολικότερη χερσόνησος της Χαλκιδικής έπαιξε έναν σημαντικό ρόλο στη ζωή της αρχαίας Ελλάδας, εξαιτίας της θέσης της. Η αρχαία Άκανθος είχε την τύχη να βρίσκεται στο βόρειο τμήμα της Ακτής ή του Άθω (εικ. 34). Υπήρξε μια πόλη με σπουδαίο λιμάνι, που βοήθησε σημαντικά στην εξάπλωση του εμπορίου και στις γενικότερες επαφές με τη Μαύρη θάλασσα και το βορειοανατολικό κόσμο. Εξάλλου είχε των έλεγχο δύο κόλπων, διέθετε ορυκτό πλούτο και ξυλεία. Η ίδρυση της αποδίδεται σε κατοίκους της Άνδρου, σύμφωνα με το Θουκυδίδη (Θουκ. IV 84,1), ενώ ο Πλούταρχος γράφει για ‘κοινή’ αποικία δύο πόλεων, της Άνδρου και της Χαλκίδας (Πλουτ. *Ελληνικά Ζητήματα*, 30). Όσον αφορά στην χρονολογία ίδρυσης της αρχαίας πόλης, ο Ευσέβιος την τοποθετεί στα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ. (655/654) και θεωρείται ένας από τους πρωϊμότερους χρονολογικούς σταθμούς στην ιστορία αποικισμού της Χαλκιδικής. Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα και τα ευρήματα αρχαϊκής εποχής της περιοχής, μαρτυρείται ότι σύντομα εξελίχθηκε σε σημαντική πόλη κράτος και ανέπτυξε άμεση επικοινωνία με μεγάλα κέντρα του νότιου ελλαδικού χώρου. Η Αθήνα, η Εύβοια, η Κόρινθος, το νησιωτικό και ανατολικοϊωνικό εργαστήριο ήταν μερικά από τα κέντρα με τα οποία ήρθε σε επαφή και δέχτηκε σημαντικές επιδράσεις (εικ. 35, 36, 37). Αξιόλογη σχέση δημιούργησε

επίσης με τις γειτονικές της πόλεις, όπως είναι η Σάνη, τα Στάγειρα, η Όλυνθος, η Αμφίπολη, η Θάσος και τα Άβδηρα.

Η αρχαία πόλη εκτείνεται σε μια σειρά λόφων νοτιοανατολικά, κοντά στο σημερινό οικισμό της Ιερισσού. Η περιοχή ήταν και είναι κατάφυτη και καταπράσινη, με σημαντικότερο φυτό να κυριαρχεί, την άκανθο. Από εκεί θα πρέπει να προέρχεται και το όνομα της πόλης, ενώ μια άλλη άποψη στηρίζει την ονομασία της σε μεταφορά, λόγω της οχυρής θέσης που κατείχε (Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1997. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1987). Η στρατηγική αυτή θέση, της επέτρεπε τον έλεγχο τόσο δύο κόλπων, του Σιγγιτικού και του Ακάνθιου, όσο και την πρόσβαση των προϊόντων από την ενδοχώρα προς το βόρειο Αιγαίο (Antikas & Wynn-Antikas 1999, 40-43).

Εικάζεται ότι οι πρώτοι κάτοικοί της ήταν «Θράκες», γεγονός που υποστηρίζεται από τα ευρήματα της Νεκρόπολης. Έχουν ερευνηθεί 9000 τάφοι, των οποίων τα χρονολογικά όρια εκτείνονται από τα τέλη 7^{ου} αι. π.Χ. μέχρι τη Ρωμαϊκή περίοδο και καταλαμβάνουν μια έκταση 60.000 τετραγωνικά μέτρα. Ακολουθώντας το εθιμοτυπικό των παραθαλάσσιων πόλεων της Χαλκιδικής τοποθετούσαν τους τάφους παράλληλα με την ακτή (Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1989). Τα είδη των ταφών που χρησιμοποιούνται είναι οι λακκοειδείς, οι σαρκοφάγοι, οι κεραμοσκεπείς, οι κιβωτιόσχημοι, οι ορθογώνιοι πλινθόκτιστοι, οι εγχυτρισμοί και οι πίθοι (εικ. 38, 39). Η ποικιλία που απαντάται τόσο στα είδη των ταφών όσο και στα αγγεία παραπέμπει σε επαφές της Ακάνθου με πόλεις του νησιωτικού και ελλαδικού χώρου. Αξιοσημείωτα ευρήματα είναι ένα μολύβδινο έλασμα με επιγραφή, ίσως κατάδεσμος και ένα τμήμα μαρμάρινης στήλης, τύπου *menhir*, το οποίο επαναχρησιμοποιήθηκε σε μεταγενέστερη ταφική κατασκευή. Η στήλη αυτή αποτελεί το αρχαιότερο γλυπτό της πόλης και είναι πιθανόν να προέρχεται από προϊστορικό οικισμό (Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1987). Ο ενταφιασμός υπερτερεί έναντι των καύσεων. Επιπλέον, παρατηρείται μεγαλύτερο ποσοστό παιδικών ταφών και μάλιστα κτερισμένων (εικ. 40). Τα ευρήματα περιορίζονται σε πρώιμα κορινθιακά αλάβαστρα, τοπικές απομιμήσεις και ντόπια κύπελλα, τα οποία επαναλαμβάνονται σε παιδικούς τάφους του τέλους 7^{ου} ή του πρώιμου 6^{ου} αι. π.Χ.. Ένας μεγάλος αμφορέας με γραπτό, γραμμικό κυρίως διάκοσμο αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα χαλκιδικού εργαστηρίου των υστεροαρχαϊκών χρόνων (Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1995).

Ακόμη, τους τάφους ανηλίκων κατά την ύστερη αρχαϊκή εποχή συνόδευαν μικρογραφικά αγγεία και ειδώλια από τοπικά κυρίως εργαστήρια. Αλλά και η αττική παραγωγή κάνει αισθητή την παρουσία της, στο τέλος του 6^{ου}, πρώιμο 5^ο αι. π.Χ., με ληκύθους της ομάδας της φανυλλίδος, των πετεινών, καθώς και ένα άλλο εργαστήριο, της Πάρου. Πρόκειται για μια ταφή κοσμημένη με παριανό μάρμαρο, διακοσμημένο με ομόκεντρους κύκλους, ανάμεσα σε κάθετες και παράλληλες γραμμές και έναν σφαιρικό κορινθιακό αρύβαλλο με το τυποποιημένο κόσμημα του τετράφυλλου (Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1993a). Η τυπική επανάληψη των εθίμων και της φοράς των ταφών προδίδει την προσήλωση των κατοίκων της αρχαίας Ακάνθου στην παράδοση.

Η πόλη εκτείνεται στο λόφο, όπου και έχει αποκαλυφθεί τμήμα λιθόκτιστου αψιδωτού κτίσματος και πλήθος οστράκων της πρώιμης εποχής του Σιδήρου (Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1993b, 348). Στην ίδια περιοχή όταν ήρθαν οι άποικοι θεωρείται ότι υπήρχε προϊστορικός οικισμός. Κάποια από τα ευρήματα συνηγορούν υπέρ αυτής της άποψης. Εντός του κτίσματος, στο επίπεδο έδρασης πύλων και πάνω στο δάπεδο, αποκαλύφθηκε ασημίζουσα επιφάνεια αγγείων και γεωμετρικός διάκοσμος από ομόκεντρους κύκλους, τα οποία χρονολογούνται στον 8^ο αι. π.Χ.. Συγχρόνως, εντοπίστηκαν όστρακα αγγείων του ανατολίζοντος ρυθμού, που ίσως να σχετίζονται με τα «ψευδοχιακά» της Θάσου (2^ο μισό 7^{ου} αι. π.Χ.) (Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1996).

Δ) ΔΩΔΕΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΑΓΧΙΑΛΟΥ- ΣΙΝΔΟΣ

Στην περιοχή της σημερινής Αγχιάλου και στη Β' Βιομηχανική ζώνη της Σίνδου εντοπίστηκε η διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου (εικ. 41). Απέχει μόλις 23 χλμ. δυτικά της Θεσσαλονίκης. Οι διαστάσεις της Τράπεζας αυτής είναι 20 μέτρα ύψος και 300 πλάτος. Από τις ανασκαφές που έχουν πραγματοποιηθεί, με αρκετές δυσκολίες γιατί στο ίδιο μέρος βρίσκεται στρατιωτική μονάδα, φαίνεται ότι η αρχαία πόλη ήταν σημαντική, με παρουσία από τα νεολιθικά μέχρι και τα βυζαντινά χρόνια. Βέβαια, κατά τη Γεωμετρική εποχή γνώρισε ιδιαίτερη άνθιση. Όσον αφορά στον ακριβή προσδιορισμό της αρχαίας πόλης τίποτε δεν είναι εντελώς σίγουρο. Μια πρώτη υπόθεση ήταν πως πρόκειται για την αρχαία Χαλάστρα· όμως αρχαίες γραπτές μαρτυρίες βεβαιώνουν ότι η Χαλάστρα βρισκόταν κοντά στην ομώνυμη αρχαία λίμνη, η οποία παρείχε χαλαστραίο νίτρο. Αυτό ήταν ένα υλικό αγνώστου

συστάσεως, αλλά γνωστή ήταν η επεξεργασία του σε εργαστήρια. Αν και εντοπίστηκαν κατάλοιπα εργαστηρίων στην περιοχή, ωστόσο οι γεωγραφικές ενδείξεις δεν συμπίπτουν. Σύμφωνα με το Στράβωνα και τον Ηρόδοτο (Στραβ. 7 Frag. 20 και 23. Ηροδοτ. VII 123 και 124) ο ποταμός Αξιός χυνόταν ανάμεσα στη Χαλάστρα και τη Θέρμη, αλλά πολύ κοντά στη διπλή Τράπεζα χύνεται ο Γαλλικός (Εχέδωρος) ποταμός (Τιβέριος 1991). Έτσι, οι ερευνητές καταλήγουν σε μια άλλη εκδοχή, που φαίνεται πιο σωστή, και είναι η αρχαία Σίνδος.

Η πρώτη εγκατάσταση πιθανολογείται στην ύστερη εποχή του Χαλκού (13^{ος} – 12^{ος} αι. π.Χ.), εξαιτίας των υπολειμμάτων δώροφου πεταλόσχημου φούρνου (εικ. 42) (Τιβέριος 1996). Τα κατώτερα στρώματα χρονολογούνται στα τέλη του 11^{ου} αι., δηλαδή στο 1000 π.Χ.. Σώζονται τα ερείπια ενός κτιρίου και κάποια όστρακα κεραμικής, αλλά τη χρονολόγηση δίνει ένα θραύσμα επείσακτου πρωτογεωμετρικού αγγείου που βρέθηκε μέσα σε στάχτες (10^{ου} αι.π.Χ.). Αξιόλογο εύρημα στο επόμενο στρώμα της μέσης Γεωμετρικής εποχής είναι ένα πτηνόμορφο ειδώλιο (εικ. 43) προσαρτημένο σε πήλινο σκεύος και μια χάλκινη περόνη με διπλή έλικα στην κεφαλή. Ακόμη, αποκαλύφθηκαν όστρακα του 9^{ου} αι. και υπολείμματα από εργαστήριο χαλουργίας, συγκεκριμένα 2 ωσειδείς εστίες (εικ. 44) με πήλινους κρατευτές που χρονολογούνται στο 800 π.Χ.. Στο άνδηρο υπάρχει και πιθεώνας. Κάποια από τα πιθάρια περιείχαν κόκκους σπόρων από τις αναλύσεις των οποίων προκύπτουν στοιχεία για τη διατροφή των κατοίκων. Είχαν μονόκοκκο, δίκοκκο σιτάρι, όσπρια, σταφύλια και βρώμη. Επιπλέον, καταλάωναν κρέας και μεγάλες ποσότητες οστρέων. Στο ίδιο δάπεδο του 8^{ου} αι., αποκαλύφθηκε αμφικωνικό πιθάρι με ίχνη απανθρακωμένων σπόρων και απομεινάρια λίθινων τοίχων (εικ. 45) (Τιβέριος 1990a). Η κατασκευή μοιάζει να καταστρέφεται βίαια από φωτιά γύρω στο 720 π.Χ. και ο χώρος να παίρνει υπαίθρια ξανά μορφή, φιλοξενώντας εργαστήρια για λίγο χρονικό διάστημα.

Στην υψηλότερη από τις δύο Τράπεζες βρέθηκαν όστρακα διαφόρων περιόδων : επείσακτα μυκηναϊκά, επείσακτα πρωτογεωμετρικά, της εποχής του Σιδήρου, αττικά μελανόμορφα, ερυθρόμορφα, γραπτά και μελαμβαφή κορινθιακά (έντονη η παρουσία τους ιδίως μετά την ισχυροποίηση της Κορίνθου στην περιοχή με την ίδρυση της Ποτιδαιας) και ελάχιστα ιωνικά (εικ. 46, 47, 48). Τα σχήματα των αγγείων που υπερισχύουν είναι μεγάλα, κυρίως πιθαμοφορείς και λεκάνες με

ασημίζουσα επιφάνεια και διακόσμηση από διάγραμμα ρόμβους, τρίγωνα, δικτυωτά μοτίβα, συνάμα σχήματα με ομόκεντρους κύκλους, κυματοειδείς γραμμές, όλα με χρώμα βιολετί. Μεγάλος υπολογίζεται και ο αριθμός των αττικών μελαμβαφών οστράκων, με εμπίεστη ή εγχάρακτη διακόσμηση, άριστης ποιότητας. Δεν απουσιάζουν, βεβαίως, τα θραύσματα από λαβές, στόμια και έμβολα οξυπύθμενων αμφορέων της αρχαϊκής κυρίως εποχής (εικ. 49). Μάλιστα, ένας τύπος αμφορέα με μικρή βάση, της Γεωμετρικής εποχής, θα μπορούσε ίσως να αποτελέσει τον πρόδρομο των οξυπύθμενων αυτών αγγείων (Τιβέριος 1994, 219). Ακόμη, υπάρχουν δείγματα μιας άλλης γνωστής στο Θερμαϊκό κόλπο κεραμικής του 6^{ου} αι. π.Χ. ή νωρίτερα, στην οποία τα αγγεία φέρουν ωραίο κόκκινο χρώμα, συνήθως κύλικες με λεπτά τοιχώματα, χωρίς πόδι και επίπεδη αδιαμόρφωτη βάση (Τιβέριος 1991). Εκτός από κεραμική έχουν εντοπιστεί στις ανασκαφές και διάφορα άλλα αντικείμενα, όπως είναι οι μυλόπετρες, οι αγνύθες, τα σφονδύλια, τα πηνία, ένα χάλκινο περιάπτο με διακόσμηση στην πρόσθια όψη και δύο οπές ανάρτησης, ένα χάλκινο βραχιόλι και μια χάλκινη σφαιρική χάντρα (όμοιά της υπάρχει σε Παλαιστίνη, Κύπρο, Συρία) (Τιβέριος & Γυματζίδης 2000).

Μολονότι κατά τους «Σκοτεινούς» αιώνες το μεγαλύτερο ποσοστό της κεραμικής είναι ντόπια και κάποια γκρίζα από την Τρωάδα (εικ. 50), κατά τη Γεωμετρική και μέση Γεωμετρική περίοδο η κεραμική φαίνεται εισηγμένη· η προέλευσή της προσανατολίζεται στη νότια Ελλάδα και μάλιστα στην Εύβοια (Τιβέριος 1992). Οι επαφές των ανθρώπων της νοτίου Ελλάδας με το Βορρά, ίσως να είχαν σχέση με την αναζήτηση του χρυσού, τον οποίο είχε σε αφθονία ο αρχαίος ποταμός Εχέδωρος και τους προμήθευε από τον 8^ο κιόλας αι. π.Χ.. Δεν είναι άλλωστε απίθανο ο χρυσός που βρέθηκε στο Λευκαντί να προέρχεται από αυτόν τον ποταμό. Επίσης, τα γεωμετρικά μοτίβα της ντόπιας μακεδονικής κεραμικής θεωρείται ότι έχουν δεχθεί επιρροές από αγγεία των Ευβοέων, εξαιτίας εμπορικών επαφών. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της οπισθότμητης πρόχου που δείχνει σαφή ευβοϊκή επιρροή. Η πόλη αυτήν την εποχή παρουσιάζει άνθιση και τα δεδομένα οδηγούν στην άποψη ότι δημιουργείται ερευνητικό «εμπορείο» ή γενικότερα ευβοϊκό. Ο πληθυσμός υπολογίζεται ότι ήταν μικτός, αποτελούμενος από Ευβοείς εμπόρους και φυσικά ντόπιους. Έπειτα, όμως στον 7^ο αι. διαπιστώνεται συρρίκνωση της έκτασης του οικισμού, ο οποίος περιορίζεται στο Νότο, όπου είναι και τα μεγάλα

άνδρα. Την διακοπή των σχέσεων των δύο, κάποιοι μελετητές την προσδίδουν στο Δηλάντιο πόλεμο, κατά τον οποίο η Ερέτρια καταλήγει ηττημένη και γενικότερα στην Εύβοια επικρατεί ένα κλίμα εξασθένησης (Τιβέριος 1993a. Τιβέριος, Πάντη, Σέρογλου, Αβραμίδου, Λαχανίδου, Oettli, Καϊτελίδης, 1997. Τιβέριος 1993b). Η κάτω Τράπεζα κατά τους αρχαϊκούς και κλασσικούς χρόνους χρησιμοποιείται πλέον για την κατάκωση «απορριμμάτων». Εκεί, έχουν καταγραφεί λάκκοι με λείψανα οικοδομικά της Γεωμετρικής εποχής : άνδρα, οικιακοί χώροι και φούρνοι (Τιβέριος, Καθαρίου, Λαχανίδου, 1994. Τιβέριος 1996).

Στα ανατολικά της Τούμπας στη πάνω επίσης Τράπεζα, βρέθηκε αποθέτης χωρίς πάτο, με όστρακα αρχαϊκής περιόδου (εικ. 51). Η κεραμική μοιάζει να προέρχεται από τοπικό εργαστήριο, ενώ υπάρχουν και όστρακα πρώιμων πρωτοκορινθιακών και εισηγμένων γεωμετρικών αγγείων της νοτίου Ελλάδας. Τέλος, σημειώθηκαν υπολείμματα κατεργασίας μετάλλου. Ίσως να πρόκειται για αποθέτη ιερού και χρονολογείται στο τέλος του 8^{ου} αι. (Δεσποίνη 1982).

Στην ίδια έκταση εντοπίστηκε αρχαϊκό νεκροταφείο, του οποίου οι τάφοι αποκάλυψαν όστρακά τόσο εγχώριων όσο και εισηγμένων πρωτογεωμετρικών αγγείων. Ερευνήθηκαν 67 τάφοι. Στον τομέα της κεραμικής επικρατούν τα εξάλευτρα, οι λήκυθοι, οι σκύφοι και οι κύλικες. Όσον αφορά στα χάλκινα, αναφέρονται ομφαλωτές φιάλες και χυτροειδή αγγεία. Πιο συγκεκριμένα στις ανδρικές ταφές κυριαρχεί ο πολεμικός εξοπλισμός, όπως τα σιδερένια ξίφη, οι αιχμές δοράτων, τα εγχειρίδια και τα χάλκινα κράνη. Αντίθετα, για τις γυναικείες ταφές προτιμούνταν κοσμήματα, όπως πόρπες, περόνες, ενώτια, περιδέραια, περιάπτα και επιστήθια. Σε παιδικές, τώρα, ταφές τοποθετούσαν συχνά πήλινα ειδώλια, που καμιά φορά ήταν ζωόμορφα. Μέσα στο χώρο του νεκροταφείου αποκαλύφθηκαν και 4 κεραμικοί κλίβανοι, διώροφοι, με υπόγειο θάλαμο θέρμανσης και στήριξη για την εσχάρα (Δεσποίνη 1981). Το τέλος της χρήσης του νεκροταφείου για ταφικούς σκοπούς υπολογίζεται στον 5^ο αι. π.Χ., οπότε και εμφανίζονται οι κλίβανοι (Λαζαρίδης 1982). Από τα κτερίσματα των τάφων θα ήταν εφικτό να διεξαχθούν συμπεράσματα όσον αφορά στις εμπορικές επαφές του Θερμαϊκού κόλπου με τον υπόλοιπο αρχαίο κόσμο. Προς αυτήν την κατεύθυνση στρέφεται η ανακάλυψη πολύτιμων κυρίως ευρημάτων. Στην κατηγορία αυτή ανήκει ο αιγυπτιακός αρύβαλλος από φαγεντιανή, τα πήλινα αλάβαστρα (κεραμικής «Bucchero») και η

μελανόμορφη κύλικα πιθανόν από εργαστήρια της Ρόδου. Όλα τα παραπάνω ενδυναμώνουν την άποψη των επαφών άμεσων ή έμμεσων του Θερμαϊκού κόλπου και των διαφορών ανατολικοϊωνικών αγορών (Τιβέριος 1993) (εικ. 52).

E) ΣΑΝΗ

Στη δυτική χερσόνησο της Χαλκιδικής, στη βορειοδυτική ακτή της Παλλήνης ξεπροβάλλει ο οικισμός της αρχαίας Σάνης (εικ. 8). Σύμφωνα με πληροφορίες από την Ιστορία του Ηρόδοτου (VII, 123, 1) βρίσκεται βόρεια της Μένδης και ακριβέστερα απέχει 17 χλμ. από αυτήν και 10 χλμ. σε ευθεία γραμμή νοτιοδυτικά από την Ποτίδαια. Συχνά, προκαλείται σύγχυση, λόγω κοινής ονομασίας με την άλλη Σάνη, την αποικία των Ανδρίων στην χερσόνησο Ακτή της Χαλκιδικής. Πιο συγκεκριμένα στο σημείο που υψώνεται ο βυζαντινός πύργος της μονής Σταυρονικήτα, σε μικρή χερσόνησο της Παλλήνης, στον αυχένα και στους δύο γειτονικούς λόφους υπάρχουν ενδείξεις ύπαρξης ενός σημαντικού κέντρου των γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων. Εκεί αποκαλύφθηκαν θεμέλια κτιρίων, κυκλικοί περίβολοι και αρκετή υπογεωμετρική και πρώιμη αρχαϊκή κεραμική.

Το βορειοδυτικό Αιγαίο εκείνη την εποχή παρουσίαζε ενδιαφέρον εξαιτίας των φυσικών πόρων που παρείχε σε μέταλλα αλλά και σε δασικό πλούτο. Έτσι, από πολύ νωρίς στράφηκαν προς αυτήν την κατεύθυνση Ίωνες, οι οποίοι ίδρυσαν «εμπορείο» στην περιοχή. Κατά συνέπεια ως τέτοιος εμπορικός σταθμός θα πρέπει να θεωρηθεί και η Σάνη του 7^{ου} αι. π.Χ., που θα λειτουργούσε με σκοπό την διευκόλυνση των συναλλαγών στους παράλιους οικισμούς του Θερμαϊκού κόλπου και γενικότερα της Χαλκιδικής. Εξάλλου, είχε το πλεονέκτημα να διαθέτει υπήνεμους όρμους και εκτεταμένη πεδινή ενδοχώρα. Όμως το «εμπορείο» αυτό δεν εξελίχθηκε σε μεγαλύτερη εγκατάσταση, καθώς στην περιοχή είχε προηγηθεί ευβοϊκή παρουσία και μάλιστα παροικία των Ερετριέων, ενώ ήδη πρώτοι κάτοικοι ήταν Θράκες, οι οποίοι συνυπήρξαν με τους μετέπειτα «επισκέπτες» εμποδίζοντας την πλήρη ισχυροποίησή τους, καθώς είχαν αξιοποιήσει ικανοποιητικά την τοποθεσία (Βοκοτοπούλου 1989b).

Ανασκαφικές έρευνες, σε πρώτη φάση, διενεργήθηκαν σε μια ελώδη έκταση, με σκοπό τη δημιουργία τεχνητού λιμένα (μαρίνας) (εικ. 53). Τότε, ήρθε στο φως άφθονη κεραμική, ειδώλια του 6^{ου} αι. π.Χ. και οστά ζώων. Ανάμεσά στα άλλα

ευρήματα καταγράφονται τμήματα πολύμιζων λύχνων (εικ. 54). Σε κοντινή απόσταση εντοπίστηκε αδιατάρακτο στρώμα αρχαϊκής επίχωσης. Αν και πουθενά δεν βρέθηκε τοίχος, ωστόσο πολλές είναι οι διάσπαρτες εστίες και εσχάρες, με πρόχειρες ή αλληπάλληλες στρώσεις κεράμων στέγης. Επίσης, έκδηλα είναι τα ίχνη πυράς στα αντικείμενα. Τριγύρω κείτονται διάσπαρτα οστά ζώων, όστρακα μεγάλων αγγείων και θραύσματα ειδωλίων, τα οποία είχαν εξίσου την τύχη να καταλήξουν στην πυρά. Η συνολική εικόνα βοηθάει στο σχηματισμό της άποψης ότι πρόκειται για έναν υπαίθριο χώρο λατρείας, όπου οι πιστοί πραγματοποιούσαν εναγνισμούς, του οποίου τα χρονικά όρια τίθενται μεταξύ 7^{ου} και 5^{ου} αι. π.Χ.. Και μάλιστα, εάν λάβει κανείς υπόψη του τα λυχνάρια, τότε θα πρέπει να γίνει λόγος για νυχτερινό τελετουργικό. Τα περισσότερα ειδώλια (εικ. 55) είναι κορινθιακής προέλευσης και απεικονίζουν γυναικείες θεότητες, πολοφόρες, αρκετές στον τύπο της Άρτεμης, που κρατά άλλοτε μικρό ζώο, άλλοτε τόξο (Βοκοτοπούλου 1987b). Δύο από τα όστρακα σώζουν και επιγραφές. Η μία από τις δύο επιγραφές έχει χαραχθεί στο χείλος κύλικας και γράφει «Τας Πυθ...». Οι εκδοχές για να αποκατασταθεί το χάραγμα είναι δύο· σύμφωνα με την πρώτη, το επίθετο συμπληρώνεται «Πυθονίκα» και αφορά στην Αφροδίτη, που ήταν θεά της βλάστησης και της γονιμότητας, λατρευόταν σε υγρούς τόπους κατά τη διάρκεια της νύχτας. Αλλά μια άλλη άποψη υπερισχύει και θέλει τη θεά Άρτεμη, καθώς ήταν δίδυμη με τον θεό Απόλλωνα, να χαίρει επίσης του επιθέτου και να ανταλλάσσει μαζί του προσωνύμια. Άλλωστε τα σύμβολα στα ειδώλια ταιριάζουν πιο πολύ στην Άρτεμη και έτσι η πρόταση συμπληρώνεται ως εξής: «Τας Πυθ[ίας Αρτέμιδος εμί]» (Βοκοτοπούλου 1989b). Η θεά θα πρέπει να ήταν επιπλέον «κουροτρόφος», που σημαίνει ότι προστάτευε παιδιά και εφήβους. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι στην περιοχή βρέθηκαν παιχνίδια και αστράγαλοι. Παράλληλα, στα ευρήματα συγκαταλέγεται τμήμα πήλινης σίμης με ανθέμια και σταγόνα, μάλλον πήλινου λεοντάκρουνου (εικ. 56), οι μόνες ενδείξεις οικοδομημάτων. Αρκετά σημαντικό για την ολοκληρωμένη εικόνα της λατρείας που τελούνταν είναι το φρεάτιο που έχει αποκαλυφθεί. Είναι ένα είδος λεκάνης μέσα στην οποία πραγματοποιούνταν το καθαρτήριο λουτρό του ξοάνου ή αγαλματίου (εικ. 57).

Η μελέτη της κεραμικής παρουσιάζει αρκετό ενδιαφέρον. Τα πρωϊμότερα ευρήματα είναι του νησιωτικο-εμβοϊκού κύκλου, ακολουθούν τα ιωνικά στον 7^ο αι. και κατόπιν τα κορινθιακά του 6^{ου} και στον 5^ο π.Χ. κυριαρχούν τα αττικά. Ο οικισμός

θα πρέπει να αναζητηθεί στο λόφο με τον πύργο, όπου αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα 8 κτηρίων του 7^{ου} αι. π.Χ., καθώς και όστρακα του ίδιου, αλλά και του 8^{ου} αι. Σε αυτά συγκαταλέγονται και κάποια ερετριακά υπογεωμετρικά με διακόσμηση «παριανού» τύπου. Επίσης, έχουν καταγραφεί γνήσια παριανά ή όστρακα εγχώριας παραγωγής, με φανερή επίδραση ευβοϊκού και κυκλαδικού εργαστηρίου στη διακόσμηση (εικ. 58). Είναι γνωστό ότι εκτός από τα ευρήματα, μετακινούνταν και οι κεραμείς επειδή η παραγωγή ήταν μικρή και αντιμετώπιζαν οικονομικά προβλήματα (Τιβέριος 1989). Συχνές είναι και οι ιωνικές κύλικες, τα πρώιμα κορινθιακά όστρακα (εικ. 59, 60) (ιδίως μετά την επικράτηση της Κορίνθου με την αποικία της Ποτίδαιας) και θραύσματα αγγείων του ρυθμού των Αιγάρων, που διατηρούν το κέντρο παραγωγής του στην Μίλητο και τη βόρεια Ιωνία. Αναμφίβολα έντονη κρίνεται η παρουσία των ιωνικών αγγείων σε πρώιμη φάση του ιερού, γεγονός που επιβεβαιώνει την ιδιαίτερη σχέση με τους Ίωνες και την κοινή λατρεία που μοιράζονταν προς τη θεά Άρτεμη οι δύο περιοχές (Εφεσία Άρτεμης). Η αφθονία και η ποιότητα της κεραμικής δεν παραπέμπουν σε ιδιωτικές κατοικίες. Ακόμη, την εικόνα συμπληρώνουν δύο κυκλικές κατασκευές, που αρχικά θεωρήθηκαν τάφοι. Όμως το περιεχόμενό τους αντικρούει την άποψη αυτή. Εντός, βρέθηκαν οστά και στάχτες, αγγεία καθημερινής χρήσης, γραπτά κορινθιακά και ιωνικά. Από τα πιο χαρακτηριστικά δείγματα είναι οι πρωτοκορινθιακές όλπες, τα ιωνικά αγγεία του ρυθμού των Αιγάρων και οι κύλικες με τα πτηνά. Επομένως, μια πιο ταιριαστή άποψη θα ήταν ότι πρόκειται για αποθέτες. Εξάλλου έχουν βρεθεί τάφοι σε άλλο σημείο της αρχαίας πόλης και ανήκαν στον τύπων των εγχυτρισμών και των κιβωτιόσχημων. Το πρόβλημα παρουσιάζεται στο εάν οι περίβολοι ήταν απλοί οικιακοί αποθέτες ή είχαν σχέση με κάποιο ιερό. Τα ευρήματα δεν παρέχουν ξεκάθαρη εικόνα (Βοκοτοπούλου 1989b).

Εκτός από τα 8 κτήρια, έχουν εντοπιστεί και άλλα 4 κτήρια λίγο δυτικότερα των περιβόλων και μια ελλειψοειδής καλύβα με λιθόστρωτο που οδηγούσε στο μέρος της, όλα του 7^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 61, 62). Η κεραμική από τα κτήρια περιορίζεται κυρίως σε άβαφα αγγεία καθημερινής χρήσεως και μερικά όστρακα από μεγάλα εγχώρια αγγεία, υπογεωμετρικής διακόσμησης. Και η καλύβα εμπεριείχε μεγάλους αμφορείς με φαρδιές οριζόντιες και καμπύλες ταινίες (7^{ος} αι.). Σε κοντινή απόσταση και λίγο βορειότερα υπάρχουν ενδείξεις για ακόμη πιο πρώιμη κατοίκηση, καθώς η κεραμική κυμαίνεται σε πρώιμα γεωμετρικά και πρωτογεωμετρικά όστρακα με ομόκεντρους

κύκλους, απομιμήσεις υπομυκηναϊκών σκύφων και άλλα εγχώρια χειροποίητα όστρακα. Αλλά ένα από τα σημαντικότερα ευρήματα είναι κιβωτιόσχημος τάφος ανάλογης χρονολόγησης που έχει ανασκαφεί και αποδείχθηκε ότι εκτός από τα ντόπια χειροποίητα από μαύρο πηλό αγγεία, έκρυβε και ένα τετράσπειρο κόσμημα, όμοιο σχεδόν με εκείνο που υπάρχει σε υστεροπρωτογεωμετρικό τάφο του Λευκαντιού στην Εύβοια.

ΣΤ) ΚΑΡΑΜΠΟΥΡΝΑΚΙ- ΑΡΧΑΙΑ ΘΕΡΜΗ

Ανατολικά της Θεσσαλονίκης στη μικρή χερσόνησο Καραμπούρνου βρίσκεται η αρχαία Θέρμη, πιο συγκεκριμένα ο βασικός της πυρήνας, το λιμάνι (εικ. 8). Αυτό δεν είναι εντελώς εξακριβωμένο, γιατί οι έρευνες στην περιοχή συνεχίζονται. Ως πιο διαδεδομένη άποψη θεωρείται αυτή που διατύπωσε ο Κ. Ρωμαίος, σύμφωνα με την οποία η Θέρμη κατοικήθηκε «κωμηδόν», αποτελούνταν δηλαδή από πολλές μικρές κώμες και εκτεινόταν σε μεγάλη έκταση (Ρωμαίος 1940, 4-6). Έτσι, δικαιολογείται και το γεγονός ότι σε μικρή περιοχή συναντά κανείς το Καραμπουρνάκι, την Τούμπα Θεσσαλονίκης και την παλιά πόλη της Θεσσαλονίκης. Αυτές δεν είναι δυνατόν να αποτελούν ανεξάρτητες κώμες, αλλά, καθώς είναι μικρές και ατείχιστες, θα πρέπει να ακολουθούν το σύστημα που ίσχυε πριν από την Μακεδονική κατάκτηση, το φυλετικό. Στην ίδια μεγάλη έκταση κατοικούσαν άτομα της ίδιας φυλής, που ξεκίνησαν ως οικογένειες και έπειτα εξελίχθηκαν σε μικρές κώμες, ίσως αυτοί να ήταν Έλληνες Θράκες (σύμφωνα με τον Εκαταίο το Μιλήσιο). Η περιοχή ήταν γνωστή και στους Έλληνες της νοτίου Ελλάδας, γι' αυτό πολύ γρήγορα προσέλκυσε πολλά βλέμματα. Άλλωστε η θέση της είναι αρκετά σημαντική, εξαιτίας της καταλληλότητας που διέθετε για ένα αξιόλογο λιμάνι (γνωστό και από τον Ηροδοτο, VII 121, 123, 179). Η μεγάλη αξία του λιμανιού της επικροτείται και από το γεγονός ότι από την πόλη αυτή πήρε το όνομά του ο Θερμαϊκός κόλπος. Το λιμάνι, λοιπόν, της πόλης είναι πιο πιθανόν, να βρίσκεται στη μικρή χερσόνησο γνωστή ως Καραμπουρνού ή Καραμπουρνάκι. Εξαιτίας αυτής της ξηράς που προεξείχε μέσα στη θάλασσα δημιουργούνται δύο λιμάνια. Το ένα θα βρισκόταν προς το Βορρά και επομένως θα παρείχε ικανοποιητική προστασία από νότιους ανέμους, ενώ το άλλο θα τοποθετούνταν στο Νότο και με τον τρόπο αυτό θα προστάτευε τα καράβια από τους Βοριάδες που φυσούσαν στην περιοχή· ίχνη από το λιμάνι έχουν

ήδη εντοπιστεί (Τιβέριος, Μανακίδου, Τσιαφάκη, 1997, 316). Όσο για το όνομα, ορισμένες πληροφορίες λένε ότι η ρίζα του μπορεί να αναζητηθεί στο Τίνδη. Αυτό το όνομα πρέπει να είχαν δώσει παλιοί κάτοικοι Θράκες στην πόλη και οι νεοφερμένοι το διατήρησαν, καθώς σύμφωνα και με τον Ησύχιο σημαίνει θερμός, διάπυρος (Οικονόμου 1924, 29. Τιβέριος 1990b, 79 και σημ. 48).

Οι ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή αντιμετώπισαν πολλές δυσκολίες, επειδή έχουν συμβεί πολλές επεμβάσεις από το στρατό και άλλες διαφορετικού είδους, καθώς κάποια στιγμή στο μέρος αυτό φιλοξενήθηκε νεκροταφείο αλόγων. Έτσι, το υλικό παρουσιάζει ελλείψεις και η εικόνα που δημιουργείται δεν είναι αρκετά σαφής. Το πρώτο που θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει είναι μια έκταση με πύθους, μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία (εικ. 63). Η συγκέντρωση αυτών των μεγάλων αγγείων αποθήκευσης είναι φαινόμενο που συναντάται συχνά στο Θερμαϊκό κόλπο. Ανάμεσα στα 9 πιθάρια, βρέθηκε και ένας αττικός αμφορέας τύπου SOS. Σε ορισμένες περιπτώσεις από τα αγγεία σώζονται ακόμη και τα πόματα.

Οι κατασκευές που αποκαλύφθηκαν στο πόλισμα της Θέρμης παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς το χτίσιμό τους διαφέρει από το συνηθισμένο. Είναι κυρίως ημιπύγεις ή υπόσκαπτες, συχνά κυψελόμορφες και σπανιότερα ορθογώνιες δημιουργίες, λαξευμένες μέσα στο φυσικό έδαφος (εικ. 64). Οι ανωδομή ήταν λίθινη και πλίνθινη, ενώ βρέθηκαν και κεραμίδες λακωνικού τύπου, συχνά με επίχρισμα για στεγανοποίηση. Μερικές από τις 'οικίες' αποτελούνται από δύο χώρους και επικοινωνούν μεταξύ τους με ένα μικρό άνοιγμα. Λογικά θα πρέπει να συνεχίζονταν και πάνω από το έδαφος. Στο εσωτερικό τους περιείχαν θραύσματα από μαγειρικά σκεύη, πήλινα υφαντικά βάρη, λεκάνες, πήλινες εστίες, αποθηκευτικά αγγεία, οστά ζώων, όστρεα, μικροαντικείμενα και ποσότητες κεραμικής εγχώριας και εισηγμένης του 8^{ου}, 7^{ου} και 6^{ου} αι. π.Χ. (Τιβέριος 2001). Τέτοιου είδους κτίσματα είναι γνωστά στο βορρά και συγκεκριμένα στον Εύξεινο Πόντο, ενώ σύμφωνα με τον Ξενοφώντα (*Ανάβασις* 4, 5, 25) και άλλους αρχαίους συγγραφείς, απαντάται και στους αρχαίους Φρύγες, ακόμη και στον 5^ο αι. στη Μακεδονία. Φαίνεται από την κεραμική ότι εξυπηρετούσαν ανάγκες παραμονής, εργασίας και αποθήκευσης.

Η κεραμική είναι εγχώρια και εισηγμένη και κυμαίνεται από τον 8^ο μέχρι και τον 5^ο αι. π.Χ.· εντοπίστηκε στις ημιπύγεις κατασκευές και σε λάκκους. Συμπεριλαμβάνονται μυλόπετρες, πήλινα υφαντικά βάρη, πήλινα αγγεία, τριπτήρες

και αντικείμενα που αφορούν οικιακές δραστηριότητες. Σε ότι αφορά την κεραμική «πολυτελείας» βρέθηκαν όστρακα κορινθιακά (πρωτοκορινθιακή κοτύλλη αρχών 7^{ου} π.Χ. και ένας αρύβαλλος), αττικά (εικ. 65) (μελανόμορφα 6^{ου} και μελαμβαφή 5^{ου}), ανατολικής Ελλάδας (εικ. 66, 67) (κύλικες με πουλιά, χιώτικοι κάλυκες, ιωνικές κύλικες), Εύβοιας (εικ. 68) και ντόπια (εικ. 69) (Τιβέριος, Μανακίδου, Τσιαφάκη, 1997). Αρκετά άφθονη είναι η κεραμική των γεωμετρικών χρόνων (10^{ος}-8^{ος} αι.), που προέρχεται κυρίως από ευβοϊκά, αττικά και ίσως κυκλαδικά εργαστήρια. Όμως αξιόλογα θεωρούνται και τα ποσοστά της ντόπιας κεραμικής. Τέτοια είναι η 'ασημίζουσα' κεραμική της εποχής του Σιδήρου, όπως ωοκέλυφες ερυθροβαφείς ιωνίζουσες κύλικες και μεγάλες οινοχόες αδιακόσμητες ή με απλή γραμμική διακόσμηση. Ενδιαφέρουσα κρίνεται η περίπτωση ενός μεγάλου τεφρόχρωμου λέβητα bucchero με τέσσερις οριζόντιες λαβές (εικ. 69), ο οποίος φέρει επιγραφές με γράμματα ελληνικού αλφαβήτου αλλά σε άγνωστη γλώσσα (Τιβέριος, Μανακίδου, Τσιαφάκη 1997). Επίσης, συχνή, όπως θα ήταν ταιριαστό για ένα λιμάνι, είναι η παρουσία θραυσμάτων με εμπορικά γραπτά ή εγχάρακτα αγγεία. Τέτοιο είναι το όστρακο που φέρει στην επιφάνειά του καρική επιγραφή (Τιβέριος, Μανακίδου, Τσιαφάκη 1995, 292 εικ. 4-6). Ακόμη πιο επαναλαμβανόμενος είναι ο εντοπισμός οξυπύθμενων εμπορικών αμφορέων (εικ. 67), που μετέφεραν κρασί (Μίλητο, Λέσβο, Μένδη) ή λάδι (Αθήνα, Σάμο, Κόρινθο) (Τιβέριος, Μανακίδου, Τσιαφάκη 1997).

Στην περιοχή έχουν ερευνηθεί 28 τάφοι που ανήκουν στα αρχαϊκά, υστεροαρχαϊκά, μέχρι και τον 5^ο αι. π.Χ.. Υπερισχύει ο ενταφιασμός, αρκετοί είναι οι λακκοειδείς, 3 οι κιβωτιόσχημοι και 5 λίθινες λάρνακες, ενώ από τον 6^ο αι. και μετά αποκαλύφθηκαν λίγοι εγχυτρισμοί και καύσεις. Κάποια από τα κτερίσματα είναι μία επείσακτη άβαφη λήκυθος ανατολικοϊωνικού εργαστηρίου (τέλος 6^{ου}), ένα κορινθιακό εξάλειπτρο (συχνά 6^ο και 5^ο αι. π.Χ. στη Μακεδονία), ένα αττικό ληκύθιο τύπου μικρού λιονταριού και ένας μελανόμορφος αττικός σκύφος με σκηνή αμαζονομαχίας (διαδεδομένο στη Β. ελλαδικό χώρο, Θάσος, Χαλκιδική, Θεσσαλονίκη) (Παντερμαλή & Τρακοσοπούλου 1994). Ακόμη, σώζονται σιδερένια όπλα, χάλκινα κοσμήματα, οκτώσχημες πόρπες, αμφικωνικές χάντρες Μακεδονικού τύπου, σφηκωτήρες, περιάπτα και περόνες (Αλλαμάνη, Χατζηνικολάου, Τζανακούλη, Γκαλινίκη 1999).

Από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα της περιοχής, από την σημασία του λιμανιού εξαιτίας της σωστής θέσης που κατείχε και την ποικιλία εργαστηρίων κεραμικής που φιλοξενούσε, φαίνεται πως πρόκειται για την ίδρυση ενός ακόμη «εμπορείου» από τους Έλληνες. Ένα κοσμοπολίτικο κέντρο με μικτό πληθυσμό περίπου στο πρώτο μισό του 7^{ου} αι. π.Χ.. Προς αυτήν την κατεύθυνση θα πρέπει να βοήθησαν και οι γηγενείς, που προσέφεραν τη συνεργασία και την ανοχή τους, δίνοντας ώθηση στο μέρος να αποκτήσει την αίγλη ενός εμπορικού σταθμού που κρατούσε στα χέρια του τον έλεγχο ίσως του βόρειου Αιγαίου και της βορείου Ελλάδος και διατηρήθηκε αναλλοίωτο στο πέρασμα τόσων αιώνων.

2. ΑΝΑΛΥΣΗ

Οι επαφές μεταξύ βόρειας και νότιας Ελλάδας έχουν απασχολήσει εκτενώς τους μελετητές. Οι πληροφορίες που μπορεί κανείς να αποκομίσει από τις πηγές είναι ανακριβείς και φέρουν πολλές δυνατότητες ερμηνείας. Παράλληλα, το αρχαιολογικό υλικό είναι περιορισμένο καθώς οι ανασκαφές βρίσκονται σε αρχικά στάδια και δεν είναι δυνατή η εξερεύνηση μιας τόσο μεγάλης έκτασης στο σύνολό της. Επομένως τα συμπεράσματα, αν και βρίσκονται στο σωστό δρόμο, δεν γίνεται να ανασυστήσουν την αλήθεια, έτσι όπως αυτή ίσχυε κατά τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων. Ωστόσο, από μια συνολική εκτίμηση και ταυτόχρονη παράθεση της κεραμικής, της αρχιτεκτονικής και των ταφικών εθίμων, όπως αυτά διαγιγνώσκονται από τις δύο περιοχές της Εύβοιας και της Χαλκιδικής, μπορεί να προσεγγιστεί η πιο αρμόζουσα πραγματικότητα για την κινητικότητα της εποχής.

Α) ΚΕΡΑΜΙΚΗ- ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ

Πριν ακόμη ξεσπάσει το αποικιακό κύμα του 8^{ου} αι. π.Χ. εικάζεται πως οι περιοχές που είχαν πρόσβαση στο Αιγαίο ήταν υπαίτιες για τη σύσταση μιας «Αιγιακής Κοινής» (11^{ος}- 9^{ος} αι.). Σε αυτήν συμμετείχαν διάφορες πόλεις της Ελλάδος, βοηθώντας η μια την άλλη σε δύσκολες συνθήκες, ανταλλάσσοντας κεραμική, ιδέες και διοργανώνοντας ταξίδια. Από τους τόπους που πρωτοστάτησαν στη δημιουργία αυτής της κοινής ήταν η Εύβοια, με το Λευκαντί, τη Χαλκίδα, την Αμάρυνθο, την Κύμη και φυσικά η Αθήνα. Ακόμη, συμμετείχε η Βοιωτία, με τις

Θήβες, την Παραλίμνη, τον Ορχομενό, το Βράνεσι· η Φωκίδα ήταν επίσης μέλος, με το Καλαπόδι και τους Δελφούς, ίσως και η Λοκρίδα, με την Ελάτεια και την Ατλάντη. Επιπλέον, συμμετείχαν η περιοχή της Φθιώτιδας, με το Μπικιόρεμα, τη Στυλίδα, τη Λαμία και η Θεσσαλία, με την Νέα Ιωνία, το Καπακλί, το Βελεστίνο, τη Θεοτόκο, την Άλω, τη Μαρμαριανή και το Ομόλιο. Όμως και από την Πιερία, μέλη της «κοινής» θα πρέπει να ήταν η Βεργίνα, το Δίον και από τα νησιά, η Σκύρος, η Τήνος, η Νάξος, η Άνδρος, η Αμοργός, η Κέως, η Σίφνος. Βασικός παράγοντας στον σχηματισμό αυτής της άποψης ήταν η διάδοση παρόμοιων τύπων κεραμικής στα παραπάνω μέρη. Παρατηρείται ότι κάποια αγγεία ήταν κοινά, κάποια άλλα προέρχονταν από εργαστήρια της Εύβοιας με θεσσαλικές επιρροές και κάποια από την Αθήνα (Lemos 1998, 45, 49. Lemos 2002, 191-225).

Πράγματι, κατά την πρωτογεωμετρική περίοδο η ομάδα των κοινών αγγείων αποτελούνταν από μονόχρωμα κύπελλα, σκύφους με χαμηλά πόδια και σώματα, υδρίες και αμφορίσκους με κυματιστές γραμμές στον ώμο. Τέτοια αγγεία έχουν εντοπιστεί στο Λευκαντί, την Αμάρυνθο, τη Νέα Ιωνία, τη Θεοτόκο, το Καλαπόδι, τη Σκύρο και την Κω. Επίσης, διαδεδομένα ήταν τα κύπελλα με τις τεθλασμένες γραμμές και οι κυκλικοί σκύφοι, προερχόμενα όλα από την Αθήνα. Τους τύπους αυτούς αντέγραψαν οι Ευβοείς ενισχύοντάς τα με τη δική τους πάντα πρωτοτυπία. Αυτού του είδους η κεραμική αποκαλύφθηκε στην Σκύρο, τη Θεσσαλία και την Πιερία. Από το Λευκαντί προέρχεται ακόμη και ο κάλαθος. Πιο δημοφιλής θεωρείται ο κάλαθος με τις σειρές μικρών εμπίεστων τριγώνων, που βρέθηκαν στην Ιωλκό και τη Σκύρο. Αλλά τα περισσότερα γνωστά αγγεία της εποχής, χαρακτηριστικά της ευβοϊκής παραγωγής, είναι οι σκύφοι με τα κρεμάμενα ημικύκλια, οι οποίοι έχουν εντοπιστεί σε πολλά σημεία της Ελλάδας (εικ. 70). Επιπλέον, στα κοινά αγγεία συμπεριλαμβάνονται οι αμφορίσκοι, που προέρχονται από την Αθήνα και χρησίμευαν ως ταφικά κτερίσματα, ενώ γνωστά ήταν και τα αγγεία μελανού και κόκκινου γανώματος από το Λευκαντί, που συναντά κανείς στη Σκύρο, την Ατλάντη, την Τήνο και την Θεσσαλία. Τέλος, και η Θεσσαλία συνέβαλε στην προώθηση ορισμένων τύπων αγγείων· έτσι, οι υδρίες χωρίς λαιμό και οι κάρθοροι με ευθύγραμμα επαναλαμβανόμενα σχέδια διακινούνται από τη Θεσσαλία προς το Λευκαντί, την Πιερία και τη Χαλκιδική. Πάντως, κρίνεται γενικά αποδεκτό το γεγονός ότι τα αγγεία συνήθως παράγονταν σε τοπικά εργαστήρια κάθε περιοχής, με τη μόνη διαφορά ότι

διατηρούσαν την τάση να κατασκευάζουν κεραμική με τον ίδιο τρόπο για όλη την «Κοινή» (Lemos 1998, 51. Desborough 1995, 227-228).

Αναλυτικότερα, ο ευβοϊκός τύπος των σκύφων με τα κρεμάμενα ημικύκλια, κάνει εμφανή την παρουσία του στη Βεργίνα, το Δίον, τη χερσόνησο της Χαλκιδικής, μέχρι και τη Θάσο ή ακόμη και την Τροία. Το μέγεθος της διασποράς αυτών των αγγείων αποτελεί τον προάγγελο της ευβοϊκής επιτηδειότητας στη ναυσιπλοΐα. Εντούτοις, η χρονολόγηση της παρουσίας των σκύφων δεν είναι εντελώς ξεκάθαρη. Ορισμένα θραύσματα είναι αρκετά νεότερα και κατά συνέπεια υπονοείται μια πρόωπη δραστηριότητα Ευβοέων με το χώρο της Μακεδονίας, ειδικότερα τη Μένδη, τα Δίκαια και την Τορώνη. Επίσης, η Τορώνη και η Μένδη επιβεβαιώνουν την οικειότητα που είχαν αναπτύξει με εργαστήρια της Εύβοιας, καθώς σε έναν σκύφο, ή καλύτερα λόγω μεγέθους κρατήρα, εγχώριας παραγωγής, που θα έπρεπε να διακοσμείται με ολόκληρους κύκλους (Papadopoulos 1996, 156), ο κεραμέας φαίνεται πως τον εμπλουτίζει με τα γνωστά πλέον κρεμάμενα ημικύκλια (εικ. 70).

Ακόμη, οι αμφορίσκοι με τις κυματιστές γραμμές στο σώμα και με λαβές στην κοιλιά μοιάζουν να έχουν τα κοντινότερα παράλληλά τους στην Αττική και την Εύβοια. Ωστόσο, εμφανίζονται, αν και πρώιμα, και στην περιοχή της Χαλκιδικής και συγκεκριμένα στην Τορώνη και τη Μένδη. Στα δύο αυτά μέρη εντοπίστηκε μονόχρωμος αμοφορέας με τεθλασμένες γραμμές στην κοιλιά, ανάλογος τύπος απαντάται στο Λευκαντί γύρω στα 850 π.Χ.. (Snodgrass 1994, 11-34). Εισαγωγές από τη νότια Ελλάδα ή απομιμήσεις τοπικών εργαστηρίων πραγματοποιούνταν ήδη από την υπομυκηναϊκή, πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδο (1125-850 π.Χ.). Εξάλλου, στην ακρόπολη της Μένδης η υστερομυκηναϊκή και πρωτογεωμετρική κεραμική είναι όμοια με εκείνη στο Λευκαντί. Αλλά και σε νεκροταφείο της Τορώνης βρέθηκε πρωτογεωμετρική κεραμική από την Εύβοια ή από ντόπια εργαστήρια ευβοϊκών αποικιών στη Χαλκιδική (Hammond 1995, 311).

Όσον αφορά στο υλικό που προέρχεται από την Τορώνη, έχει διαπιστωθεί χρονολογικό πρόβλημα κατά τη μετάβαση από την υπομυκηναϊκή στην πρωτογεωμετρική εποχή. Βέβαια, οι ανασκαφές έχουν αποκαλύψει συνεχή παρουσία κατοίκησης από τα νεολιθικά ως τα χρόνια του Βυζαντίου. Άρα, η δυσκολία χρονολόγησης θα πρέπει να οφείλεται σε ελλείψεις που υπήρχαν κατά τη συντήρηση των ευρημάτων, σε νεότερες επανοικήσεις και στη διάνοιξη των σκαμμάτων

(Papadopoulos 1996, 160). Στη διατάραξη της στρωματογραφίας έχουν συμβάλει αντίστοιχα και οι συγκεντρώσεις μεγάλων αγγείων για αποθήκευση. Η εμφάνιση των λεγομένων «πιθεώνων» μαρτυρείται εκτός από την Τορώνη (εικ. 28) και σε άλλες πόλεις της Βορείου Ελλάδας (Μένδη (εικ. 17), Σάνη (εικ. 63), Σίνδος (εικ. 44, 45), Καστανάς, Άσσιρος Τούμπα, Τούμπα Θεσσαλονίκης, Λαγκαδάς, Κούκος). Παραπέμπουν σε κοινότητες με υψηλή οργάνωση και πλεόνασμα παραγωγής, που ίσως να σχετίζονται με τον αποικισμό.

Εκτός από τα γραπτά και τα καθημερινής χρήσεως αγγεία, στο υλικό συγκαταλέγονται και τα πήλινα ζωόμορφα αντικείμενα. Συγκεκριμένα στην Μένδη έχει αποκαλυφθεί ζωόμορφο ειδώλιο με ένα πόδι ή πλαστικό αγγείο (Vokotopoulou 1988, 339), το οποίο μπορεί να αντιπαραβληθεί με τον κένταυρο από το Λευκαντί (εικ. 11, 17). Ανάλογη είναι η παρουσία πτηνόμορφων αγγείων που απαντώνται συχνά στο Αιγαίο και την Κύπρο.

Γενικότερα, πιθανολογείται ότι το Λευκαντί δεν θα μπορούσε να αποτελεί πολιτισμικό κέντρο, καθώς κατά την πρωτογεωμετρική εποχή δανείζεται τις περισσότερες φορές εμπνεύσεις από την Αττική. Εξάλλου τα αγγεία που προέρχονται από το βόρειο Αιγαίο μετά από έναν, όσο το δυνατόν, διεξοδικότερο έλεγχο δείχνουν να καταρρίπτουν τη θεωρία της μονοδιάστατης ευβοϊκής τους καταγωγής και διευρύνουν τις σχέσεις τους προς άλλες κατευθύνσεις, όπως είναι η Αττική, η Θεσσαλία, οι Κυκλάδες και φυσικά τα ντόπια εργαστήρια. Ένα μεγάλο ποσοστό της κεραμικής προέρχεται από εγχώρια εργαστήρια, που επιδίδονταν στη δημιουργία πρωτότυπων αγγείων, αλλά και πολύ καλών απομιμήσεων. Υπέρ της εγχώριας παραγωγής έχουν τεθεί και τα αποτελέσματα αναλύσεων του πηλού· κάποια από τα αγγεία που βρέθηκαν στη Μένδη και κατείχαν ως τώρα λευκαντική προέλευση φαίνεται ότι δεν έγιναν από πηλό εκείνης της περιοχής. Μάλιστα, οι βορειοελλαδίτες φαίνεται πως έκαναν και εξαγωγές στο Λευκαντί, στη Σκύρο και τη Νάξο. Με την ίδια λογική που ορισμένοι ερευνητές θεώρησαν τους Ευβοείς πρωτοπόρους στον αποικισμό με βάση την κεραμική, έτσι και κάποιοι άλλοι μπορούν να αντιδράσουν υποστηρίζοντας πρωτοπορία για τους κατοίκους της Μακεδονίας ή ακόμη για τους Φοίνικες, καθώς πολλά ευρήματα διαθέτουν και φοινικικό χαρακτήρα. Άλλωστε δεν είναι δυνατόν να λησμονηθεί η έχθρα που είχε καλλιεργηθεί απέναντι σε αυτόν το λαό, ακόμη και από τον Όμηρο, έπειτα από την υιοθέτηση του αλφαβήτου (Korcke

1992). Οι ελληνοκεντρικές θεωρίες υπήρχαν, δίνοντας έμφαση σε Έλληνες και ειδικότερα σε Ευβοείς, τονίζοντας την αποικιακή και εμπορική τους σημασία, ενώ αντιστρόφως ανάλογα κατέφευγαν σε υποβιβασμό των Φοινίκων, της Κύπρου και της Ανατολής. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο εξαίρουν το Μυκηναϊκό πολιτισμό, μειώνοντας τους Χαναανίτες και τους κατοίκους της Συρίας (Papadopoulos 1997, 195).

Τα δεδομένα περιπλέκονται και οι εξηγήσεις απαιτούν διευκρινίσεις. Η παρουσία οστράκων από μία περιοχή δεν συνεπάγεται άμεσα εγκατάσταση. Οι αρχαιολόγοι που ασχολούνται με το Αιγαίο είναι επιρρεπείς στο να εξισώνουν τα ευβοϊκά όστρακα με ευβοϊκό εμπόριο ή ακόμη και με αποικία Ευβοέων (Papadopoulos 1997, 193). Το μόνο σίγουρο είναι ότι η συμβολή της κεραμικής στην ανασύσταση της ιστορίας, σε μια εποχή που δεν υπήρχαν ξεκάθαρες γραπτές μαρτυρίες, είναι ωφέλιμη. Όμως δεν έχει από μόνη της δύναμη να χαράξει καθοριστική πορεία. Άλλωστε, η εξέταση των πήλινων αντικειμένων συναντά δυσκολίες, καθώς πολλές από τις περιοχές διέθεταν γεωλογικές ομοιότητες. Άλλες πάλι στερούνται ικανοποιητικής αποκάλυψης και μελέτης του υλικού, ενώ προβλήματα εντοπίζονται στις τεχνικές ανάλυσης, που υποπέφτουν περιστασιακά σε μεθοδολογικά σφάλματα. Η κεραμική λογίζεται μόνο ως μέρος του συνόλου και μέρος της οικονομίας της εποχής. Για την αποκατάσταση της ορθής γνώσης χρειάζεται η ταυτόχρονη βοήθεια των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών δεδομένων της εποχής, έτσι ώστε να δημιουργηθεί μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα.

B) ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Το υλικό που αποκομίζει ένας ειδικός από τις ανασκαφές δεν περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο στα κινητά ευρήματα. Η αρχιτεκτονική των κτιρίων, που αποκαλύπτονται από την εκάστοτε ανασκαφική έρευνα, παρέχει επίσης σημαντικές πληροφορίες για την κοινωνική οργάνωση και διαβίωση των ανθρώπων της εποχής. Δύο είναι οι οικοδομικοί τύποι που έχουν απασχολήσει τους ερευνητές, που ενδιαφέρονται να επαναπροσδιορίσουν την ιστορία των επαφών και του αποικισμού του Βορείου Αιγαίου κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους: τα αψιδωτά κτίρια και οι κυκλικές πλατφόρμες.

Οι αψιδωτές οικίες απαντώνται κυρίως σε οικισμούς με χαλαρό πολεοδομικό ιστό ή ακόμη και σε τόπους, οι οποίοι διέθεταν άνεση χώρου. Ξεκινώντας από την περιοχή της Εύβοιας, κανείς δεν μπορεί να παραλείψει το μεγάλο αψιδωτό περίστυλο οικοδόμημα μήκους 47 μ. και πλάτους 10 μ. (εικ. 71) (Coulton 1993). Χρονολογείται στο πρώτο μισό του 10^{ου} π.Χ. αι. και υποστηρίζεται ότι διαδραμάτισε αρχικά το ρόλο βασιλικού οίκου, ο οποίος μετά το θάνατο του τιμώμενου προσώπου μετατράπηκε σε «ηρώο». Στην είσοδο του κτιρίου βρισκόταν το προστώο, ακολουθούσε δωμάτιο με διμερή διαίρεση, στη συνέχεια έφτανε κανείς στον κεντρικό θάλαμο, για να καταλήξει σε έναν αψιδωτό χώρο, πριν από τον οποίο μεσολαβούσε διάδρομος με δύο εκατέρωθεν θαλάμους. Παρόμοια αψιδωτά κτίρια της Πρωτογεωμετρικής εποχής έχουν ανευρεθεί και σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου (εικ. 72), όπως στα Νιχώρια Μεσσηνίας, την Ασίνη Αργολίδας και το Θέρμο Αιτωλίας. Αυτά ήταν κατά την έναρξη της δημιουργίας τους κατοικίες αρχόντων ή ευπόρων ατόμων που με το πέρασμα των χρόνων μετατράπηκαν σε ναούς (Mazarakis Ainiian 1997. Μαζαράκης Αινιάν 2000, 95-96).

Αλλά και στο βόρειο Αιγαίο εντοπίστηκαν αψιδωτά κτίρια της ίδιας περίπου εποχής. Στην Τούμπα Θεσσαλονίκης βρέθηκε οικοδομικό συγκρότημα που φέρει συνδυασμό ενός αψιδωτού και ενός ορθογώνιου κτιρίου (εικ 73). Τα πλούσια κινητά ευρήματα που προήλθαν από την ανασκαφή της διπλής κατασκευής παραπέμπουν αναμφίβολα σε χρησιμοποίησή της από ευκατάστατη οικογένεια. Επίσης, στη Χαλκιδική, στην αρχαία Άκανθο βρέθηκε αψιδωτό κτίσμα. Ακόμη, καλύτερα στοιχεία διαθέτει το Ποσειδί, όπου αποκαλύφθηκαν δύο αψιδωτά κτίρια, το ένα κάτω από το άλλο, ίδιας λειτουργίας. Πρόκειται για λατρευτικά οικοδομήματα στο ιερό του Ποσειδώνα, που λατρευόταν από τους Ερετριείς αποίκους της Μένδης σε αυτό το ακρωτήριο (εικ. 19). Το κτίριο ΣΤ μάλιστα, είναι ο παλαιότερος έως σήμερα γνωστός περιαστικός ναός αφού η κατασκευή του ανάγεται στην υπομυκηναϊκή εποχή και η χρήση του εκτείνεται και μέσα στους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους (Lemos 1998, 54-55).

Τα αψιδωτά κτίρια ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένα κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού και ύστερα από μία μακρά περίοδο απουσίας κάνουν την επανεμφάνισή τους κατά την πρωτογεωμετρική εποχή. Είτε πρόκειται για την επαναφορά ενός παλαιότατου και γνωστού αρχιτεκτονικού τύπου, είτε για μία ανεξάρτητη επιλογή

που οφειλόταν σε μία σειρά από παράγοντες. Μία εκδοχή θα ήταν ότι ο αρχιτεκτονικός αυτός τύπος να εξαπλώθηκε στο Βορρά από τη νότια Ελλάδα μέσα στα πλαίσια της προαναφερόμενης «Αιγιακής Κοινής». Ωστόσο, το γεγονός ότι τα ανιδιωτά οικοδομήματα είχαν ήδη εδραιωθεί στην περιοχή του Θερμαϊκού κόλπου από τα τέλη της Εποχής του Χαλκού θα πρέπει να μας προβληματίσει και βέβαια δεν επιτρέπει να δεχτούμε, στο παρόν στάδιο της έρευνας, ότι ο συγκεκριμένος αρχιτεκτονικός τύπος ανάγει τις ρίζες του στην Εύβοια.

Το ίδιο προφανώς ισχύει και για τις αποκαλούμενες κυκλικές "τράπεζες", που έχουν αποκαλυφθεί στην Ξερόπολη-Λευκαντί και στη Μένδη (εικ. 16) (ή ακόμη και στην Ασίνη, στην Τροία (εικ. 74), στα Νιχώρια) (Papadopoulos 1996, 164). Αλλιώς απαντώνται και ως κυκλικά λιθόστρωτα και η χρήση τους είναι αμφιλεγόμενη. Το βέβαιο είναι ότι αποτελούσαν χώρους βοηθητικούς που εξυπηρετούσαν οικιακές δραστηριότητες. Μία άλλη εκδοχή είναι ότι χρησίμευαν ως βάσεις για σιταποθήκες, όπως δείχνουν και οι αναπαραστάσεις τους σε ομοιώματα της εποχής.

Γ) ΤΑΦΙΚΑ ΕΘΙΜΑ

Τα ίχνη της ανθρώπινης παρουσίας, όσο αντιφατικό και να φαίνεται, μπορούν να εξεταστούν και μέσω της ανθρώπινης απουσίας. Ο θάνατος σε κάθε εποχή και ακόμη περισσότερο στην αρχαιότητα ήταν το πέρασμα από την ζωή σε έναν άλλο κόσμο. Η όλη διαδικασία αποχαιρετισμού ενός ανθρώπου έφτανε στα όρια τελετουργίας. Πραγματοποιούνταν η εναπόθεση του σώματος στη γη και ταυτόχρονα εφοδιαζόταν ο νεκρός με τα απαραίτητα για το νέο του ξεκίνημα. Τα αντικείμενα που συνόδευαν τον πεθαμένο αναλογούσαν στην κοινωνική θέση που αυτός κατείχε κατά τη διάρκεια του συνολικού βίου του.

Ύστερα από την πτώση του μυκηναϊκού πολιτισμού και την εγκατάλειψη των μεγάλων και πλούσιων ταφών που επικρατούσαν σε ορισμένες περιοχές, παρατηρήθηκε μία αλλαγή στα ταφικά έθιμα. Κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους και καθ' όλη τη διάρκεια του 10^{ου} μέχρι και τις αρχές του 9^{ου} αι. π.Χ. διαπιστώνεται μια έντονη προτίμηση στις καύσεις. Ορισμένοι δικαιολογούν αυτή τη τάση από το γεγονός ότι το έθιμο αυτό θα πρέπει να ήρθε από την Τροία με την επιστροφή των πολεμιστών από τον αγώνα. Όμως, μια πιο αληθοφανής άποψη υποστηρίζει πως η καύση ήταν συνήθεια της Ανατολής. Οι Έλληνες βιώνοντας

κάποιου είδους εσωτερικής εξέλιξης και καθώς άλλαζε η θρησκευτική τους συνείδηση υπήρξαν ανοιχτοί σε επιδράσεις. Διατηρώντας εκείνη την εποχή επαφές με τη Συρία και γενικότερα τη Μικρά Ασία οικειοποιήθηκαν και διαφύλαξαν το έθιμο με σεβασμό (Μαζαράκης Αινιάν 2000, 159-170). Παράλληλα, επιβιώνει για λίγο και η συνήθεια του ενταφιασμού των νεκρών, που ίσχυε κυρίως την πρόιμη εποχή του Χαλκού.

Στο Λευκαντί από πολύ νωρίς, ήδη από την υπομυκηναϊκή περίοδο, εφαρμόζαν την καύση. Στην υπόλοιπη Εύβοια ακολουθώντας ίσως μια άτυπη ιδιομορφία, πραγματοποιούσαν ατομικές ταφές, σε λακκοειδείς, κιβωτιόσχημους, αλλά και πολλαπλές ή μεμονωμένες σε θαλαμοειδείς τάφους. Έπειτα, στην πρωτογεωμετρική και γεωμετρική εποχή, υπερίσχυαν οι καύσεις έναντι των ενταφιασμών (εικ. 75). Μάλιστα, φαίνεται ότι άφηναν εκτός τα κατάλοιπα της πυράς και μέσα στα ορύγματα συλλέγονταν μόνο τα κτερίσματα. Τα ίδια περίπου έθιμα, της καύσης και του ενταφιασμού, διαπιστώνονται και στα νησιά του Αιγαίου.

Όπως δείχνουν τα στοιχεία των ανασκαφών η καύση κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους είχε γίνει πλέον κανόνας για την Εύβοια και για τις αποικίες της στη χερσόνησο της Χαλκιδικής και τη γύρω περιοχή. Οι περισσότερες πόλεις ήταν παραθαλάσσιες και το νεκροταφείο τους διατηρούσε ορισμένο προσανατολισμό. Τα αγγεία έμοιαζαν να ατενίζουν τη θάλασσα· ειδική και περίοπτη θέση κατείχαν οι εγχυτρισμοί βρεφών και ατόμων παιδικής ηλικίας. Οι ταφές ανηλίκων εντοπίζονται σε μεγαλύτερο ποσοστό από εκείνες των ενήλικων ατόμων. Η Μένδη, αποικία των Ερετριέων, διέθετε παράλιο νεκροταφείο με παραδοσιακό προσανατολισμό. Έχουν ανασκαφεί περισσότερες καύσεις, εγχυτρισμοί παιδιών (εικ. 18), ενώ οι ενήλικες θάβονται σε απλούς λάκκους. Επίσης, η Τορώνη, αποικία Χαλκιδέων, έφερε στο φως λίγους ενταφιασμούς, πολλές καύσεις και εγχυτρισμούς, με διάφορα σχέδια (εικ. 33). Τα αγγεία με την τέφρα τοποθετούνταν σε λάκκο που ανοιγόταν με επιμέλεια στο φυσικό βράχο. Πράγματι, ο ενταφιασμός και οι καύσεις αποτελούν κοινό τόπο και για άλλες πόλεις της Χαλκιδικής, όπως η Άκανθος (εικ. 39), η Βεργίνα, ο Κούκος Συκιάς και η Θέρμη.

Οι ομοιότητες στις ταφικές πρακτικές νοτίου και βορείου Ελλάδος είναι αναμφισβήτητες. Αλλά, επιπλέον, δεν υπάρχει αντίρρηση ότι εξακριβωμένες είναι και οι τοπικές παραλλαγές, η πρωτοτυπία των οποίων δεν έχει παράλληλα (Lemos 1998,

54). Ο ενταφιασμός και οι καύσεις ήταν τα ίδια έθιμα, αλλά ακολουθούσαν διαφορετικό τυπικό ξεχωριστό για κάθε πόλη. Διέφεραν τα σχήματα των λάκκων, οι τύποι των αγγείων που χρησιμοποιούνταν, ακόμη και το τελετουργικό (Papadopoulos 1996, 165). Σε κάποιες περιπτώσεις τοποθετούσαν πήλινα αγγεία, εντός των λάκκων, σε άλλες χάλκινα. Επομένως, τα ταφικά έθιμα ως αυτόνομη ένδειξη δεν έχουν αξία. Ιδίως, όταν οι πληροφορίες ποικίλλουν και σπανίζουν. Η σημασία του υλικού έγκειται στην προσπάθεια συνδυασμού του με τα γενικότερα δεδομένα της εποχής.

Δ) ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΠΗΓΩΝ. ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΕΡΜΗΝΕΙΕΣ

Η εποχή του μεγάλου αποικισμού και γενικότερα τα χρόνια πριν από τον 8^ο αι. π.Χ. στάθηκαν ικανά να φέρουν αρκετή αναστάτωση και σύγχυση στον ιστορικό και αρχαιολογικό επιστημονικό χώρο. Το συμβάν ήταν αναμενόμενο καθώς εκείνη η περίοδος σήμανε το πέρασμα από την προϊστορία στην ιστορία. Τότε για πρώτη φορά μαρτυρείται η εμφάνιση γραπτών πηγών, που αναφέρονται σε γεγονότα που διαδραματίστηκαν λίγο πριν και κατά τη διάρκεια ζωής των συγγραφέων. Τέτοιου είδους φιλολογικά κείμενα χαρακτηρίστηκαν ουσιαστικά για την επιστήμη της αρχαιολογίας, εφόσον ο ανασκαφέας θα μπορούσε πλέον να επισφραγίσει τις θεωρίες του διπλά, με τη βοήθεια των αρχαιολογικών δεδομένων και των πηγών. Βέβαια, το μήνυμα ήταν πολύ ελπιδοφόρο, όμως δεν συνέβη το ίδιο και στην περίπτωση του αποικισμού της βόρειας Ελλάδος. Οι αρχαίοι ιστορικοί προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες για τον αποικισμό της Ιταλίας και της Σικελίας, αλλά αποδεικνύονται πολύ φειδωλοί στις περιγραφές τους για την περιοχή της Χαλκιδικής. Το αποτέλεσμα ήταν τα ελλιπή στοιχεία να τύχουν ποικιλία ερμηνειών και παρερμηνειών.

Αρχικά, οι ερευνητές αδιαφορούσαν για την ουσιαστική εξήγηση των πηγών, τις οποίες δέχονταν ανάλογα με το συμφέρον τους. Έτσι, ορμώμενοι από δύο εκφράσεις, μια του Θουκυδίδη : «των επί Θράκης Χαλκιδέων» και μια του Ηροδότου: «Χαλκιδικόν γένος», δημιουργούσαν πρόσφορο έδαφος για την άποψη που ήθελε τους κατοίκους της ευβοϊκής Χαλκίδας πρωτοπόρους στον Μεγάλο Αποικισμό. Ο πρώτος που φαίνεται να καταπάστηκε με την προσπάθεια περαιτέρω ανάλυσης της αρχαίας ιστορίας ήταν, περί τα 1912, ο Harrison. Αυτός θεωρεί ότι «οι επί Θράκης Χαλκιδείς» θα πρέπει να ήταν μια βόρεια ελληνική φυλή. Επιπλέον, πιστεύει πως εκείνη την εποχή με τον προσδιορισμό Χαλκιδική νοούνταν μόνο το δεύτερο πόδι, η

χερσόνησος της Σιθωνίας και ίσως και μέρος της ενδοχώρας. Την συγκεκριμένη γνώμη παραθέτει, λίγα χρόνια αργότερα (1952), ο Bradeen (Bradeen 1952, 362-366), όμως επιχειρηματολογεί εναντίον της. Στηρίζεται στο γεγονός ότι οι Χαλκιδείς διαθέτουν κοινά στοιχεία με τους κατοίκους της Χαλκίδας, όπως είναι τα ονόματα των μηνών και το νόμισμα. Εάν ήταν βόρεια ελληνική φυλή, τότε οι μήνες θα έπρεπε να ταυτίζονται περισσότερο με εκείνους της Θεσσαλίας ή της Μακεδονίας. Επιπλέον, δεν λησμονεί να παραθέσει την βοήθεια που έστειλαν κάποιες από τις αποικίες στη Χαλκίδα, όταν η ίδια ενεπλάκη σε σύρραξη με την Ερέτρια για την κατάληψη του Δηλάντιου πεδίου. Μάλιστα, είναι τόσο βέβαιος για την παρουσία των Ευβοέων στη Χαλκιδική, ώστε καταφεύγει σε παράθεση των Χαλκιδικών και Ερετριακών αποικιών με ονόματα.

Το 1971, ένας άλλος ιστορικός, ο Zahnt φέρει πάλι αντιρρήσεις, επιμένοντας ότι οι Χαλκιδείς των πηγών ήταν ντόπια ελληνική φυλή, ιωνικής καταγωγής. Πιθανώς, να είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή με το τέλος της Μυκηναϊκής εποχής, σύμφωνα με τα ευρήματα κεραμικής. Δεν θεωρεί διόλου απίθανο το να εκδήλωσαν οι Μυκηναίοι ενδιαφέρον για τα κοιτάσματα μετάλλου στη Χαλκιδική. Εξάλλου, η Τορώνη εικάζεται ότι φιλοξενούσε δύο ορυχεία στο έδαφός της (Zahnt 1971, 1-31). Την άποψη συμμαρτίζεται και ο Hammond παραχωρώντας και ανάλογο χρονολογικό διάγραμμα (Hammond 1995, 310). Πιστεύει ότι η πρώτη επαφή των νοτίων με τη Χαλκιδική πραγματοποιήθηκε κατά την επιστροφή των Αχαιών από τον Τρωικό πόλεμο (1160 π.Χ.). Έπειτα, στα 1120, οι Αιολείς, Θεσσαλοί και Βοιωτοί, δημιουργούν εγκαταστάσεις σε Θράκη και βορειοδυτική Μικρά Ασία και το 1020 π.Χ., οι Ίωνες Αθηναίοι επιχειρούν μετανάστευση σε όλη τη Χαλκιδική. Οι Αιολείς και οι Ίωνες συνυπάρχοντας διατήρησαν τη φυλετική οργάνωση της περιοχής και δανείστηκαν το όνομα από το ντόπιο Χαλκιδικό γένος, για να επονομάσουν την όλη έκταση. Τον 8^ο αι. έρχονται οι Ερετρίεις και οι Χαλκιδείς δημιουργώντας πλέον τις αποικίες τους, ως αυτόνομες πόλεις-κράτη. Η διάθεση των γηγενών προς αυτούς είναι εχθρική, καθώς οι νέοι διεκδικητές τους απωθούν από τα λιμάνια και τα πρόσφορα μέρη.

Πιο πρόσφατα, ο Γ. Παπαδόπουλος αναλύει σε μεγαλύτερο βάθος τις προηγούμενες απόψεις. Πιστεύει ότι ο Διόδωρος Σικελιώτης και ο Στράβων γράφουν για την Τορώνη αναφέροντάς την ως αποικία της Χαλκίδας και αναφέρουν και τις 30

άλλες αποικίες που αυτή δημιούργησε στην χερσόνησο της Σιθωνίας, γιατί έχουν οι ίδιοι πέσει σε σφάλμα. Έχουν παρερμηνεύσει τα λεγόμενα του Θουκυδίδη και του Ηροδότου. Οι πόλεις της Ερέτριας και ιδίως της Χαλκίδας είχαν 'πολυδιαφημιστεί' εκείνη την εποχή, ως ικανοί ναυτικοί και ιδρυτές πόλεων· είναι, λοιπόν, αναμενόμενο η Χαλκίδα κατά την πρώιμη εποχή του Σιδήρου να πάσχει από υπερπληθυσμό, κάτι που δεν επιβεβαιώνουν τα αποτελέσματα των ανασκαφών. Το νεκροταφείο που ερευνήθηκε στο Λευκαντί περιορίζει τον αριθμό των νεκρών του σε 50 μόνο άτομα. Ακόμη, η Τορώνη δεν είναι δυνατόν να καταγραφεί ως αποικία των Χαλκιδέων, εφόσον ο Θουκυδίδης δεν χρησιμοποιεί πουθενά αυτόν τον προσδιορισμό, όπως συνήθιζε να κάνει για τις αποικίες. Βέβαια, αν κάτι τέτοιο ισχύει τότε ο αρχαίος ιστορικός εξαιρεί την Ερέτρια και την Άνδρο για την αποικιακή τους δράση στη Χαλκιδική (Paradopoulos 1996, 166).

Στη συνέχεια, το 1997, ένας αναλυτής του Θουκυδίδη, ο Hornblower, προσπαθεί να ερμηνεύσει καλύτερα το κομμάτι «Τορώνη την Χαλκιδικήν» και τη σημασία του. Δοκιμάζει να το αντιπαραβάλλει ως τοπικό προσδιορισμό, ότι δηλαδή ο συγγραφέας ήθελε να καθορίσει το γεωγραφικό χώρο στον οποίο κινείται. Συνάμα του προσδίδει πολιτική χροιά· θεωρώντας ότι εδώ ο Θουκυδίδης αναλύει την κατάσταση της Τορώνης όπως αυτή καθοριζόταν από τη συμμετοχή της στην Χαλκιδική ομοσπονδία. Όμως και οι δύο απόψεις δεν αρκούν καθώς αναφέρονται σε μεταγενέστερη εποχή (4^ο αι.). Γι' αυτό καταφεύγει στις δύο παλαιότερες ερμηνείες που ήθελαν την Τορώνη αποικία των Ευβοέων ή ελληνικό βόρειο φύλο. Πρεσβεύει ως καλύτερη λύση το πάντρεμα των δύο τελευταίων αντιλήψεων. Ίσως, οι αρχαίοι συγγραφείς εσκεμμένα να παρερμήνευσαν τα λόγια του Θουκυδίδη και όπως και ο ίδιος να εννοούσαν ακριβώς αυτό που έλεγαν. Η φύση των εγκαταστάσεων θα πρέπει να ήταν ανάμικτη και ο αποικισμός να ήταν μια κίνηση, που δεν έφερε αρχικά την τέλεια οργάνωση. Μάλλον, πρόκειται για μια προπαγάνδα της εποχής με σκοπό την πιστοποίηση του ελληνισμού. Η ανάγκη για ισχυροποίηση της ελληνικότητας ήταν έκδηλη, καθώς γύρω παραμόνευαν οι ξένες ομάδες (Hornblower 1997, 177-185).

Το πρόβλημα με τις φιλολογικές μαρτυρίες δεν είναι μόνο η σωστή ερμηνεία τους, αλλά και το γεγονός ότι είναι όλες ελληνικής προελεύσεως. Δεν υπάρχει σύγκριση και αντιπαραθεση απόψεων. Μεγάλη είναι, ακόμη, η πλάνη στην οποία πέφτουν ορισμένοι αντιλαμβανόμενοι τα γεγονότα με τωρινά δεδομένα. Κατά το

παρελθόν οι εθνικές ομάδες δεν ορίζονταν από γενετικά, γλωσσικά, θρησκευτικά και πολιτισμικά κριτήρια. Η εθνικότητα δεν ήταν βιολογικό, αλλά κοινωνικό φαινόμενο. Κάθε έθνος ήταν μια κοινωνική ομάδα, σε καμία περίπτωση στατική ή μονολιθική· αντίθετα, τα όριά της ήταν δυναμικά και ρευστά, επιτρέποντας την κινητικότητα των ιδεών, ενώ διέθετε μυθική καταγωγή που στα μάτια αυτών των ανθρώπων φάνταζε αληθινή (Papadopoulos 1997, 206-207).

Τέλος, ο Παπαδόπουλος, το 1999, δείχνει να συμφωνεί με τον Hornblower. Οι Ευβοείς, πράγματι, κινήθηκαν προς το βορρά, όπου τους υποδέχτηκαν οι ντόπιοι ενισχύοντας το κλίμα του επεκτατισμού και επιβεβαιώνοντας την ελληνικότητα του είδους τους. Μάλιστα, δεν διστάζει να μιλήσει για αντιστροφή ρόλων· η Τωρώνη γίνεται ήδη γνωστή, μέσω των ανασκαφών, από την τελική νεολιθική εποχή, ενώ η Χαλκίδα ιδρύεται αργότερα κατά τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους. Τολμά να υποθέσει δημιουργία αποικιών από τους κατοίκους του βορρά προς το νότο και τη Χαλκίδα, όμως γνωρίζει καλά πως κάτι τέτοιο θα προκαλούσε αίρεση όσον αφορά στο προεβουϊκό κλίμα και αναστάτωση στους μύθους για το κέντρο και την περιφέρεια. Καλλιεργείται πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη μιας προαποικιακής θεωρίας, που ευνοεί τις πολιτισμικές επαφές σε πρώιμες εποχές (ήδη από τη μέση εποχή του Χαλκού). Η 'διασταύρωση' ('hybridization', 'creolization') και η ανταλλαγή ιδεών ήταν μια πρώιμη τοπική διαδικασία που έτυχε τεράστιας εξέλιξης. Πάντως, ο ίδιος ο Θουκυδίδης φαίνεται να προλαμβάνει οποιαδήποτε παρεξήγηση αναγράφοντας ως τίτλο του έργου του «Μυθιστορικός» (Papadopoulos 1999, 387).

Σαφώς, υπάρχει απόσταση ανάμεσα στα όσα έχουν γραφεί από τους αρχαίους συγγραφείς και στις σημερινές θεωρίες. Κανείς δεν είναι σε θέση να κρίνει τους αρχαίους ιστορικούς. Εξάλλου κανείς δεν γνωρίζει ακριβώς τι σκέφτονταν, τι ήθελαν να πουν και ακόμη ίσως, τι συμφέροντα καλούνταν να εξυπηρετήσουν. Το βόρειο Αιγαίο ήταν μια αρκετά εκμεταλλεύσιμη έκταση και είναι σίγουρο ότι θα βρέθηκε στο επίκεντρο των εξελίξεων. Οι νικητές γράφουν την ιστορία από τη δική τους σκοπιά και η ελληνικότητα κερδίστηκε προφανώς κατόπιν πολλαπλών αγώνων σε επίπεδο πνεύματος και δυνάμεως. Ίσως, μάλιστα, η «πολυεθνικότητα», η υπερίσχυση των καλών στοιχείων από κάθε πληθυσμό και η εξαιρετική θέση της περιοχής, να ήταν ακριβώς τα στοιχεία που την ανέδειξαν και την βοήθησαν να δημιουργήσει μια αξιόλογη ιστορία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

ΑΠΟΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΘΑΛΑΣΣΑ

Είναι γνωστό ότι η Εύβοια και συγκεκριμένα το Λευκαντί είχε γνωρίσει μια αρκετά ακμάζουσα περίοδο κατά τη διάρκεια του 11^{ου}- 9^{ου} αι. π.Χ.. Ήταν ένας τόπος ευνοημένος, καθώς βρισκόταν σε κεντρικό, παραθαλάσσιο σημείο και παράλληλα διέθετε κόλπους προστατευμένους, που θα φιλοξενούσαν πλοία σε δύσκολες καιρικές συνθήκες. Ο κόσμος εκείνης της εποχής διένυε μια ειρηνική περίοδο. Μικρές οικογενειακές ομάδες ζούσαν ήσυχα, χωρίς την ανάγκη τειχών. Το υγρό στοιχείο είχε γίνει πια κομμάτι της καθημερινότητας και σε συνδυασμό με την άφθονη ξυλεία που εξασφάλιζαν τα ευβοϊκά βουνά, δεν ήταν δυνατόν να μην αναπτυχθεί το εμπόριο και η ναυσιπλοΐα. Το Λευκαντί γίνεται ίσως κέντρο επιχειρήσεων προς όλες τις κατευθύνσεις. Στα τέλη του 9^{ου} αι. παρατηρείται μια αλλαγή στον τρόπο ζωής. Οι οίκοι του τύπου όπως το λεγόμενο "ηρώο" του Λευκαντιού εγκαταλείπονται και δημιουργούνται σταδιακά οι ισχυρές πόλεις-κράτη. Ο κίνδυνος φαίνεται να έρχεται από τη θάλασσα και να απειλεί πρώτα το Αιγαίο, καθώς εκεί απαντάται για πρώτη φορά η κατασκευή τειχών και η ανάγκη για προστασία. Ακόμη και η σύσταση ιερών επιβεβαιώνει το ανησυχητικό αυτό κλίμα· οι άνθρωποι αισθάνονται αδυναμία και χρειάζονται κάθε είδους βοήθεια. Η οικονομία γίνεται αγροτική και διαπιστώνεται έλλειψη γαιών από την αύξηση του πληθυσμού. Το πρόβλημα αντιμετωπίζεται με την προσπάθεια αναζήτησης νέων τόπων και σε αυτό συμβάλλει σημαντικά η ικανότητα κατασκευής πλοίων.

1. ΤΑ ΠΛΟΙΑ ΣΤΟΝ ΟΜΗΡΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΗΡΟΔΟΤΟ

Στα χρόνια της έντονης κινητικότητας στο Αιγαίο πληροφορίες για τα θαλάσσια μέσα μεταφοράς παρέχει ο Όμηρος στα δύο μεγάλα του έργα, Ιλιάδα και Οδύσσεια, ενώ σημαντικά είναι και τα στοιχεία που προέρχονται από τις απεικονίσεις πλοίων σε αγγεία της εποχής. Οι περιγραφές και οι αποτυπώσεις έχουν βοηθήσει στην προσπάθεια ανασύστασης της εικόνας ενός πλοίου της αρχαιότητας.

Υπήρχαν δύο ειδών πλοία, αυτά που προορίζονταν για πόλεμο και εκείνα που προορίζονταν για εμπορικούς σκοπούς. Τα πρώτα τα αποκαλούσαν νήες (εικ. 76). Αποτελούνταν από 20 ή 30 άνδρες (αργότερα ακόμη περισσότερους) που είχαν διττό ρόλο. Στη διάρκεια του ταξιδιού ήταν κωπηλάτες, ενώ σε περίπτωση μάχης γίνονταν άριστοι πολεμιστές. Ήταν δεμένοι με δέρματα για να μην χάνουν το κουπί και αντίκριζαν την πρύμνη. Το πλοίο διέθετε και ένα απλό πανί. Όταν έπνεε ευνοϊκός άνεμος το πλήρωμα είχε την ευκαιρία να ξεκουραστεί. Ο καπετάνιος ήταν ταυτόχρονα και αρχηγός του πλοίου. Ακόμη, υπήρχε πηδάλιο στο πίσω μέρος, απλό ή διπλό, λεπιδωτό, στο δεξί τμήμα της πρύμνης και λίθινη αρχικά άγκυρα που θύμιζε μαξιλάρι («εύνη» κατά τον Όμηρο) και με το βάρος της βοηθούσε στην ακινητοποίηση του πλοίου, ενώ αργότερα έγινε ξύλινη με λίθινα 'νύχια'. Ήταν αρκετά γρήγορα και ευκίνητα. Ο άλλος τύπος πλοίου ήταν το εμπορικό, η φορτίς (εικ. 77). Είχε ένα μεγάλο τετράγωνο πανί, ήταν φαρδύτερο σε μέγεθος από τα πολεμικά, για να κουβαλά το εμπόρευμα, αλλά και πιο αργό (Porozhanov 1991, 370-372).

Ο Όμηρος ονομάζει τα πλοία του, γαλέρες (εικ. 78)· ήταν γρήγορα, με χαμηλό γυαλιστερό κύτος, κοίλα και χωρίς κατάστρωμα, εκτός από ένα μικρό στην πλώρη για παρατήρηση και ένα λίγο μεγαλύτερο στην πρύμνη για να ξεκουράζεται ο καπετάνιος («ικρία»). Το πλήρωμα μπορούσε να ξεκουράζεται πάνω στους πάγκους, για το λόγο αυτό προτιμούνταν το βράδυ να το περνούν στην ξηρά. Αυτά ήταν, επίσης, πολεμικά πλοία. Τα περιγράφει μακριά, στενά, χαμηλά και ελαφριά. Τα ονομάζει «μέλανα» καθώς τα έβαφαν μαύρα ή τα άλειφαν με πίσσα, που εξυπηρετούσε τη στεγανοποίηση. Ακόμη, μπορεί και το ίδιο το ξύλο να είχε μελανή απόχρωση όταν το πλοίο ήταν κατασκευασμένο από έβενο. Επιπλέον κατάλληλο ήταν το ξύλο της βελανιδιάς, λεύκας, πεύκου και έλατου. Με έλατο έφτιαχναν το κατάρτι και τα κουπιά (Casson 1971, 45-46).

Ο Όμηρος διαιρεί τις γαλέρες σε δύο είδη. Οι πρώτες ήταν οι ανοιχτές ή άφρακτοι. Ίσως να είχαν έμβολο (ήδη από το 1000 π.Χ.), ελαφρύτερο σκαρί, χαμηλό κιγκλίδωμα στις πλευρές, η πλώρη ήταν πιο συμπαγής, έτσι ώστε μετέτρεπε το κύτος σε πιο σταθερό και γοργό. Αυτά δεν τα χρησιμοποιούσαν σε μάχη, ήταν όμως κατάλληλα να μεταφέρουν αποστολές και προσωπικό. Τέτοια μπορούσαν να είναι και τα πλοία που στάλθηκαν για την εξερεύνηση νέων εδαφών (εικ. 78, 79). Από την άλλη αναφέρεται στις γαλέρες με υπερκατασκευή (εικ. 80). Από τα σωζόμενα σχέδια

φαίνεται πως υπερισχύουν πάντα σε περιπτώσεις μάχης εν κινήση ή ακόμη και όταν τα πλοία είναι αραγμένα. Διέθεταν κατάστρωμα, πάνω στο οποίο εξελισσόταν η μάχη και μικρές οχυρωματικές κατασκευές στην πλώρη και την πρύμνη για μεγαλύτερη προστασία (εικ. 81).

Επιπλέον και ο Ηρόδοτος (I. 163, 165-6) μνημονεύει στα έργα του τρεις τύπους πλοίων. Ο πρώτος ήταν τα πολεμικά πλοία, είχαν πανί, αρκετούς κωπηλάτες και το αναντικατάστατο έμβολο για τις μάχες. Ο δεύτερος τύπος θεωρούνταν κατάλληλος για τη δημιουργία νέων πόλεων σε ξένα εδάφη. Το πλήρωμα έφτανε στους 30 ή 50 κωπηλάτες, ενώ διαθέσιμο ήταν το πανί, ένα ή δύο πηδάλια και το έμβολο. Είχαν πρύμνη υπερυψωμένη και ήταν ευρύτερη από τα πολεμικά. Στον τρίτο ανήκουν τα εμπορικά πλοία (εικ. 82). Ο Ηρόδοτος τα περιγράφει ευρύχωρα, με ένα μεγάλο πανί στο κέντρο. Και αυτά περιελάμβαναν πλήρωμα 50 ή λιγότερων συνήθως ατόμων, απαραίτητων για τις μανούβρες σε κάθε δύσκολη περίπτωση. Τέλος, και ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης, φαίνεται ότι κάνουν λόγο για τις πεντηκοντόρους, οι οποίες χρησιμοποιούνταν ικανοποιητικά σε εξερευνήσεις, εμπόριο, εγκατάσταση και πόλεμο (McGrail 2001, 127).

2. ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΠΛΟΙΩΝ ΣΕ ΑΓΓΕΙΑ

Γενικά, σώζονται παραστάσεις πολλών πλοίων εμπορικών και πολεμικών από διάφορες θέσεις εντός και εκτός του ελληνικού χώρου. Αλλά σε ότι αφορά την περιοχή του βόρειου Αιγαίου και της Εύβοιας το υλικό διαφαίνεται περιορισμένο. Από ανασκαφές που έχουν διεξαχθεί στο Λευκαντί, περισυνελέγησαν θραύσματα από δύο αγγεία, μια σφαιρική πυξίδα και έναν κρατήρα, στον οποίων το σώμα απεικονίζεται παράσταση πλοίου. Μία αρκετά ολοκληρωμένη απεικόνιση πλοίου επιφύλαξε και ένα χρυσό έλασμα από τάφο στη Σίνδο.

Η σφαιρική πυξίδα ανήκει σε παραγωγή εγχώριου εργαστηρίου και ορίζεται χρονικά σύμφωνα και με άλλα ευρήματα στα 840 π.Χ. (εικ. 83). Πρόκειται για ένα μακρύ πλοίο, πάνω από το οποίο πετούν δύο πουλιά και ακριβώς από κάτω στα νερά κολυμπούν δύο ψάρια. Η πρύμνη του είναι κοίλα και φέρει πηδάλιο, ενώ η πλώρη του έχει σχεδιαστεί ανυψωμένη, με έμβολο και ένα άλλο εξάρτημα, το «άφλαστον». Διακρίνονται 31 κλείδες, όπου έδεναν τους καρπούς τους οι κωπηλάτες για μεγαλύτερη σταθερότητα. Δεν φαίνεται πουθενά κατασκευή που να μοιάζει με

κατάστρωμα, δικαιολογημένα καθώς απουσίαζε κατά την γεωμετρική εποχή. Στο πίσω μέρος του πλοίου μπορεί κανείς να παρατηρήσει δύο ή τρία δόρατα, που παραπέμπουν στην μάχιμη κατάσταση του πλοίου. Με τη βοήθεια των πουλιών και των ψαριών ο κεραμέας προσπαθεί να αποδώσει κίνηση στο καράβι, βάθος στη σκηνή και μία αρμονία με τη φύση.

Το δεύτερο θραύσμα από τον κρατήρα, χρήζει επίσης, τοπικού χαρακτήρα (εικ. 83). Φαίνεται ότι το αγγείο κατασκευάστηκε πριν την εγκατάλειψη της περιοχής, πριν το 825 π.Χ.. Σώζεται μόνο το μπροστινό μέρος του πλοίου. Η πρύμνη είναι ανυψωμένη και ένα εξάρτημα διακρίνεται γερμένο προς τα πίσω. Μια προεξοχή στο κάτω και μπροστινό μέρος του πλοίου, μοιάζει με έμβολο. Το σώμα του διαιρείται σε μικρότερα τμήματα, ίσως με τον τρόπο αυτό ο κεραμέας να θέλει να προσδιορίσει τις θέσεις των κωπηλατών (Calligas 1987, 77-81).

Από την περιοχή της Χαλκιδικής, η μόνη ολοκληρωμένη μαρτυρία πλοίου εικονίζεται σε χρυσό έλασμα που σφράγιζε το στόμα νεκρής σε τάφο, στον οικισμό της Σίνδου (εικ. 84). Το έλασμα σχηματίζει ρόμβο και χρονολογείται στα 560 π.Χ.. Το πλοίο φαίνεται να ανήκει στον τύπο της «μακράς νηός». Αποτελείται από 18 κουπιά, δύο πηδάλια στην πρύμνη και όρθιο κατάρτι με πανί. Είναι γεγονός πως το πλοίο ταξιδεύει, καθώς το πανί του είναι φουσκωμένο αριστερά προς την πλώρη και όλα τα ξάρτια στραμμένα προς την αντίθετη φορά, δεξιά, προς την πρύμνη. Επομένως, ο άνεμος έρχεται από πίσω και λίγο δεξιά και είναι μάλλον ούριος. Ακόμη, ξεχωρίζουν η τρόπιδα, που καταλήγει σε έμβολο και η κουπαστή, του πλοίου. Είναι χωρισμένο με γραμμές σε τμήματα, που προφανώς αποτελούν τις θέσεις για τους κωπηλάτες. Αν και οι εγχαράξεις των κουπιών είναι 18, ο χαρακτήρας θα πρέπει να εννοεί ότι το σχέδιο δείχνει μια τριαντακόντορο (πλοίο με 30 κωπηλάτες, από τα πιο συνηθισμένα). Το έμβολο είχε τη μορφή κεφαλής ζώου ή ψαριού. Εκεί τοποθετούσαν οι ναυτικοί και τον οφθαλμό, ως αποτροπαϊκό σύμβολο. Το ακρόπρωρο είχε τη μορφή κέρατος που κλίνει ελαφρά προς τα εμπρός. Η πρύμνη ήταν υπερυψωμένη και αποτελούνταν από δύο «άφλαστα», που στη συγκεκριμένη περίπτωση απολήγουν σε κεφαλή φιδιού.

Αρκετά ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παραστάσεις τεσσάρων δελφινιών στο θαλάσσιο χώρο, που δείχνουν να διαδραματίζουν ιδιαίτερο ρόλο στην όλη σκηνή. Οι θέσεις τους δεν είναι τυχαίες: τα δύο, που βρίσκονται πάνω και κάτω από το έμβολο

θυμίζουν «προπομπούς», ενώ τα άλλα δύο, το ένα πάνω από τον πρωραίο και το δεύτερο πάνω από τον πυρμαίο χώρο, μοιάζουν με τον «πρωράτο» και τον «κυβερνήτη». Ο χαρακτήρας γνωρίζοντας πως το έλασμα προορίζεται για ταφική χρήση, δίνει στην παράσταση αλληγορική χροιά. Τα ταξίδια του νεκρού για τον άλλο κόσμο γίνεται με όλες τις τιμές και μάλιστα μέσα σε καλό κλίμα, καθώς φυσάει ούριος άνεμος (Δεσποίνη 1987, 135-138).

3. ΚΛΙΜΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΚΑΙ ΝΑΥΣΠΛΟΪΑ

Τα ταξίδια στη θάλασσα δεν ήταν μια εύκολη υπόθεση, ιδίως όταν πρόκειται για την αρχαιότητα, κατά την οποία δεν υπήρχαν εξειδικευμένα μέσα ναυσιπλοΐας, για να υποβοηθούν, ούτε χάρτες, ούτε πυξίδες. Ο καιρός συνέβαλε αρκετά στην πραγματοποίηση ή όχι ενός μεγάλου ταξιδιού. Για την περιοχή της Μεσογείου, τα καλοκαίρια ήταν μακριά, ζεστά, με λίγες βροχές. Το μόνο πρόβλημα του καλοκαιριού ήταν ότι κάποιες μέρες φυσούσε λίγο ή καθόλου. Οι χειμώνες ήταν σύντομοι και μαλακοί, αλλά χαρακτηρίζονταν και από τις καταιγίδες, τις αλλαγές στην κατεύθυνση των ανέμων και τα πυκνά σύννεφα. Οι βίαιοι άνεμοι και τα σύννεφα περιόριζαν την ορατότητα και καθιστούσαν το χειμώνα εντελώς ακατάλληλο για ταξίδια. Κατά τους χειμερινούς μήνες εκτελούνταν μόνο ταξίδια σε περίπτωση άμεσης ανάγκης.

Οι καλύτερες εποχές για πλεύση ήταν από τα μέσα Απρίλη μέχρι τα μέσα Οκτώβρη. Οι ασφαλέστεροι μήνες, όμως, ήταν από αρχές Ιουλίου μέχρι τα μέσα Σεπτέμβρη. Από τα μέσα Μαρτίου μέχρι τα τέλη Μάη και από τα μέσα Σεπτέμβρη μέχρι τα μέσα Νοέμβρη, πραγματοποιούνταν ταξίδια αλλά με περισσότερους κινδύνους. Από τα μέσα Νοέμβρη μέχρι τα μέσα Μάρτη ήταν η απαγορευμένη εποχή, σύμφωνα με τους Ρωμαίους η «κλειστή θάλασσα» («mare clausum») (McGrail 2001, 93). Υπήρχαν, δηλαδή, δύο κύκλοι ταξιδιών: 27 Μαΐου-14 Σεπτέμβρη, ο στενός και αρχές Μαρτίου-11 Νοέμβρη, ο ευρύς (Rougé 1975, 16).

Τα μακρινά ταξίδια εξαρτιόταν σε ένα μεγάλο βαθμό από τους ανέμους (εικ. 85). Από τον Ιούλιο μέχρι και τον Αύγουστο φυσούσαν οι «ετήσιοι» άνεμοι. Αυτοί είναι κυρίως άνεμοι που πνέουν από τα Δυτικά προς τα Ανατολικά. Την συγκεκριμένη περίοδο θεωρούνταν εξαιρετικά δύσκολο να επιτευχθεί πορεία από την τις ακτές της Ανατολής προς τη Δύση, αλλά ήταν κατάλληλη εποχή για επιστροφή από τα μέρη αυτά. Το καλοκαίρι στις παράκτιες περιοχές εξαλείφονταν οι ετήσιοι

άνεμοι, γιατί από τη μια η απόγειος αύρα την ημέρα και η θαλάσσια αύρα τη νύχτα, έφεραν την ισορροπία. Έπειτα, υπήρχε ο κρύος βόρειος άνεμος, ο «βαρδάρης», γνωστός μέχρι και σήμερα στη βόρεια Ελλάδα, που έχει κατεύθυνση από τα βορειοδυτικά στα νοτιοανατολικά. Άλλος τέτοιος τοπικός άνεμος προέρχεται από τα βουνά της Δαλματίας στην Αδριατική. Το γενικό πλαίσιο που ίσχυε με τους αέριδες, ήταν ότι ο υγρός αέρας ερχόταν από τη Δύση, ο κρύος αέρας από το βορρά και ο ζεστός- ξηρός από το νότο.

Όμως, τι συνέβαινε πραγματικά στην περίπτωση των Ευβοέων, που ήθελαν να αναζητήσουν νέα εδάφη στην περιοχή του βόρειου Αιγαίου; Οι βόρειες ακτές ήταν περισσότερο προσιτές στους ναυτικούς, καθώς μπορούσε κανείς να διακρίνει από μακριά τις τεράστιες και υψηλές βουνοκορφές, αποφεύγοντας να χάσει την πορεία του. Εξάλλου, η απόσταση δεν ήταν μεγάλη και η πλεύση κατά μήκος των ακτών θα ήταν εύκολη σε ικανούς ναυτικούς. Μάλιστα, η καλύτερη εποχή για ένα ταξίδι προς το βορρά θεωρούνταν η άνοιξη, με τους ανέμους να πνέουν από τα νοτιοανατολικά προς τα βορειοδυτικά (McGrail 2001, 94).

Εκτός από τους ανέμους ένας καλός καπετάνιος έπρεπε να γνωρίζει τις λεπτομέρειες που συνέθεταν τη φύση. Τα ταξίδια τη νύχτα γινόταν με τη βοήθεια των αστεριών (εικ. 85) και φωτεινής σηματοδότησης, με φωτιές που άναβαν σε υπερυψωμένα σημεία, στις όχθες ή την είσοδο των λιμανιών (Coulet 1998, 170-180). Την ημέρα το ρόλο του οδηγού έπαιζε ο ήλιος, καθώς άλλαζε θέση με το πέρασμα του χρόνου. Ο ήλιος στο ζενίθ του δείχνει το νότο και ανάλογα βοηθούσε η ανατολή και η δύση του. Η επίτευξη του ταξιδιού στηριζόταν εξολοκλήρου στην εμπειρία, την παρατηρητικότητα και την ικανότητα μετάφρασης των φυσικών φαινομένων από τον κυβερνήτη (McGrail 1991, 313).

Οι Έλληνες οργάνωναν είτε παράκτια, είτε ταξίδια ανοικτής θάλασσας. Στην πρώτη περίπτωση ο καπετάνιος έπρεπε να προσέχει τη στεριά για τυχόν αλλαγές χρωμάτων, ήχους, καπνούς και ορεινούς όγκους, που θα του θύμιζαν το σωστό δρόμο. Ακατάλληλες φαίνεται ότι ήταν οι ρηχές ακτές, επειδή δημιουργούνταν πολλά κύματα και υπήρχε κίνδυνος προσάραξης του πλοίου. Τέτοιου είδους τοπία προσέλκυαν τους πειρατές και τα ναύαγια (εικ. 86). Αλλά και οι ακτές χωρίς βράχια δεν προτιμούνταν· τα βράχια ήταν ορατά από μακριά και έτσι μπορούσε ο καπετάνιος να υπολογίσει την απόσταση με την ακτή, ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος

σύγκρουσης. Όσον αφορά στα μακρινά ταξίδια ανοικτής θάλασσας, η άμεση και καλή πορεία δεν ήταν απαραίτητα η ευθεία. Μια καλή λύση θεωρούνταν η χάραξη τεθλασμένης πορείας: το πλοίο άλλαζε συχνά κατεύθυνση και κατόρθωνε να προχωρήσει ακόμη και κόντρα στον άνεμο (Rougé 1975, 21-22).

Φυσικά, εκείνη την εποχή η πλοήγηση ήταν κάθε άλλο παρά ακριβής. Στην περίπτωση όμως της Μεσογείου η μείωση των αποστάσεων περιορίζει τις δυσάρεστες συνέπειες. Απαραίτητη κρίνονταν η γνώση κάθε λεπτομέρειας και τα ρίσκα ήταν πάντα πολλά. Ο καπετάνιος έπρεπε να είναι γνώστης της ακτογραμμής. Ακόμη, καλό ήταν να διαθέτει επαρκή πληροφόρηση για τα μέρη αγκυροβόλησης και τα καταφύγια, όπου ήταν εφικτό να παραμείνει κανείς για μέρες με νερό και τροφή (Carratelli 1996, 133-140).

4. ΟΙ «ΑΕΙΝΑΥΤΑΙ» ΤΗΣ ΕΡΕΤΡΙΑΣ

Η Χαλκίδα και η Ερέτρια, δύο γειτονικές πόλεις με φυσικά πλεονεκτήματα ακόμη από την αρχαιότητα φαίνεται ότι γοητεύτηκαν από τη δύναμη και την εξουσία. Οι γραπτές μαρτυρίες όχι μόνο δεν ξεκαθαρίζουν, αλλά επιπλέον περιπλέκουν την αληθινή έκβαση των γεγονότων. Έτσι, μέχρι σήμερα δεν είναι δυνατόν να διευκρινιστεί ο ρόλος που έπαιξε κάθε μία πόλη στην πορεία της εξάπλωσης των Ελλήνων στις περιοχές που τους περιέβαλαν. Ιστορικοί και αρχαιολόγοι διατυπώνουν αντιφατικές απόψεις, υπερασπίζοντας την μία ή την άλλη πλευρά. Η αντιπαράθεση των δύο πόλεων διαιωνίζεται εδώ και πολλά χρόνια, καθώς η εκκίνησή της τίθεται με το αποτέλεσμα του Ληλαντίου πολέμου*. Οι πηγές είναι ασαφείς, όχι μόνο όσον αφορά στην ακριβή χρονολόγηση, αλλά και σε οτιδήποτε σχετικό με το νικητή. Είναι γενικά παραδεκτό ότι η Χαλκίδα κέρδισε τον αγώνα. Ωστόσο, κάποιοι μελετητές υποστηρίζουν ότι τελικός νικητής ήταν η Ερέτρια. Και μάλιστα, στηρίζονται σε αρχαιολογικά δεδομένα, τα οποία αποδεικνύουν πως στις αρχές του 7^{ου} αι. η Χαλκίδα παρακμάζει, ενώ από τον 8^ο- 6^ο αι. π.Χ., η Ερέτρια παρουσιάζει ουσιαστική ανάπτυξη (Boardman 1957).

* Πάντως, ο πόλεμος για το Ληλάντιο πεδίο, έχει χαρακτηριστεί και ως αγώνας τάξεων (Κοντολέων 1963, 16). Οι Χαλκιδείς αντιπροσωπεύουν την παλιά αριστοκρατική τάξη και οι Ερετριείς τους Δημοκρατικούς. Αυτή η πάλη διακρίνει όλον τον 9^ο και 8^ο αιώνα, οπότε και πραγματοποιήθηκε μια καθοριστική αλλαγή. Τα έθνη με την κοινή ιδέα καταγωγής, που διοικούνται από βασιλικά γένη μετατρέπονται σε ισχυρές και αυτόνομες πόλεις- κράτη, με δημοκρατικούς 'θεσμούς'. Τέτοιες πόλεις-κράτη είναι και οι αποικίες, ακολουθώντας το ρυθμό ανάπτυξης της εποχής.

Την ίδια διαμάχη γνώρισε και το πρόβλημα που δημιουργήθηκε σε ό,τι αφορά το επίθετο «αιναύτες», όπως αυτό διασώζεται στις τρεις επιγραφές που έχουν αποκαλυφθεί. Οι δύο από αυτές έχουν εντοπιστεί στη Χαλκίδα και η τρίτη στην Ερέτρια (Bakhuizen 1976, 30). Παρά το γεγονός ότι οι δύο πρώτες βρέθηκαν στην Χαλκίδα, ωστόσο ο θεσμός των «Αιναυτών» αποδίδεται στην Ερέτρια. Η πρώτη επιγραφή, ανήκει στα αρχαϊκά χρόνια και ενδέχεται να μεταφέρθηκε εκεί σε μεταγενέστερη εποχή. Τα κύρια ονόματα, που μπορεί κανείς να αναγνώσει, φανερώνουν ευβοϊκή καταγωγή. Η δεύτερη επιγραφή χρονολογείται στον 5^ο αι.. Αν και έχει απολεσθεί, εντούτοις έχει προηγηθεί ανάγνωσή της, που παραπέμπει στην πόλη της Ιστιαίας. Η συγκεκριμένη πόλη μαρτυρεί ναυτική δραστηριότητα και σχέση με την Ερέτρια και τη Μίλητο. Η τελευταία επιγραφή λογίζεται νεώτερη των τριών και είναι αποδεδειγμένα ερετριακή. Αξιοσημείωτο κρίνεται το γεγονός ότι καμία εκ των επιγραφών δεν δίνει κάποιο χαλκιδικό στοιχείο (Κοντολέων 1963, 6).

Το ίδιο το επίθετο «αιναύτες» θεωρείται αρκετά δύσκολο στην ερμηνεία του. Μία υπόθεση είναι ότι χαρακτηρίζει τους πάντοτε ναύτες (αεί ναύτες), αλλά μια τέτοια έννοια δεν αρμόζει στην αρχαϊκή εποχή. Ακόμη, οι «αιναύτες» θα μπορούσαν να αντιπαραβληθούν με τους «ναύκραρους» της Αθήνας, που είχαν σχέση με τα πλοία, ως εφοπλιστές-ναύκληροι. Όμως και αυτή η εκδοχή, θα ήταν πιο ταιριαστή με τα χρόνια 505- 490 π.Χ., όταν η Ερέτρια αναπτύσσει ένα είδος θαλασσοκρατίας. Ίσως τελικά να πρόκειται όχι για εμπόρους, αλλά για απλούς ναυτικούς της εποχής.

Αναλύοντας κανείς τις ρίζες του ονόματος της πόλης είναι δυνατόν να παρατηρήσει στοιχεία σχετικά με τη θάλασσα. Το όνομά της άλλωστε έπαιζε το ρόλο λαλούντος συμβόλου, σημαδεύοντας τους πολίτες ως κωπηλάτες. Η Ερέτρια εμφανίζει περαιτέρω σημάδια ναυτικών επιχειρήσεων, δρώντας ανενόχλητη τον 6^ο αι. στον ευβοϊκό Πορθμό. Το πέρασμα για τα πλοία της ήταν ελεύθερο και μπορούσε να κινηθεί προς κάθε κατεύθυνση. Έπειτα, γνώριμη φαινόταν η λατρεία του ήρωος Ναυστόλου, προστάτη των Ερετριέων στην ενασχόλησή τους με τη θάλασσα. Το πρώτο συνθετικό ναυ- εικάζεται ότι χρησιμοποιούνταν με αρκετή συχνότητα στη δημιουργία ονομάτων από τους πολίτες. Αλλά και ο Στράβων (X 1. 10. c448) αναφέρεται στην επικυριαρχία της πόλης απέναντι στην Άνδρο, την Κέα και την Τήνο, οι οποίες αργότερα συνέβαλλαν στη δημιουργία πόλεων στο βόρειο Αιγαίο.

Πράγματι, και η παρουσία Ευβοέων στην περιοχή της Χαλκιδικής, μπορεί να συμβάλει στην ερμηνεία του όρου των «αιναυτών». Οι κάτοικοι της Χαλκίδας που ασχολήθηκαν με τον αποικισμό, προέρχονταν από τους «ιπποβότες», μία τάξη ευγενών. Όπως ήταν φυσικό συναντούσαν δυσκολίες στην ενασχόλησή τους με τα ναυτικά πράγματα. Επομένως, δικαιολογημένα η Χαλκίδα παρουσιάζεται να ιδρύει αποικίες πάντα με τη βοήθεια μιας δεύτερης πόλης, η οποία θα της παρείχε το ναυτικό εξοπλισμό. Οι οικιστές, ως μέλη ευγενικής καταγωγής είναι πρόσωπα γνωστά, των οποίων τα ονόματα διασώζονται. Οι νέες πόλεις φέρουν αγροτικό συνήθως χαρακτήρα και καταλαμβάνουν γόνιμες εκτάσεις.

Αντίθετα, οι Ερετριείς αποτελούν ένα είδος εμπόρων, μια ναυτική ομάδα της εποχής. Έτσι και σκοπός των αναζητήσεών τους είναι ο έλεγχος των οδών επικοινωνίας σε κάθε περιοχή. Το ίδιο πράττουν και στη Χαλκιδική, όπου το ενδιαφέρον τους έγκειται σε κεντρικά σημεία, κατάλληλα για τη διευκόλυνση των επαφών και του εμπορίου. Τα άτομα αυτά δεν ανήκουν στους κόλπους της υψηλής κοινωνίας και γι' αυτό πιθανόν δεν σώζονται τα ονόματά τους. Ίσως πρόκειται για τους «αιναύτες», τους ναυτικούς - μέλη μιας από τις φυλές των Ερετριέων. Άλλωστε ο αποικισμός στο βορρά δείχνει να διατηρεί έναν κυρίως αγροτικό χαρακτήρα. Οι γείτονες δηλώνονται βάρβαροι και η ανάπτυξη εξελίσσεται με αργούς ρυθμούς.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η ανάγκη επιβίωσης σε συνδυασμό με το φόβο για το άγνωστο θα πρέπει να ήταν συναισθήματα που αναπτύχθηκαν έντονα στον ψυχικό κόσμο των ανθρώπων του 8^{ου} αι. π.Χ.. Δύο αντιθετικές αλλά ωστόσο κινητήριες δυνάμεις είναι αρκετά πιθανό να έδωσαν την ώθηση για εξερεύνηση νέων τόπων. Οι Ευβοείς διαθέτοντας τον απαραίτητο ναυτικό εξοπλισμό και το ανθρώπινο δυναμικό συνέβαλαν στην καλλιέργεια αυτού του κλίματος. Υπήρξαν δραστήριοι και συνάμα πρωτοπόροι. Το αποικιακό ρεύμα συμπαρέσυρε πολλές πόλεις, ενώ ανάλογη ποικιλία διαπιστώθηκε όσον αφορά στις προτιμώμενες κατευθύνσεις. Σε Δύση και Ανατολή, Βορρά και Νότο, δημιουργήθηκαν σταθμοί ή αποικίες, σχέσεις δυνατές και δεσμοί συγγενικοί.

Σύμφωνα με τη μελέτη της πρώιμης κεραμικής από την Χαλκιδική, η πρώτη επαφή της νοτίου Ελλάδος με το βόρειο Αιγαίο σημειώνεται στην Μυκηναϊκή εποχή. Η μετακίνηση των προϊόντων πραγματοποιείται ήδη από εκείνη την περίοδο, μόνο που δεν γίνεται να διευκρινιστεί η επαναληπτικότητα της πράξης. Λίγο αργότερα, στα χρόνια του Τρωικού πολέμου, οι κάτοικοι της ηπειρωτικής Ελλάδας έρχονται ξανά σε επαφή με τα εδάφη της Χαλκιδικής, καθώς ο Βορράς κρίνεται ως η καλύτερη πορεία που μπορούν ν' ακολουθήσουν τα πλοία για να προσεγγίσουν τα παράλια της Μικράς Ασίας. Έτσι κατά την εποχή του αποκαλούμενου Μεγάλου Αποικισμού, 8^{ος} αι. π.Χ., η Χαλκιδική είναι όχι μόνο ένα μέρος προσιτό, αλλά και γνώριμο,

Οι Ευβοείς και κυρίως οι κάτοικοι της Χαλκίδας και της Ερέτριας ζώντας περιτριγυρισμένοι από τη θάλασσα, είχαν αναπτύξει τη ναυσιπλοΐα και είχαν έρθει σε επαφή με Ανατολή και Κύπρο. Το γεγονός επιβεβαιώνεται από την παρουσία αγγείων και αντικειμένων 'εξωτικής' προελεύσεως, που εντοπίστηκαν αρχικά στο Λευκαντί (πρώιμη εγκατάσταση στην Εύβοια) και στη συνέχεια στις δύο μεγάλες πόλεις. Η ευημερία των πόλεων αυτών στηριζόταν τόσο στην κατασκευή πλοίων, για τα οποία φημιζόταν περισσότερο η Ερέτρια, όσο και στη γνώση της μεταλλοτεχνίας, που βοηθούσαν την οικονομία.

Όταν αργότερα αναπτύχθηκαν δύσκολες συνθήκες, λόγω της αύξησης του πληθυσμού και της έλλειψης γαιών, οι άνθρωποι ήταν έτοιμοι να ανταπεξέλθουν στην πρόκληση που εμφανιζόταν. Πράγματι, οι κάτοικοι της Χαλκίδας πρωτοστατούν στον

αποικισμό προς τη Δύση· ιδρύουν εκεί πολλές αποικίες και οργανώνουν αξιόλογες πόλεις. Αρχικά, οι δύο γείτονες διοργανώνουν ταξίδια από κοινού. Βέβαια, Ερέτρια στρέφει το ενδιαφέρον της κυρίως προς την ίδρυση εμπορικών σταθμών.

Παράλληλα, τρέφουν φιλόδοξα σχέδια και για το βόρειο Αιγαίο. Αν και οι πληροφορίες που διασώζονται μέσω των αρχαίων συγγραφέων για την περιοχή δεν είναι εντελώς ξεκάθαρες, ωστόσο με τη βοήθεια του αρχαιολογικού υλικού δύναται να πραγματοποιηθεί μια πρώτη πραγματικότητα. Οι Ευβοείς με τη συμπαράσταση κατοίκων των νησιών ιδρύουν εμπορικά κέντρα, όπου είχαν την δυνατότητα να έρχονται σε επαφή με άλλες κοινωνικές ομάδες, ανταλλάσσοντας ιδέες και προϊόντα. Όταν ο χώρος και το περιβάλλον το επέτρεπαν τότε τα κέντρα αυτά εξελίσσονταν σε ισχυρές πόλεις. Οι Ερετριείς, διαθέτοντας σημαντικό αριθμό πλοίων δημιουργούν εμπορικές εγκαταστάσεις στα παράλια του Θερμαϊκού κόλπου και στη χερσόνησο της Παλλήνης. Οι Χαλκιδείς φαίνεται πως καταλαμβάνουν το δεύτερο πόδι, τη Σιθωνία, ενώ συμβάλλουν και στον αποικισμό της χερσονήσου του Άθω, την οποία οικίζουν κατά κύριο λόγο οι νησιώτες κάτοικοι της Άνδρου. Η Μένδη, η Τορώνη, η Άκανθος, η Σάνη, η Σίνδος και η Θέρμη υπήρξαν σημαντικά κέντρα των ιστορικών χρόνων. Έπαιξαν ουσιαστικό ρόλο στην οικονομία της εποχής, υποστήριξαν την εξάπλωση του εμπορίου και διευκόλυναν τη μετακίνηση των προϊόντων από και προς την Ανατολή και τον Εύξεινο Πόντο. Βέβαια, όσον αφορά στην περιοχή του βόρειου Αιγαίου η εξέλιξη φαίνεται πως συναντούσε εμπόδια, καθώς το πνευματικό επίπεδο των ξένων- βαρβάρων επιβράδυνε τους ρυθμούς της προόδου.

Πάντως, η ίδια περιοχή απασχόλησε και άλλους κατοίκους της κεντρικής και νότιας Ελλάδος, καθώς επίσης και Ίωνες. Γύρω στον 5^ο αι. π.Χ. οι μικρές κώμες ή πόλεις συνενώνονται, δημιουργώντας μεγαλύτερες και ισχυρότερες πόλεις. Μία από αυτές ήταν και η Θεσσαλονίκη ή ακόμη και η Όλυνθος. Η σημασία των πόλεων αυτών και η θέση τους στην ιστορία αποδεικνύει ότι η ποικιλία των προελεύσεων των ανθρώπων συνέβαλε τελικώς θετικά. Άποικοι, αλλά και ντόπιοι φαίνεται ότι εκμεταλλεύτηκαν το χώρο με τα φυσικά του χαρίσματα και διαφύλαξαν τα καλά στοιχεία κάθε ομάδας, διαγράφοντας έτσι μια ανοδική πορεία.

Γενικότερα, το πρόβλημα που αντιμετωπίζει η αρχαία ιστορία είναι η εμπλοκή της με τη μύθο. Οι αρχαίοι συγγραφείς κατηγορήθηκαν ότι κατασκεύαζαν την πραγματικότητα με βάση τα συμφέροντα που εξυπηρετούσαν, τα οποία ήταν

προφανώς ελληνικά. Ίσως όμως η συγκεκριμένη άποψη να ανταποκρίνεται περισσότερο σε δεδομένα της σύγχρονης εποχής, που η έννοια των κρατών αμφισβητείται συχνά και η διασφάλισή τους είναι σχεδόν θέμα ζωής - θανάτου. Κάθε ιστορικός συγγραφέας όσο 'υποκειμενικά' και αν σκιαγραφεί τα γεγονότα δεν μπορεί παρά να στηρίζεται στην αλήθεια.

Η Ελλάδα φυλάει ακόμη στο έδαφός της πολλά κρυμμένα μυστικά· ιδιαίτερα η βόρεια Ελλάδα, η οποία άθελά της είναι θύμα της μοίρας, καθώς βρίσκεται μακριά από το κέντρο, την Αθήνα. Οι αρχαιολογικές έρευνες καλούνται να αποκαλύψουν σημαντικό μέρος της ιστορίας και όπως φαίνεται φυσάει 'ευνοϊκός άνεμος'.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικ. 1 Ο Μεγάλος ελληνικός Αποικισμός. Μπέγκτσον 1991, 96.
- Εικ. 2 α)Αποικισμός στη Δύση. Mossé & Shnapp-Gourbeillon 1999, 116. β)Σκύφοι με κρεμαστά ημικύκλια στην Ανατολή. Ridgway 1992, 49. Coldstream 1977, 296.
- Εικ. 3 α)Ελληνικός Αποικισμός στην ανατολική Μεσόγειο. Mossé & Shnapp-Courbeillon 1999, 176, 177. β)Απικισμός του 6^{ου} αι. Tandy, W., D., *Warriors into Traders*, London.
- Εικ. 4 α)Περιοχή Χαλκίδας και Ερέτριας. Auberson & Schefold 1973, 15. β)Εύβοια. Σαπουνά-Σακελλαράκη 2000, 6-42.
- Εικ. 5 α)Ερέτρια. Ridgway 1992, 32. β)Λευκαντί. Μαζαράκης Αινιάν 2000, 327, 328.
- Εικ. 6 Ερέτρια. α)Κάτοψη γεωμετρικών κτιρίων στο ναό του Απόλλωνα. Πρόπλασμα του «Δαφνηφόρειου». β)Πήλινες μήτρες. Μαζαράκης Αινιάν, 2000, 329.
- Εικ. 7 α)Ευβοϊκή κεραμική (Δήλος, Χαλκίδα, Ν. Υόρκη, Λευκαντί). Σαπουνά-Σακελλαράκη 2000, 64. β)Υδρία από τη Χαλκίδα. γ)Ευβοϊκή κεραμική (Αθήνα, Λευκαντί, Πιθηκούσες). Coldstream 1977, 257, 259.
- Εικ. 8 α)Ευβοϊκές αποικίες στη Χαλκιδική. Βρανόπουλος 1987, 39. β)Η περιοχή της Χαλκιδικής. Alexander 1963.
- Εικ. 9 α)Ανασκαφές στο Προάστειο. β)Αποθηκευτικοί λάκκοι στη Βίγλα. Moshonissioti 1998, *Euboica*, 226, 256.
- Εικ. 10 Γεωμετρική κεραμική από το Προάστειο. Moshonissioti 1998, *Euboica*, 258.
- Εικ. 11 Κεραμική από τη Μένδη. Soueref 1998, *Euboica*, 239.
- Εικ. 12 α)Κτίριο Α. β)Κτίριο Β και Δ. Moshonissioti 1998, *Euboica*, 262, 263.
- Εικ. 13 α)Πρώιμη φάση του κτιρίου Γ. β)Ο εξωτερικός τοίχος του κτιρίου Θ στο Προάστειο. Moshonissioti 1998, 264, 257.

- Εικ. 14 α)Βωμός και λάκκοι στο κτίριο ΣΤ. β)Περιοχή θυσιών εντός του κτιρίου ΣΤ. Moshonissioti 1998, *Euboica*, 264, 266.
- Εικ. 15 α)Βωμός κλασικής εποχής κτιρίου ΣΤ. β)Πρωτογεωμετρική κεραμική. Moshonissioti 1998, *Euboica*, 266, 268.
- Εικ.16 Κυκλικές κατασκευές του κτιρίου ΣΤ. Moshonissioti 1998, *Euboica*, 257.
- Εικ. 17 Κένταυρος από το Λευκαντί. Σαπουνά-Σακελλαράκη 2000, 41.
- Εικ. 18 α)Εγχυτρισμοί από το παραθαλάσσιο νεκροταφείο. β)Πιθαμοφόρας. Moshonissioti 1998, *Euboica*, 260.
- Εικ. 19 Κάτοψη κτιρίων στο Ποσειδί. Βοκοτοπούλου 1993 (1997), 403.
- Εικ. 20 Αψιδωτό ΣΤ και λάκκοι μέσα και γύρω από αυτό. Βοκοτοπούλου 1993 (1997), 403.
- Εικ. 21 Πρωτογεωμετρική κεραμική από το Ποσειδί. Soueref 1998, *Euboica*, 240.
- Εικ. 22 Κεραμική από το Ποσειδί. Soueref 1998, *Euboica*, 241.
- Εικ. 23 α)Χαλκιδική β)Αρχαία Τορώνη. Henry 1993 (1995), *AE* 1993, 108.
- Εικ. 24 α)Κάτοψη από τη χερσόνησο της Ληκύθου. Καμπίτογλου 1975 (1976), *Εργον*, 68. β)η χερσόνησος της Ληκύθου σήμερα. Καμπίτογλου 1983-1987, *Εργον* (Πανηγυρικό τεύχος).
- Εικ. 25 Κάτοψη Ληκύθου. Καμπίτογλου, 1989 (1990), *Εργον*, 74.
- Εικ. 26 Κεραμική από την Τορώνη. Cambitoglou & Papadopoulos 1988, *Medit. Arch.*, vol.1, σ. 216.
- Εικ. 27 Αμφορέας και κάρναρος πρωτογεωμετρικής εποχής από την Τορώνη. Λαζαρίδης, Π., 1981, “Τορώνη” στο *ΠΑΕ* 1981, πιν.53.
- Εικ. 28 α)Κεραμικός κλίβανος. β)Αποθηκευτικός πίθος. Λαζαρίδης, Π., 1982, “Τορώνη” στο *ΠΑΕ* 1982, πιν.56.
- Εικ. 29 Λήκυθος και Ισθμός. Καμπίτογλου, Αλ., 1978a (1979), *Εργον*, σ. 29.
- Εικ. 30 Τορώνη. Κάτοψη ανασκαφέντων τάφρων. Καμπίτογλου 1990 (1991), *Εργον*, σ. 89.
- Εικ. 31 Τορώνη. Τμήμα σίμης και αρχαϊκής ακροκεράμου. Καμπίτογλου 1978a (1979), *Εργον*, σ. 28, 30.
- Εικ. 32 Τα τείχη της πόλης (Α, Β, C). Καμπίτογλου 1976 (1977), *Εργον*, σ. 69.
- Εικ. 33 α)Ταφές και κτερίσματα. Λαζαρίδης, Π., 1982, “Τορώνη” στο *ΠΑΕ* 1982, πιν.55. β)Εγχυτρισμός. Λαζαρίδης, Π., 1981, “Τορώνη” στο *ΠΑΕ* 1981, πιν.52.

- Εικ. 34 Αρχαία Άκανθος. Καλτσάς 1979 (1998), 18, 19.
- Εικ. 35 Εισηγμένη ιωνική και βοιωτική κεραμική στην Άκανθο. Καλτσάς 1979 (1998), πιν.173, 218.
- Εικ. 36 Εισηγμένη κεραμική από αττική και Εύβοια. Καλτσάς 1979 (1998), πιν.217, 64.
- Εικ. 37 α)Ρυθμός των Αιγώνων. β)Κεραμική από την Ανατολή. γ)Ντόπια κεραμική. Καλτσάς 1979 (1998), πιν.171, 172, 39.
- Εικ. 38 Σαρκοφάγοι. Καλτσάς 1979 (1998), 294.
- Εικ. 39 α)Νεκροταφείο Ακάνθου. β)Εγχυτρισμοί. Καλτσάς 1979 (1998), πιν.43, 96.
- Εικ. 40 Κτερίσματα παιδικών ταφών από το νεκροταφείο της Ακάνθου. Antikas & Wynn-Antikas 1999(July/August), *MINERVA* 4, vol 10, 43.
- Εικ. 41 α)Θερμαϊκός Κόλπος. β)Διπλή Τράπεζα Αγχιάλου. Τιβέριος 1994, *Εγνατία* 3, 210, 211.
- Εικ. 42 Πεταλόσχημος φούρνος. Τιβέριος 1996 (1997), *ΑΕΜΘ* 10^Α.
- Εικ. 43 Θραύσματα κεραμικών αντικειμένων. Τμήμα πτηνόμορφου ειδωλίου. Τιβέριος 1994, *Εγνατία* 3, 234.
- Εικ. 44 Κάτοψη ωσειδών εστιών και πήλινων κρατευτών. Τιβέριος 1994, *Εγνατία* 3, 214.
- Εικ. 45 α)Αποθηκευτικό πιθάρι. β)Ανασκαφή στην Διπλή Τράπεζα Αγχιάλου. Τιβέριος 1994, *Εγνατία* 3, 225.
- Εικ. 46 α)Κεραμική Σίνδου. β)Θραύσμα ενεπίγραφου βοιωτικού αγγείου. Τιβέριος 1994, *Εγνατία* 3, 226.
- Εικ. 47 α)Θραύσμα βοιωτικού αγγείου. β)Χοάνη για μέταλλο. Τιβέριος 1994, *Εγνατία* 3, 226.
- Εικ. 48 α)Εισηγμένη κεραμική γεωμετρικής εποχής. β)Εγχώρια κεραμική. Τιβέριος 1994, *Εγνατία* 3, 229.
- Εικ. 49 Θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων. Τιβέριος 1994, *Εγνατία* 3, 232.
- Εικ. 50 α)Όστρακα ασημίζουσας κεραμικής. β)Εγχώρια κεραμική. Τιβέριος, 1994, *Εγνατία* 3, 230.
- Εικ. 51 Σίνδος. α)Αποθέτης. β)Υστερογεωμετρικό αγγείο από αποθέτη. Λαζαρίδης, Π., 1982 (1984), “Ανασκαφή Νέας Αγχιάλου υπό Παύλου Λαζαρίδη” στο *ΠΑΕ*.

- Εικ. 52 α)Ενταφιασμοί από το νεκροταφείο της Σίνδου. β)Κτερίσματα. Λαζαρίδης, Π., 1981, “Ανασκαφή Νέας Αγχιάλου υπό Παύλου Λαζαρίδη” στο *ΠΑΕ*.
- Εικ. 53 Ακρωτήριο Σάνης. Μαρίνα. Βοκοτοπούλου 1989b (1993), 200, 201.
- Εικ. 54 Σάνη. Μαρίνα. α)Αττικά επίνητρα. β)Τμήμα πολύμιξου λύχνου. Βοκοτοπούλου 1989b (1993) 214, 215.
- Εικ. 55 Σάνη. Μαρίνα. Θραύσματα πήλινων ειδωλίων. Βοκοτοπούλου 1989b (1993), 220, 221.
- Εικ. 56 Σάνη. Μαρίνα. α)Άβαφος λύχνος. β)Τμήμα οδοντοστοιχίας λεοντάκρουνου. Βοκοτοπούλου 1989b (1993), 216, 217.
- Εικ. 57 Σάνη. α)Αρχαϊκό ιερό. β)Κάτοψη τομής της δεξαμενής. Βοκοτοπούλου 1989b (1993), 199.
- Εικ. 58. Σάνη. Αρχαϊκή οικία Β. α)Υστερογεωμετρικός κρατήρας. β)Τμήμα δίνου. Βοκοτοπούλου 1989b (1993), 222, 223.
- Εικ. 59 Σάνη. Αρχαϊκή οικία Β. α)Τμήμα δίνου. β)Πρωτογεωμετρικές όλπες. Βοκοτοπούλου 1989b (1993), 224, 225.
- Εικ. 60 Σάνη. α)Όστρακα από δίνους του 7^{ου} π.Χ.. β)Όστρακα από ιωνικές κύλικες πτηνών. Βοκοτοπούλου 1989b (1993), 228, 229.
- Εικ. 61 Σάνη. α)Ελλειψοειδής καλύβα. β)Όστρακα ιωνικού αγγείου. Βοκοτοπούλου 1989b (1993), 206, 207.
- Εικ. 62 Σάνη. Όστρακα πρώιμης εποχής του Σιδήρου από την προϊστορική καλύβα. Βοκοτοπούλου 1989b (1993), 236.
- Εικ. 63 Αρχαία Θέρμη. Τμήμα πιθεάνα. Τιβέριος 2001, *Εγνατία* 5, 302.
- Εικ. 64 Θέρμη. Κυψελόμορφες οικίες. Τιβέριος 2001, *Εγνατία* 5.
- Εικ. 65 Θέρμη. Θραύσματα αττικών αγγείων. Τιβέριος 2001, *Εγνατία* 5, 308.
- Εικ. 66 Θέρμη. Θραύσματα αγγείων από την Ανατολή. Τιβέριος 2001, *Εγνατία* 5, 306.
- Εικ. 67 Θέρμη. α)Θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων. β)Αμφορέας από την Α. Ελλάδα. Τιβέριος, Μ., 2001, *Εγνατία* 5, 312.
- Εικ. 68 Θέρμη. Όστρακα κεραμικής ευβοϊκών αγγείων. Soueref 1998, *Euboica*, 242.
- Εικ. 69 Θέρμη. α)Αμφορέας με γραπτό εμπορικό σημάδι. β)Ντόπια οινοχόη. Τιβέριος 2001, *Εγνατία* 5, 310, 314.

- Εικ. 70 Διάδοση ευβοϊκών σκύφων και πινακίων με κρεμάμενα ημικύκλια. Μαζαράκης Αινιάν 2000, 408.
- Εικ. 71 «Ηρώων», μεγαλόπρεπο περίστυλο αψιδωτό οικοδόμημα. Λευκαντί. Ridgway 1992, 43.
- Εικ. 72 Πίνακας με τις ηγεμονικές κατοικίες των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Μαζαράκης Αινιάν 2000, 342.
- Εικ. 73 Τούμπα Θεσσαλονίκης. Κάτοψη αψιδωτού οικοδομήματος. Ανδρέου & Κωτσάκης 1992, 262.
- Εικ. 74 Κυκλικές τράπεζες από την Ασίνη και την Τροία. Μαζαράκης Αινιάν 2000, 386.
- Εικ. 75 Ερέτρια. Ταφή σε τεφροδόχο αγγείο. Μαζαράκης Αινιάν, 2000, 380.
- Εικ. 76 α)Άφρακτος 6^{ου} αι. β)Πολεμικό πλοίο του 8^{ου} αι. π.Χ. Casson 1971, πιν.73, 74.
- Εικ. 77 Εμπορική γαλέρα 9^{ου} –8^{ου} π.Χ. Casson 1971, πιν.86, 87.
- Εικ. 78 α)Εμπορικό πλοίο 6^{ου}. β)Αιγιακή γαλέρα από την Ελευσίνα, 850-800 π.Χ. Casson 1971, πιν.30, 33.
- Εικ. 79 α)Άφρακτος. β)Πολεμικό πλοίο 6^{ου} αι. Casson 1971, πιν.90.
- Εικ. 80 Πολεμικό πλοίο με υπερκατασκευή του 8^{ου} σε μάχη. Casson 1971, πιν.65, 66, 67.
- Εικ. 81 Πειρατικό και εμπορικό πλοίο του 6^{ου} π.Χ. Casson 1971, πιν.81, 82.
- Εικ. 82 α)Εμπορικό πλοίο του 7^{ου} προετοιμάζεται για επίθεση. β)Εμπορική γαλέρα του 6^{ου}. Casson 1971, πιν.80, 91.
- Εικ. 83 Εύβοια. α)Πολεμικό πλοίο από τάφο στην Τούμπα. β)Πολεμικό πλοίο του 9^{ου}. Calligas 1987, 83.
- Εικ. 84 Σίνδος. Παράσταση πλοίου σε χρυσό έλασμα. Δεσποίνη 1987, 140.
- Εικ. 85 α)Ο ουρανός τη νύχτα 1000 π.Χ. β)Ο πύργος των ανέμων. McGrail 2001, 130, 101.
- Εικ. 86 Ναυάγια της αρχαιότητας. Μαζαράκης Αινιάν 2000, 361.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alexander, J., A., 1963, *Potidea, It's History and Remains*, Atlanta, σ. 1-13.
- Αλλαμάνη, Β., Χατζηνικολάου, Κ., Τζανακούλη, Β., Γκαλινίκη, Σ., 1999 (2001), “Θέρμη 1999. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο και στοιχεία για την οργάνωση του χώρου του”, *AEMΘ* 13, σ. 153-166.
- Andrews, A., 1987, *Αρχαία Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα, σ. 141-181.
- Αναγνωστοπούλου-Πολυχρόνη, Η., 1993 (1998), “Ποσειδί”, *ΑΔ* 48, σ. 344.
- Ανδρειωμένου, Α., 1981, “Γεωμετρική και Υπογεωμετρική Κεραμική εξ Ερετρίας ΙΙΙ (Σκύφοι)”, *ΑΕ* 1981, σ. 84-113.
- Andreiomenou, A., 1986, “Vases protogeometriques et subprotogeometriques I-II de l' atelier de Chalkis», *BCH* 110, σ. 88-120.
- Antikas, T., Wynn-Antikas, L., 1999, “The Coastal Necropolis of Akanthos”, *MINERVA* 4, vol 10, G. Britain, σ. 40-43.
- Auberson, P., Schefold, K., 1973, *Ερέτρια. Αρχαιολογικός Οδηγός*, Αθήνα, σ. 14-53.
- Bakhuizen, S., C., 1976, “Chalkis- in- Euboea, Iron and Chalcidians Abroad” στο *Chalkidian Studies* ΙΙΙ, vol V, Leiden, σ. 2-40, 71-77.
- Μπέγκτσον, Χ., 1991, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος*, Αθήνα, σ. 52-116.
- Biers, W., R., 1980, *The Archaeology of Greece: An introduction*, New York, σ. 105-188.
- Boardman, J., 1952, “Pottery from Eretria”, *BSA* 47, σ. 1-48.
- Boardman, J., 1957, “Early Euboean Pottery and History”, *BSA* 52, σ. 1-29.
- Boardman, J., 1964, *The Greeks Overseas*, σ. 236-245.
- Bradeen, D., 1952, “The Chalcidians in Thrace”, *A.J.Ph.* 73, σ. 356-380.
- Βρανόπουλος, Επαμ., Α., 1987, *Ιστορία της Αρχαίας Εύβοιας από τους Προϊστορικούς Χρόνους ως και τη Ρωμαϊοκρατία*, Αθήνα, σ. 21-41.
- Calligas, P., 1988, *Hero cult in Early Iron Age Greece*, στο *Early Greek Cult Practice*, ed. R. Hagg, Stockholm, σ. 229 κ. ε.
- Calligas, P., 1987, “Early Euboean Ship Building” στο *2nd International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Delphi, σ. 77-81.
- Καμπίτογλου, Αλ., 1975 (1976), “Τορώνη”, *Εργον*, σ. 67-72.
- Καμπίτογλου, Αλ., 1976 (1977), “Τορώνη”, *Εργον*, σ. 68-73.
- Καμπίτογλου, Αλ., 1978a (1979), “Τορώνη”, *Εργον*, σ. 26-30.
- Καμπίτογλου, Αλ., 1978b (1980), “Ανασκαφή Τορώνης”, *ΠΑΕ*, σ. 80-93 (πιν. 70-76).
- Καμπίτογλου, Αλ., 1981 (1983), “Ανασκαφή Τορώνης”, *ΠΑΕ*, τευχ. Α', σ. 33-39 (πιν. 51-53).
- Καμπίτογλου, Αλ., 1982a (1983), “Τορώνη”, *Εργον*, σ. 26-27.
- Καμπίτογλου, Αλ., 1982b (1984), “Ανασκαφή Τορώνης”, *ΠΑΕ*, σ. 69-78 (πιν. 53-56).
- Καμπίτογλου, Αλ., 1983-1987, “Τορώνη”, *Εργον* (Πανηγυρικό τεύχος), σ. 63-67.
- Καμπίτογλου, Αλ., 1988 (1989), “Τορώνη”, *Εργον*, σ. 85-90.
- Καμπίτογλου, Αλ., Παπαδόπουλος, Γ., 1989 (1992), “Οι ανασκαφές στην Τορώνη 10 1989”, *AEMΘ* 3, σ. 439-449.

- Cambitoglou, A., Papadopoulos, J., K., 1988, "Excavations at Torone, 1986 : A Preliminary Report", *Medit. Arch.*, vol.1, σ. 180-217.
- Καμπίτογλου, Αλ., 1989 (1990), "Τορώνη", *Εργον*, σ. 73-78.
- Καμπίτογλου, Αλ., 1990 (1991), "Τορώνη", *Εργον*, σ. 89-93.
- Cambitoglou, A., Papadopoulos, J., K., 1990, "Excavations at Torone, 1988", *Medit. Arch.*, vol. 3, σ. 93-147.
- Cambitoglou, A., Papadopoulos, J., K., 1991, "Excavations at Torone, 1989", *Medit. Arch.*, vol.4.
- Καμπίτογλου, Αλ., 1993 (1996), "Ανασκαφή Τορώνης", *ΠΑΕ*, σ. 117-127 (πιν. 69-70).
- Carratelli, G., P., 1996, *The Western Greeks*, Roma, σ. 133-140.
- Κάριγκτον-Σμιθ, Ι., Βοκοτοπούλου, Ι., 1988 (1991), "Ανασκαφή στον Κούκο Συκιάς, Ν. Χαλκιδικής", *ΑΕΜΘ* 2.
- Carington-Smith, J., Βοκοτοπούλου, Ι., 1989 (1992), "Ανασκαφή στον Κούκο Συκιάς 1989", *ΑΕΜΘ* 3.
- Carington-Smith, J., Βοκοτοπούλου, Ι., 1990 (1993), "Η ανασκαφή στον Κούκο Συκιάς 1990", *ΑΕΜΘ* 4.
- Carington-Smith, J., 1991 (1994), "Τρεις κάνθαροι και ένας κρατήρας από τη θέση Κούκος Συκιάς", *ΑΕΜΘ* 5.
- Carington-Smith, J., Vokotopoulou, J., 1992 (1995), "Excavations at Koukos, Sykia", *ΑΕΜΘ* 6.
- Carington-Smith, J., Vokotopoulou, J., 1992/93, "Koukos, Sykia", *Medit. Arch.*, vol. 5/6.
- Casson, L., 1971, *Ships and Seamanship in the Ancient World*, New Jersey, σ. 43-70.
- Casson, L., 1994a, *Travel in the Ancient World*, Baltimore and London.
- Casson, L., 1994b, *Ships and Seafaring in Ancient Times*, London, σ. 26-46.
- Chamoux, F., 1965, *The Civilization of Greece*, London, σ. 77-84.
- Coldstream, N., 1977, *Geometric Greece*, London.
- Coulton, J., Catling, H.W., 1993, *Lefkandi II. The Protogeometric Building at Toumba*, London.
- Κοντολέων, Ν., Μ., 1963, "Οι Αειναύται της Ερετριάς", *ΑΕ*, σ. 1-45.
- Κοντολέων, Ν., 1966, "Αποικιακή εξάπλωση της Εύβοιας", *Αρχ. Ευβ. Μελ. ΙΓ'*.
- Cook, R., M., 1946, "Ionia and Greece in the Eighth and Seventh Centuries B. C.," *JHS* 64.
- Coulet, C., 1998, *Μέσα Επικοινωνίας στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, σ. 169-180.
- Desborough, R., V., 1995, *Οι Ελληνικοί σκοτεινοί Αιώνες*, Αθήνα, σ. 212-254.
- Δεσποίνη, Αικ., 1987, "Παράσταση Πλοίου σε Χρυσό Έλασμα από τη Σίνδο" στο *2nd International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Delphi, σ. 135-140.
- Δεσποίνη, Αικ., 1981 (1983), "Ανασκαφή Σίνδου", *ΠΑΕ*, τευχ. Α', σ. 40-41 (πιν.54-55).
- Δεσποίνη, Αικ., 1982 (1983), "Σίνδος", *Εργον*, σ. 21-23.
- Dregur, H., 1979, *Griechische Baukunst in geometrischen Zeit (arch. hom. II)*.
- Dunbabin, T., J., 1957, *The Greeks and their Eastern Neighbours*, London.

- Fisher, N., Wees, H., 1998, *Archaic Greece*, Wales.
- Glover, T., R., 1968, *The Ancient World*, Cambridge.
- Graham, A., J., 1964, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, Chicago, σ. 25-68.
- Graham, A., J., 1982, “The Expansion of Greek World, Eight to sixth centuries B. C.” στο *CAH III*, Cambridge, σ. 175-185.
- Hammond, N., G., L., 1995, “The Chalcidians and ‘Apollonia of Thracewood Ionians’”, *BSA* 90, σ. 307-316.
- Harrison, E., “Chalkidike”, *CQ* 6, σ. 93-103 και 165-178.
- Henry, A., 1993 (1995), “Thucydides and the Topography of Torone”, *AE*, εν Αθήναις, σ. 107-120.
- Hornblower, S., 1997, “Thucydides and ‘Chalkidic’ Torone (IV. 110. 1)”, *OJA* 16(2) σ. 177-186.
- Huxley, G., L., 1966, *The Early Ionians*, London, σ. 23-35.
- Jeffrey, L., H., 1978, *Archaic Greece, The City-States c. 700-500 B. C.*, London.
- Jongkees, J., H., 1948, *The Date of the Ionian Migration*, Amsterdam.
- Καλτσάς, Ν., Ε., 1979 (1998), *Άκανθος Ι. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*, Αθήνα.
- Καλτσάς, Ν., 1999 (2001), “Άκανθος Ι, Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979, (1998)”, *AEMΘ* 13, σ. 17-22, 221-303.
- Kopcke, G., 1992, “What Role for Phoenicians?”, στο Kopcke, G., and Tokumaru, I., (eds.), *Greece Between East and West: 10th-8th Centuries B. C. Papers of the Meeting at the Institute of Fine Arts, New York University, March 15-16, 1990*, Mainz (non vidi)
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., 1988, “Η Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου” στο *Αρχαία Μακεδονία V, Ανακοινώσεις κατά το Πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο Θεσσαλονίκη*, 10-15 Οκτωβρίου, τ.1, σ. 679-735.
- Κουρουγιώτης, Κ., 1903, “Αγγεία Ερετρίας”, *AE*, σ. 1-38.
- Κουσουλάκου, Ντ., 1993 (1997), “Ανασκαφή Ποτίδαιας 1993”, *AEMΘ* 7, 455-464.
- Κουσουλάκου, Ντ., 1994 (1998), “Ανασκαφή Ποτίδαιας 1994”, *AEMΘ* 8, σ. 305-315.
- Λαζαρίδης, Π., 1982 (1984), “Ανασκαφή Νέας Αγχιάλου”, *ΠΑΕ*, σ. 95-104.
- Leake, W., 1835, *Travels in Northern Greece III* (1967²), σ. 156-157.
- Lemos, I., S., 1998, “Euboea and its Aegean koine”, στο *Euboica. L' Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente*, eds. M. Bats & B. d'Agostino, Napoli, σ. 45-58.
- Lemos, I.S., 2002, *The Protogeometric Aegean*, Oxford.
- McGrail, S., 2001, *Boats of the World*, Oxford, σ. 97-147.
- McGrail, S., 1991, “Navigational Techniques in Homer’s Odyssey”, *Τρόπικς IV*, Athens, σ. 311-320.
- Mazarakis Ainian, A., 1985, “Contribution à l’ étude de l’ architecture religieuse grecque des Âges Obscurs”, *AntCl* 54, σ. 5-48.
- Mazarakis Ainian, A., 1987, “Geometric Eretria”, *AntK* 30, σ. 3-24.
- Mazarakis Ainian, A., 1997, *From Rulers’ Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)*, Jonsered (Studies in Mediterranean Archaeology 122).

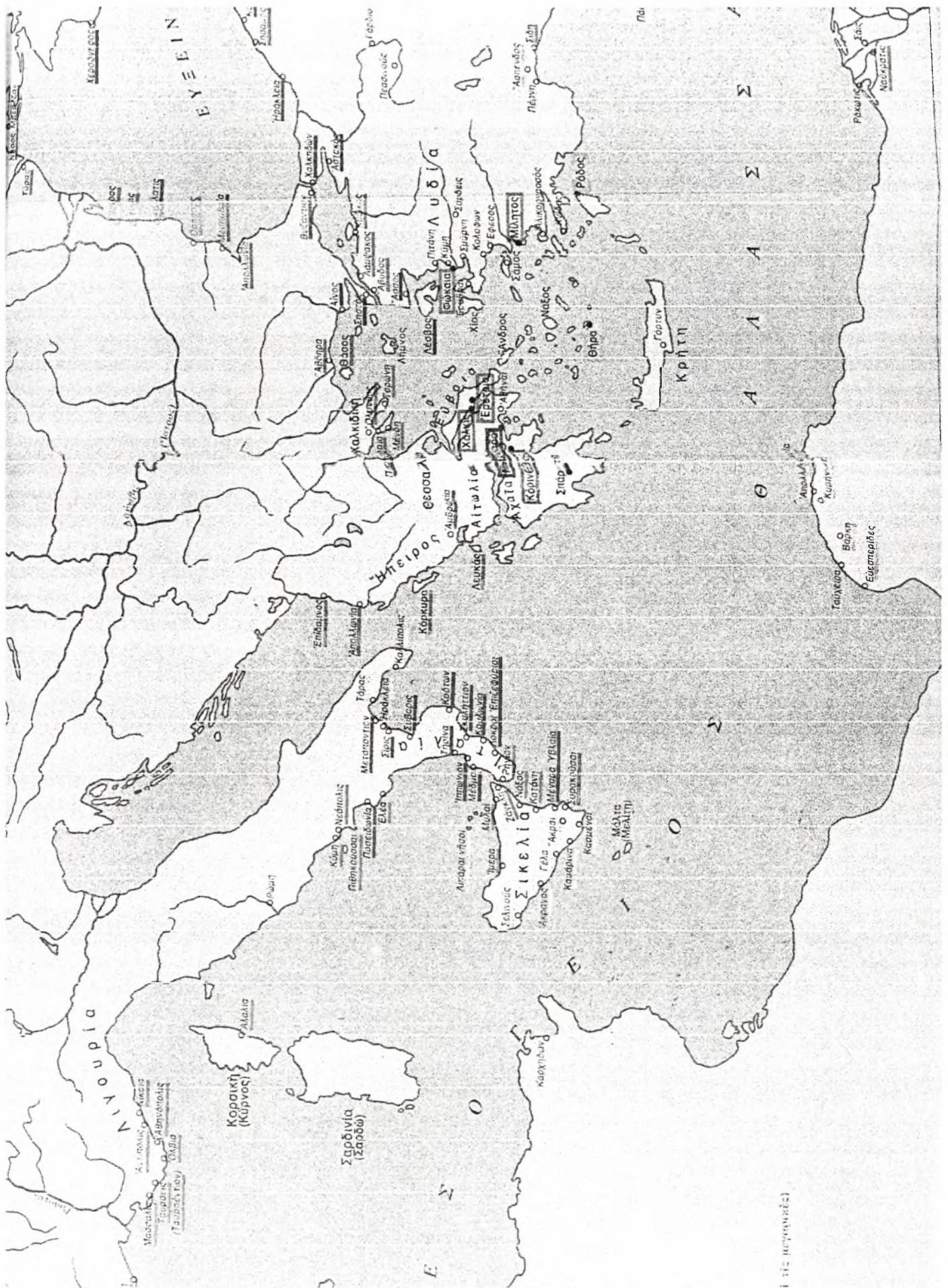
- Μαζαράκης Αιλιάν, Α., 2000, *Όμηρος και Αρχαιολογία*, Αθήνα, σ. 63-170.
- Merritt, B., D., 1923, "Mende, Scione and Torone", *AJA* 27, σ. 447-451.
- Mitchell, L., G., and Rhodes, P., J., 1997, *The development of the Polis in Archaic Greece*, London and New York, σ. 199-207.
- Mossé, C., Schnapp-Gourbeillon, A., 1999, *Επίτομη Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας (2000 – 31 π.Χ.)*, Αθήνα, σ. 113-189.
- Μοσχονησιώτη, Σ., 1994 (1999), "Ποσειδί", *ΑΔ* 49, σ. 358.
- Moshonissioti, S., 1998, "Excavation at Ancient Mende", στο *Euboica. L' Eubea e la presenza euboica in Chalcidica e in Occidente*, eds. M. Bats & B. d'Agostino, Napoli, σ. 255-271.
- Mylonas, G.E., 1929, "The Neolithic Settlement" στο *Excavations at Olynthos- I*, Baltimore.
- Mylonas, G.E., 1933, "The Pre-Persian pottery", στο *Excavations at Olynthus-V*, Baltimore.
- Οικονόμου, Γ., 1924, "Μίνδη-Μένδη η πατρίς του Παιωνίου", *ΑΕ*, σ. 27-40.
- Osborne, R., 1996, *Greece in the Making 1200-479 B. C.*, London and New York.
- Παντερμαλή, Ε., Τρακοσοπούλου, Ε., 1994 (1998), "Καραμπουρνάκι 1994: Η ανασκαφή της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ", *ΑΕΜΘ* 8, σ. 203-215.
- Parkins, H., Smith, C., *Trade, Traders and the Ancient City*, London and New York.
- Papadopoulos, J., K., 1989, "An Early Iron Age Potter's Kiln at Torone", *Medit. Arch.*, vol. 2, σ. 9-50.
- Papadopoulos, J., K., 1996, "Euboians in Macedonia? A closer look", *OJA*, 15 (2), σ. 151-181.
- Papadopoulos, J., K., 1997, "Phantom Euboians", *Medit. Arch.* 10.2, σ. 191-219.
- Papadopoulos, J., K., 1999, "Archaeology. Myth-History and the Tyranny of the Text : Chalkidike, Torone and Thukydides", *OJA* 18 (4), σ. 377-349.
- Παπαρηγόπουλου, Κ., 1969, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Βιβλίον Δεύτερον, Πρώτοι Ιστορικοί Χρόνοι, Αθήνα.
- Πετράκου, Β., Χ., 2002, "Η ανασκαφή της Τορώνης", *ΜΕΝΤΩΡ* 62, Αθήνα, 3-7.
- Popham, M., Milburn, El., 1971, "The Late Helladic III C Pottery of Xeropolis (Lefkandi), A Summary", *BSA* 66, σ. 333-349.
- Popham, M., R., Sackett, L., 1980, *Lefkandi I*, London.
- Porozhanov, K., 1991 (1996), "Ships in Homer's Epic Work", *Τρόπις* IV, Αθήνα, σ. 367-373.
- Robinson, D., M., 1952, *Excavations at Olynthus*, Vol. 14, *Terracotta and Lamps found in 1934 and 1938*, Baltimore.
- Ridgway, D., 1992, *Οι Πρώτοι Έλληνες στη Δύση*, Αθήνα, σ. 31-76.
- Robinson, D., M., 1930, "Ανασκαφή της Αρχαίας Ολύνθου", *ΑΔ* 11 (1927-28).
- Robinson, D., M., 1942, "Necrolynthia, A study in Greek Burial Customs and Anthropology", στο *Excavations at Olynthus-XI*, Baltimore.
- Roebuck, C., 1959 (επανάκδ. 1984), *Ionian Trade and Colonization*, New York, σ. 105.

- Rougé, J., 1975, *Ships and Fleets of Ancient Mediterranean*, Connecticut, σ. 144-200.
- Ρωμαίος, Κ., 1940, “Που έκειτο η παλαιά Θέρμη”, στο *Μακεδονικά 1*, Θεσσαλονίκη, σ. 4-6.
- Samiou, C., Lianos, N., Beness, J., Coroneos, C., Hillard, T., Smith, T., Sprent, A., 1995, “The Underwater Survey of Torone : A Preliminary Report of the 1993 Season”, *Mediterranean Archaeology*, vol. 8, σ. 89-100.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη, Ε., 2000, *Ερέτρια*, Αθήνα, σ. 7-23.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη, Ε., 1997, *Χαλκίς*, Αθήνα, σ. 6-42.
- Sealey, R., 1976, *A history of the Greek city states 700-338 B. C.*, Berkley-Los Angeles-London, σ. 10-38.
- Σισμανίδης, Κ., 1989 (1992), “Ανασκαφές στην Ποτιδαια (περίοδος 1984-1986)”, *AEMΘ 3*, σ. 357-371.
- Snodgrass, A., M., 1971, *The Dark Age of Greece*, Edinburgh, σ. 237-239.
- Snodgrass, A., 1994, “The Early Western Colonies”, στο Tsetskhladze, G., R., Angelis, F., (ed.), 1994, *The Archaeology of Greek Colonization, Essays dedicated to Sir John Boardman*, Oxford, σ. 11-34.
- Starr, G., C., 1991, *The Origins of the Greek Civilization 1100-650 B. C.*, New York/ London, σ. 111 και 365-373.
- Τιβέριος, Μ., 1989, “Όστρακα από τη Σάνη της Παλλήνης. Παρατηρήσεις στο εμπόριο των ελληνικών αγγείων και στον αποικισμό της Χαλκιδικής” στο *Εγνατία 1*, σ. 29-64.
- Τιβέριος, Μ., 1990a (1993), “Αρχαιολογικές έρευνες στη Διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου (Σίνδος) κατά το 1990”, *AEMΘ 4*, σ. 315-343.
- Τιβέριος, Μ., 1990b, “Από τα απομεινάρια ενός προελληνιστικού ιερού ‘περί τον Θερμαϊόν κόλπον’”, στο *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, Θεσσαλονίκη, σ. 79 και σημ. 48.
- Τιβέριος, Μ., 1991 (1994), “Αρχαιολογικές έρευνες στη Διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου (Σίνδος) κατά το 1991”, *AEMΘ 5*, σ. 235-244.
- Τιβέριος, Μ., 1992 (1995), “Οι ανασκαφικές έρευνες στη Διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 1992”, *AEMΘ 6*, σ. 358-367.
- Τιβέριος, Μ., 1993, “Σίνδος- Αίγυπτος” στο *Αρχαία Μακεδονία, Πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο*, Τ3, Θεσσαλονίκη, σ. 1487-1493.
- Τιβέριος, Μ., 1993a, “Εισαγμένη κεραμική από τη Διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου κοντά στη σημερινή Σίνδο”, *Παρνασσός 35*.
- Τιβέριος, Μ., 1993b (1997), “Οι ανασκαφικές έρευνες στη Διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 1993”, *AEMΘ 7*, σ. 241-250.
- Τιβέριος, Μ., 1994, “Αρχαιολογικές έρευνες στη Διπλή Τράπεζα, κοντά στη σημερινή Αγχιάλο και Σίνδο (1990-1992)- Ο αρχαίος οικισμός”, *Εγνατία 3*, σ. 209-234.
- Τιβέριος, Μ., Καθαρίου, Κλ., Λαχανίδου, Κ., 1994 (1998), “Οι ανασκαφικές έρευνες στη Διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 1994”, *AEMΘ 8*, σ. 223-229.
- Τιβέριος, Μ., Μανακίδου, Ε., Τσιαφάκη, Δ., 1994 (1998), “Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1994 : Ο αρχαίος οικισμός”, *AEMΘ 8*, σ. 316.

- Τιβέριος, Μ., Μανακίδου, Ε., Τσιαφάκη, Δ., 1995 (1998), “Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1995 : Ο αρχαίος οικισμός”, *AEMΘ* 9, σ. 284-287.
- Τιβέριος, Μ., Καθαρίου, Κλ., Λαχανίδου, Κλ., Oettli, Μ., 1995 (1998), “Οι ανασκαφικές έρευνες στη Διπλή Τράπεζα της Αγγιάλου κατά το 1995”, *AEMΘ* 9, σ. 293-300.
- Τιβέριος, Μ., 1996 (1997), “Επτά Χρόνια (1990-1996) αρχαιολογικών ερευνών στη Διπλή Τράπεζα της Αγγιάλου- Σίνδου. Ο αρχαίος οικισμός”, *AEMΘ* 10^A, σ. 407-425.
- Τιβέριος, Μ., Πάντη, Α., Σέρογλου, Φ., Αβραμίδου, Α., Λαχανίδου, Κ., Oettli, Μ., Καϊτελίδης, Κ., 1997 (1999), “Οι ανασκαφικές έρευνες στη Διπλή Τράπεζα της Αγγιάλου κατά το 1997”, *AEMΘ* 11, σ. 297-304.
- Τιβέριος, Μ., Μανακίδου, Ε., Τσιαφάκη, Δ., 1997 (1999), “Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1997 : Ο αρχαίος οικισμός”, *AEMΘ* 11, σ. 325-335.
- Τιβέριος, Μ., Μανακίδου, Ε., Τσιαφάκη, Δ., 1998 (2000), “Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1998 : Ο αρχαίος οικισμός”, *AEMΘ* 12, σ. 316.
- Τιβέριος, Μ., Μανακίδου, Ε., Τσιαφάκη, Δ., 1999 (2001), “Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1999 : Ο αρχαίος οικισμός”, *AEMΘ* 13, σ. 167-176.
- Τιβέριος, Μ., Γιματζίδης, Στεφ., 2000 (2002), “Αρχαιολογικές έρευνες στη Διπλή Τράπεζα της Αγγιάλου κατά το 2000”, *AEMΘ* 14, σ. 193-203.
- Τιβέριος, Μ., Μανακίδου, Ε., Τσιαφάκη, Δ., 2000 (2002), “Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2000 : Ο αρχαίος οικισμός”, *AEMΘ* 14, σ. 205-217.
- Τιβέριος, Μ., 2001, “Έξι χρόνια Πανεπιστημιακών ανασκαφών στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης(1994-1999)”, *Εγνατία* 5, σ. 304-305.
- Τουλούπα, Ε., 1992(Μάρτιος), “Εύβοια, Ιστορικοί Χρόνοι”, *Αρχαιολογία τευχ.* 42, σ. 26-29.
- Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ελ., 1987 (1988), “Αρχαία Άκανθος: Πόλη και Νεκροταφείο”, *AEMΘ* 1, σ. 83-85.
- Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ελ., 1987, “Ανασκαφές στην αρχαία Άκανθο” στα *Πρακτικά του Πρώτου Πανελλήνιου Συμποσίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Χαλκιδικής*, Θεσσαλονίκη, σ. 83-93.
- Τρακοσοπούλου- Σαλακίδου, Ελ., 1989 (1995), “Ιερισσός”, *ΑΔ* 44, σ. 328-329.
- Τρακοσοπούλου- Σαλακίδου, Ελ., 1993a (1997), “Από τις ανασκαφές της Ανατολικής Χαλκιδικής”, *AEMΘ* 7, σ. 413-428.
- Τρακοσοπούλου- Σαλακίδου, Ελ., 1993b (1998), “Ιερισσός”, *ΑΔ* 48, σ. 348.
- Τρακοσοπούλου- Σαλακίδου, Ελ., 1995 (2000), “Ιερισσός”, *ΑΔ* 50, σ. 481-483.
- Τρακοσοπούλου- Σαλακίδου, Ελ., 1996 (1997), “Αρχαία Άκανθος 1986-1996”, *AEMΘ* 10^A, σ. 297-312.
- Τρακοσοπούλου- Σαλακίδου, Ελ., 1997(Ιούνιος), “Η αρχαία ελληνική Πόλη-Κράτος, Άκανθος- Ερισσός- Ιερισσός”, *Αρχαιολογία*, τευχ. 63, σ. 66-72.

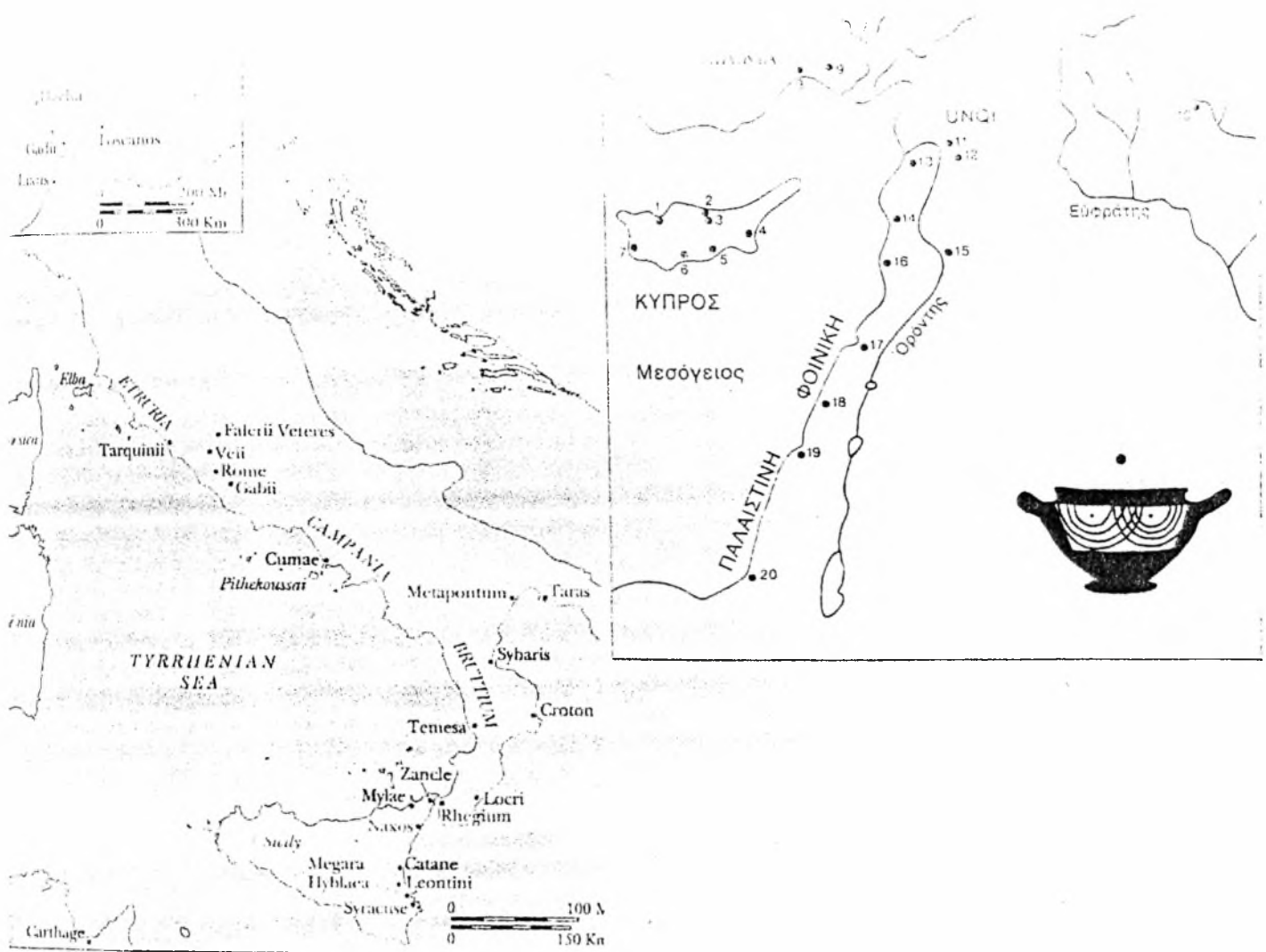
- Τρακοσοπούλου- Σαλακίδου, Ελ., 1999, “Από την επείσασκτη κεραμική της αρχαίας Ακάνθου” στο *Αρχαία Μακεδονία, Έκτο Διεθνές Συμπόσιο*, Τ2, Θεσσαλονίκη.
- Τσιγαρίδα, Ε.-Μπ., 1996 (1997), “Ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή της Αρχαίας Σάνης – Ουρανούπολης 1990-1996”, *AEMΘ* 10^Α, σ. 433-446.
- Tsetskhladze, G., R., Angelis, F., (ed.), 1994, *The Archaeology of Greek Colonization, Essays dedicated to Sir John Boardman*, Oxford.
- Vickers, M., 1977, “Some Early Iron Age bronzes from Macedonia” στο *Αρχαία Μακεδονία II, Ανακοινώσεις κατά το δεύτερο Διεθνές Συμπόσιο 19-24 Αυγούστου 1973*, Θεσσαλονίκη, σ. 17-31.
- Βοκοτοπούλου, Ι., 1987a (1992), “Μένδη”, *ΑΔ* 42, σ. 368-369.
- Βοκοτοπούλου, Ι., 1987b (1988), “Ανασκαφικές έρευνες στη Χαλκιδική”, *AEMΘ* 1, σ. 279-285.
- Βοκοτοπούλου, Ι., Παππά, Μ., Τσιγαρίδα, Μπ., 1988 (1991), “Ανασκαφές στο Πολύχρονο Χαλκιδικής 1988”, *AEMΘ* 2, σ. 391-408.
- Βοκοτοπούλου, Ι., 1988a (1991), “Ανασκαφή Μένδης 1988”, *AEMΘ* 2, σ. 331-345.
- Βοκοτοπούλου, Ι., 1988b (1993), “Μένδη”, *ΑΔ* 43, σ. 361.
- Βοκοτοπούλου, Ι., Παππά, Μ., Τσιγαρίδα, Μπ., 1989 (1992), “Ανασκαφές στο Πολύχρονο Χαλκιδικής 1989”, *AEMΘ* 3, σ. 317-321.
- Βοκοτοπούλου, Ι., 1989a (1992), “Ανασκαφή Μένδης 1989”, *AEMΘ* 3, σ. 409-423.
- Βοκοτοπούλου, Ι., 1989b (1993), “Αρχαϊκό Ιερό στη Σάνη Χαλκιδικής” στο *Αρχαία Μακεδονία, Πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 10-15 Οκτωβρίου 1989*, τ1, Θεσσαλονίκη, σ. 179-235.
- Βοκοτοπούλου, Ι., Μοσχονησιώτη, Σ., 1990 (1993), “Το παράλιο νεκροταφείο της Μένδης”, *AEMΘ* 4, σ. 400-410.
- Βοκοτοπούλου, Ι., 1990a (1993), “Μένδη- Ποσειδι 1990”, *AEMΘ* 4, σ. 399-410.
- Βοκοτοπούλου, Ι., 1990b (1995), “Μένδη- Ποσειδι”, *ΑΔ* 45, σ. 314-317.
- Βοκοτοπούλου, Ι., - Τσιγαρίδα, Ε, Μπ., 1990 (1993), “Ανασκαφική έρευνα στα Νέα Ρόδα Χαλκιδικής”, *AEMΘ* 4, σ. 455-468.
- Βοκοτοπούλου, Ι., 1991a (1994), “Ποσειδι 1991”, *AEMΘ* 5, σ. 433-446.
- Βοκοτοπούλου, Ι., 1991b (1996), “Ποσειδι”, *ΑΔ* 46, σ. 225-228.
- Βοκοτοπούλου, Ι., Τσιγαρίδα, Ε., Μπ., 1992 (1995), “Ανασκαφική έρευνα στα Νέα Ρόδα Χαλκιδικής”, *AEMΘ* 6, σ. 467-474.
- Βοκοτοπούλου, Ι., 1992 (1997), “Ποσειδι”, *ΑΔ* 47, σ. 384-385.
- Βοκοτοπούλου, Ι., 1993 (1997), “Ποσειδι 1993”, *AEMΘ* 7, σ. 401-406.
- Βοκοτοπούλου, Ι., 1994 (1998), “Ποσειδι 1994”, *AEMΘ* 8, σ. 269-274.
- Βοκοτοπούλου, Ι., Τσιγαρίδα, Μπ., 1994 (1998), “Ανασκαφική έρευνα στην «Ουρανιδών Πόλιν»”, *AEMΘ* 8, 289-294.
- Βοκοτοπούλου, Ι., 1988, “Μακεδονία- Γεωγραφικό και Ιστορικό Διάγραμμα” στο *Αρχαία Μακεδονία*, Αθήνα, σ. 279-285.
- Vokotopoulou, J., 1996, “Cities and Sanctuaries of the Archaic Period in Chalkidike”, *BSA* 91, σ. 320-328.
- Wardle, K., A., 1983, “Ancient Macedonia, The Early Years, The Cultures”, στο *M. B. Sakellariou, Macedonia 4000 Years of Greek History and Civilization*, Αθήνα, σ. 42

- Zahmt, M., 1971, *Olynth und die Chalcidier*, München, σ. 1-31.
- Ζαφειρόπουλος, Ν., 1983, “Ευβοϊκοί Αμφορείς από τη Θήρα”, *ASAtene* 61, σ. 165-166.

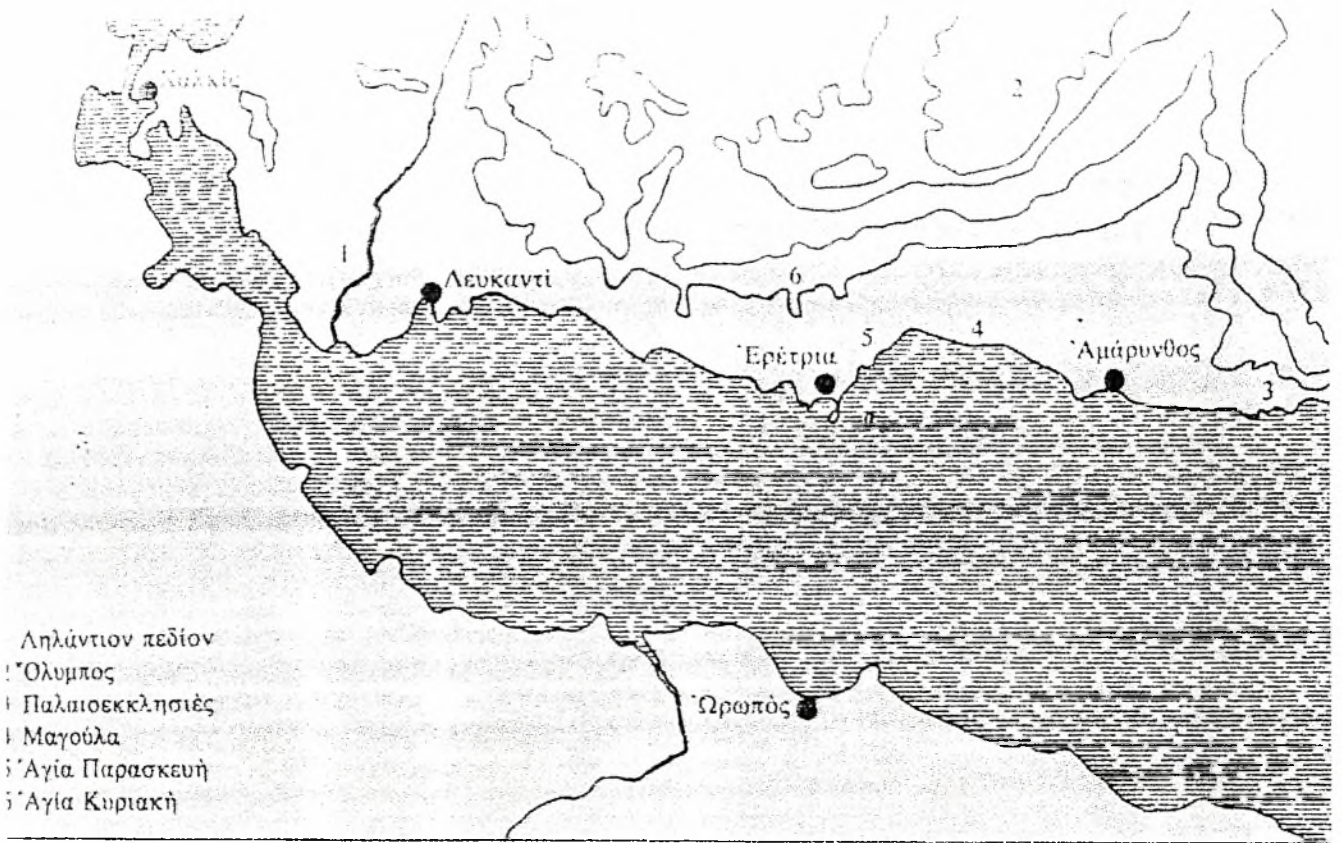

1 π.ε. μεγάλους

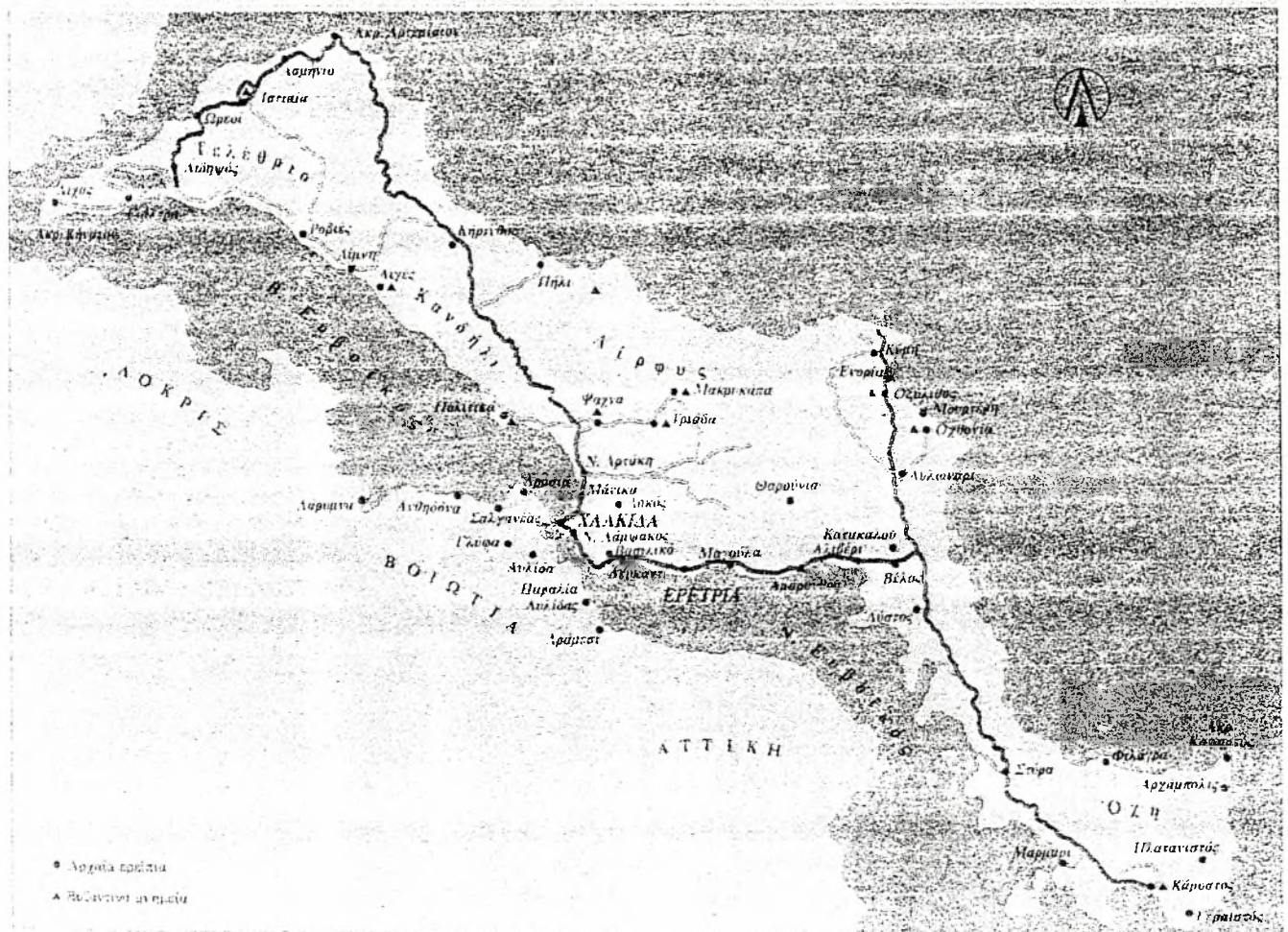
Εικ. 1 Ο Μεγάλος ελληνικός Αποικισμός (750-550 π.Χ.)

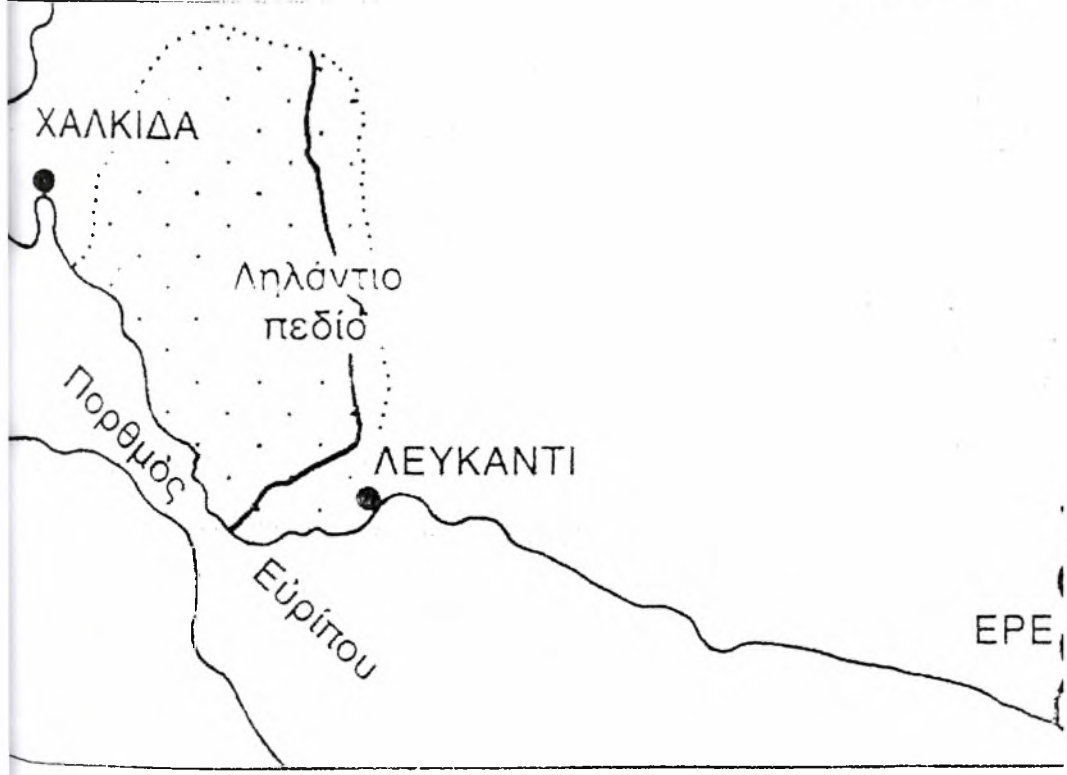
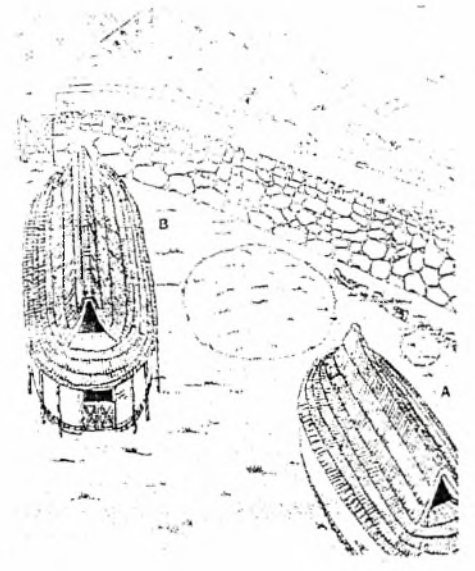
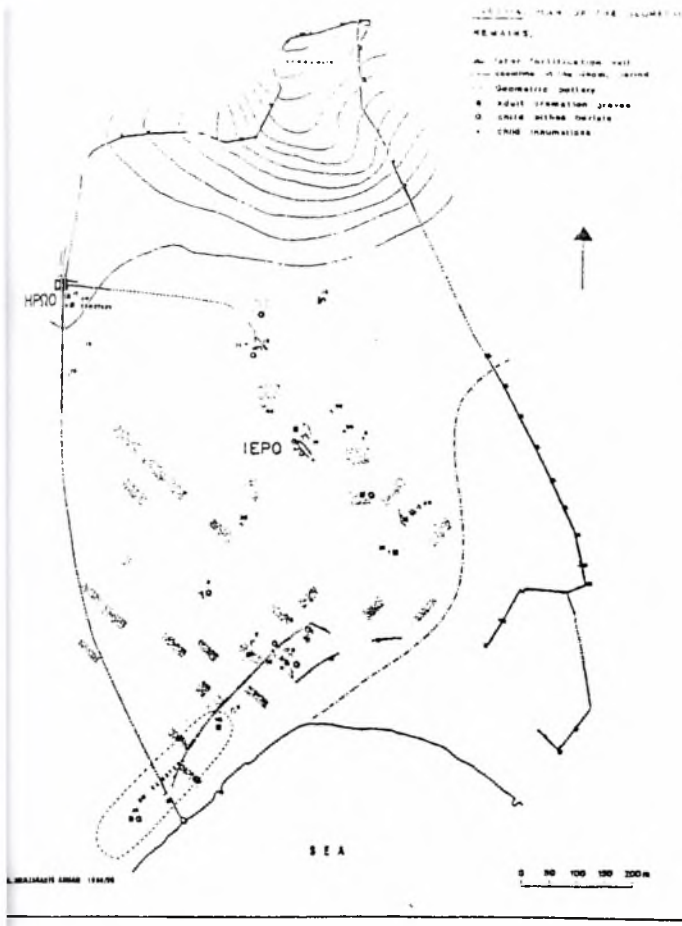
Εικ2. Αποικισμός σε Δύση και Ανατολή.

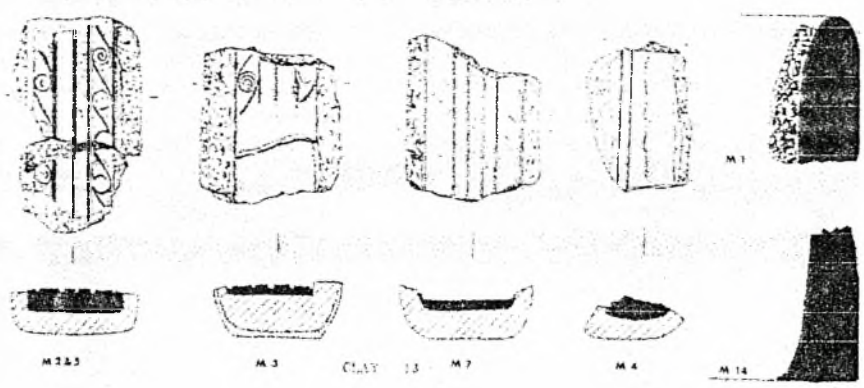
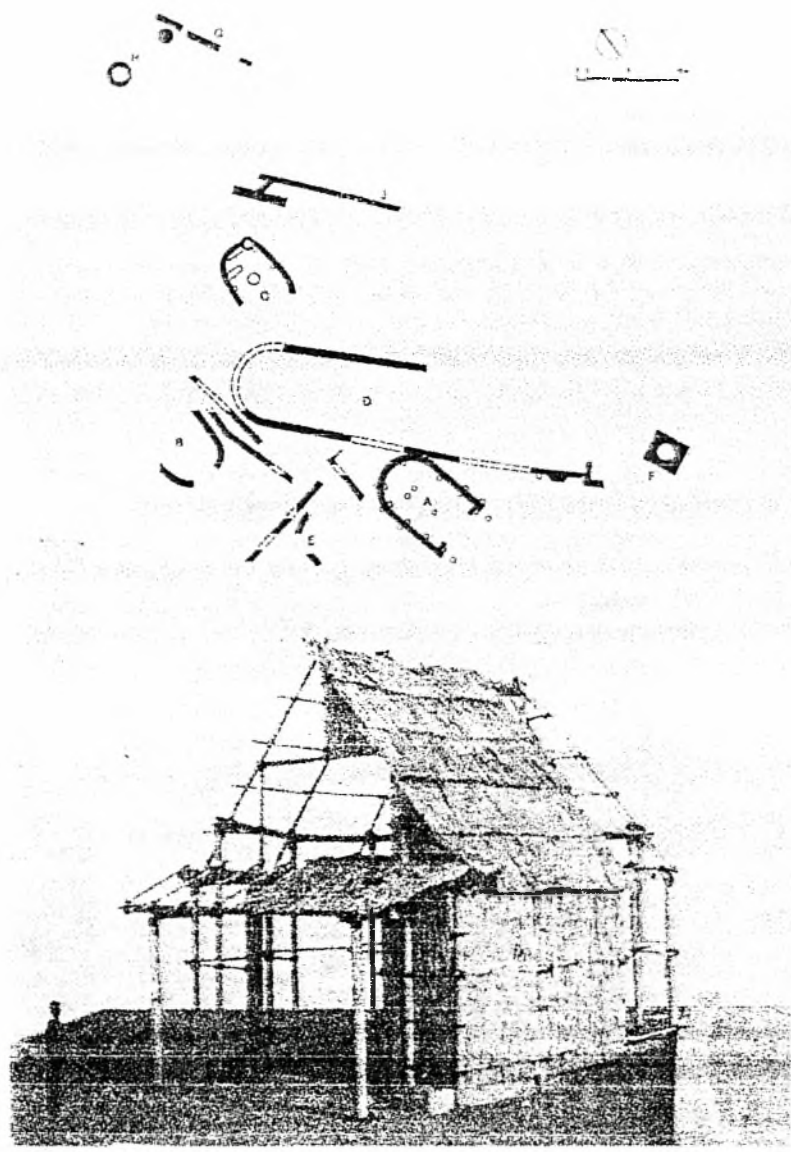
Περιοχή Έρετρίας

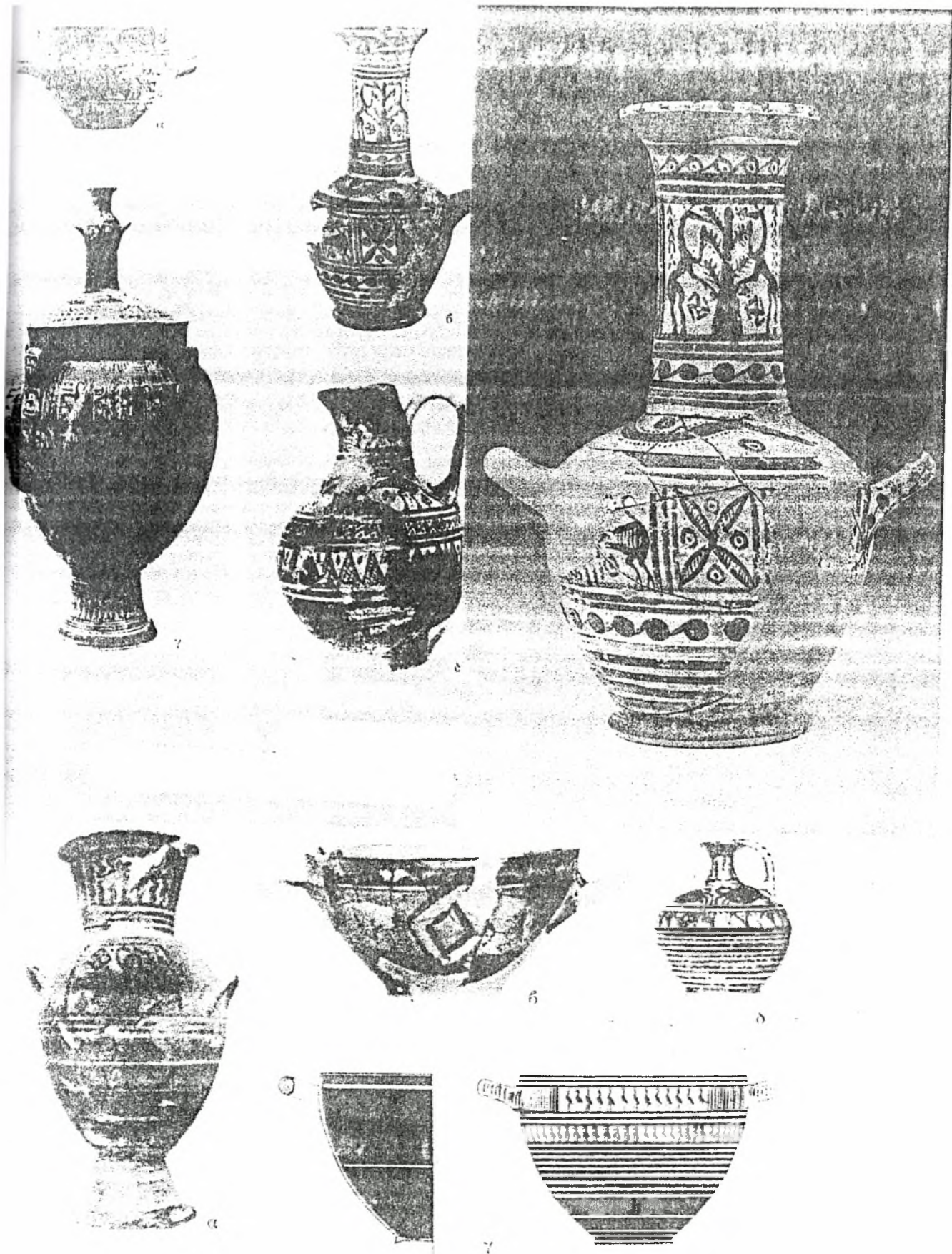
Εικ.4 Εύβοια. Χαλκίδα- Έρετρια.

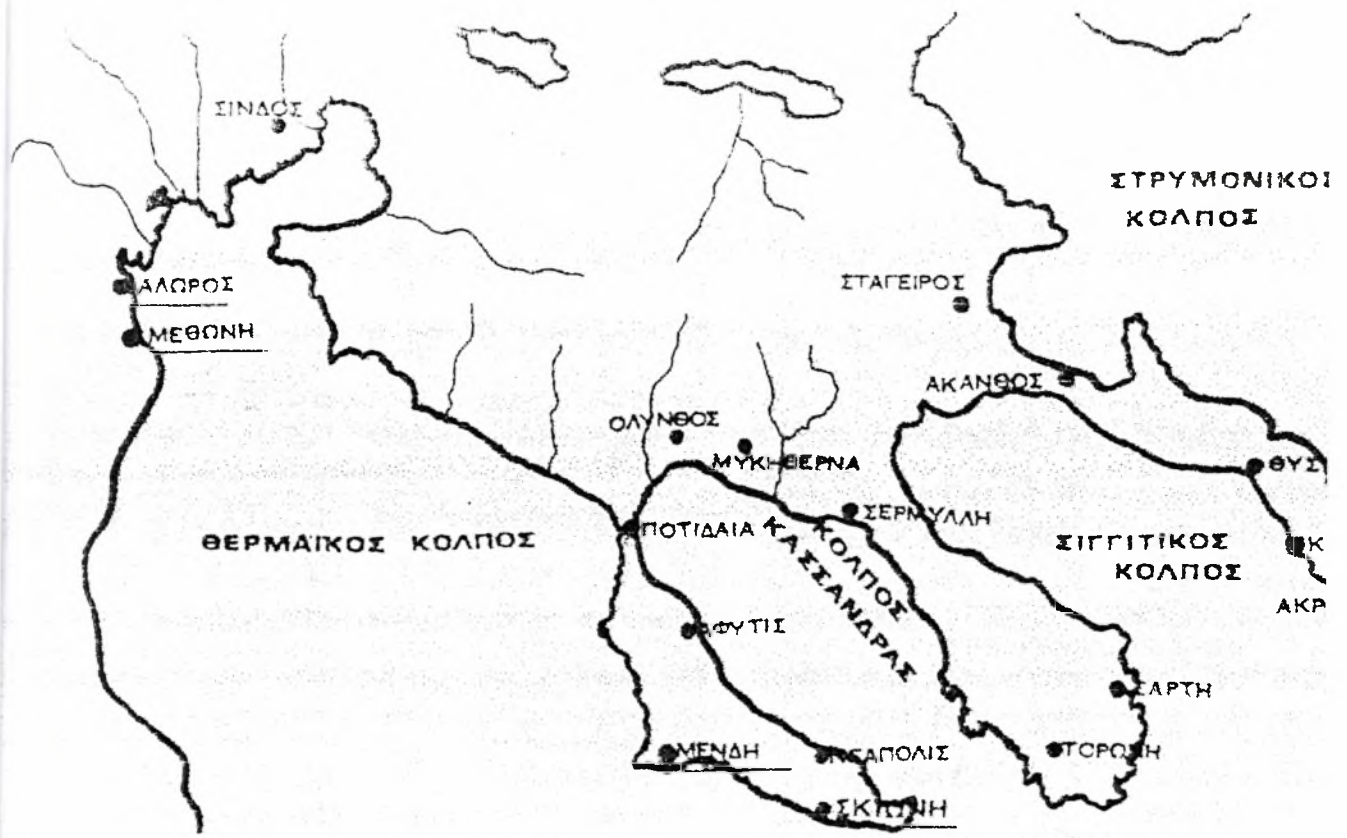
Εικ.5 Ερέτρια- Λευκαντί

Εικ. 6 Ερέτρια. Κάτοψη γεωμετρικών κτιρίων στο ναό του Απόλλωνα. Πρόπλασμα του «Δαωνιφόρειου». Πήλινες μήτρες.

Εικ. 7 Ευβοϊκή κεραμική.

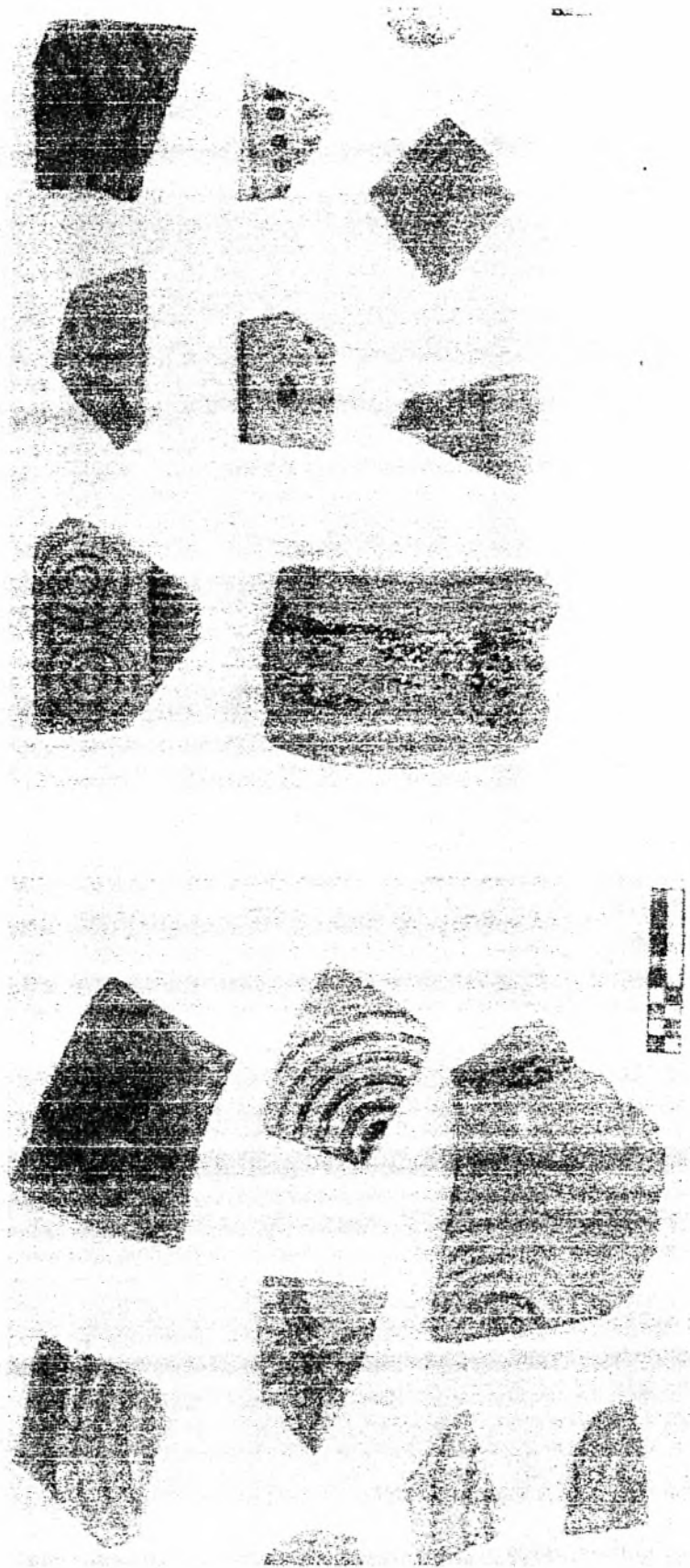
Εικ. 8 Ευβοϊκές αποικίες στη Χαλκιδική.

1.

Εικ.9 Ανασκαφές στο Προάστειο. Αποθηκευτικοί λάκκοι στη Βίγλα.

Επιφ.10 Τραπέζινη Κεραμική από το Πλοιάριο.

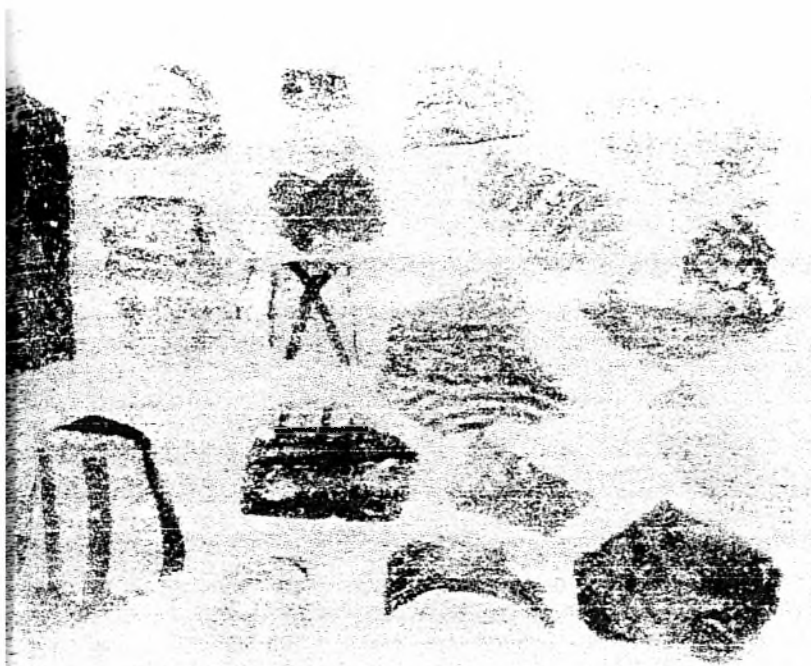

Fig. 1. Frammenti dal pavimento dell'abitazione Θ. Metà VIII sec. a.C. Mende. (Da AEMΘ, 4, 1990, p. 407, fig. 9).

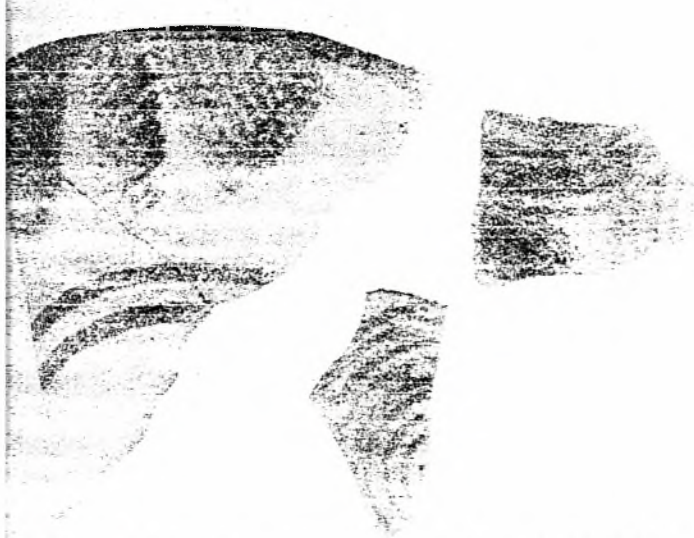

Fig. 2. Frammenti del tardo protogeometrico. Mende. (Da AEMΘ, 2, 1988, p. 332, fig. 3).

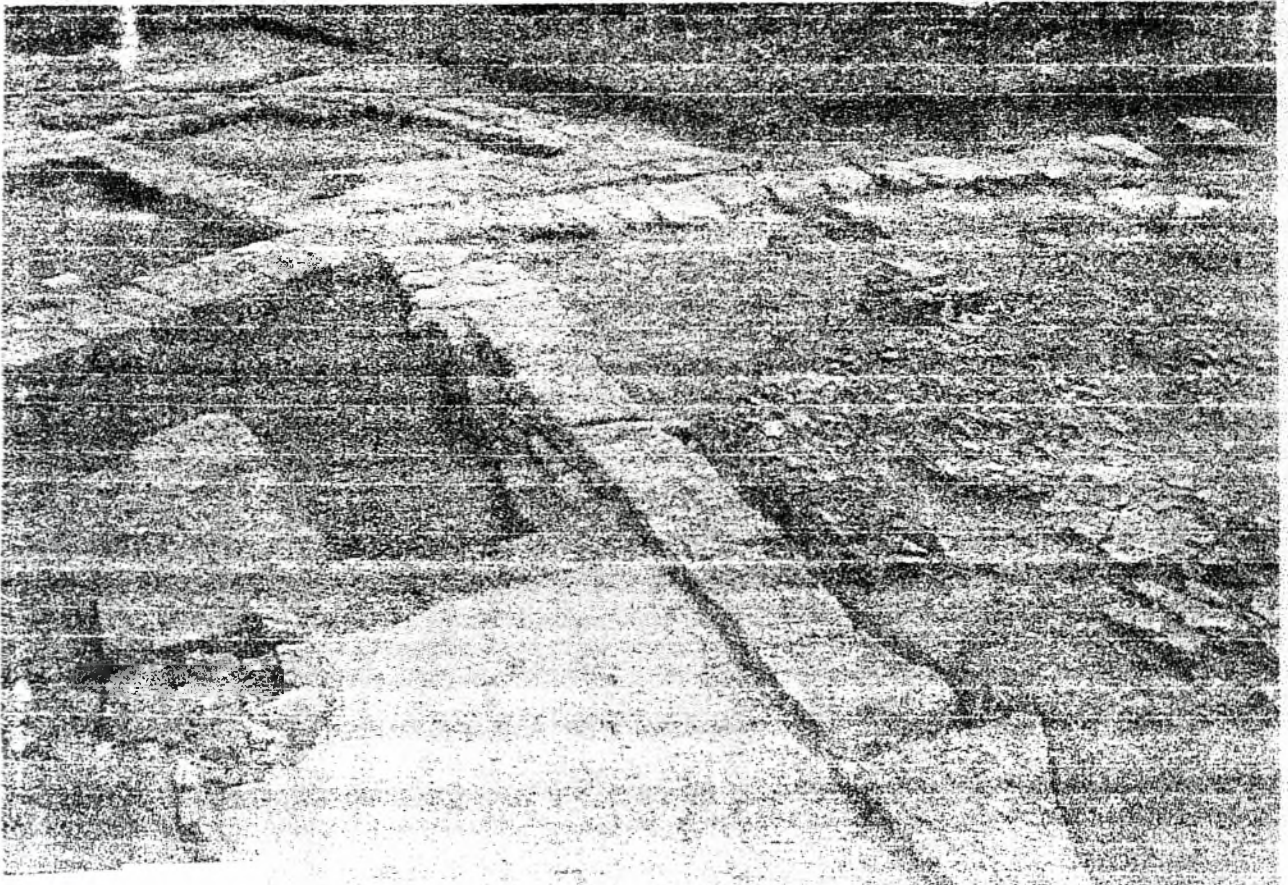
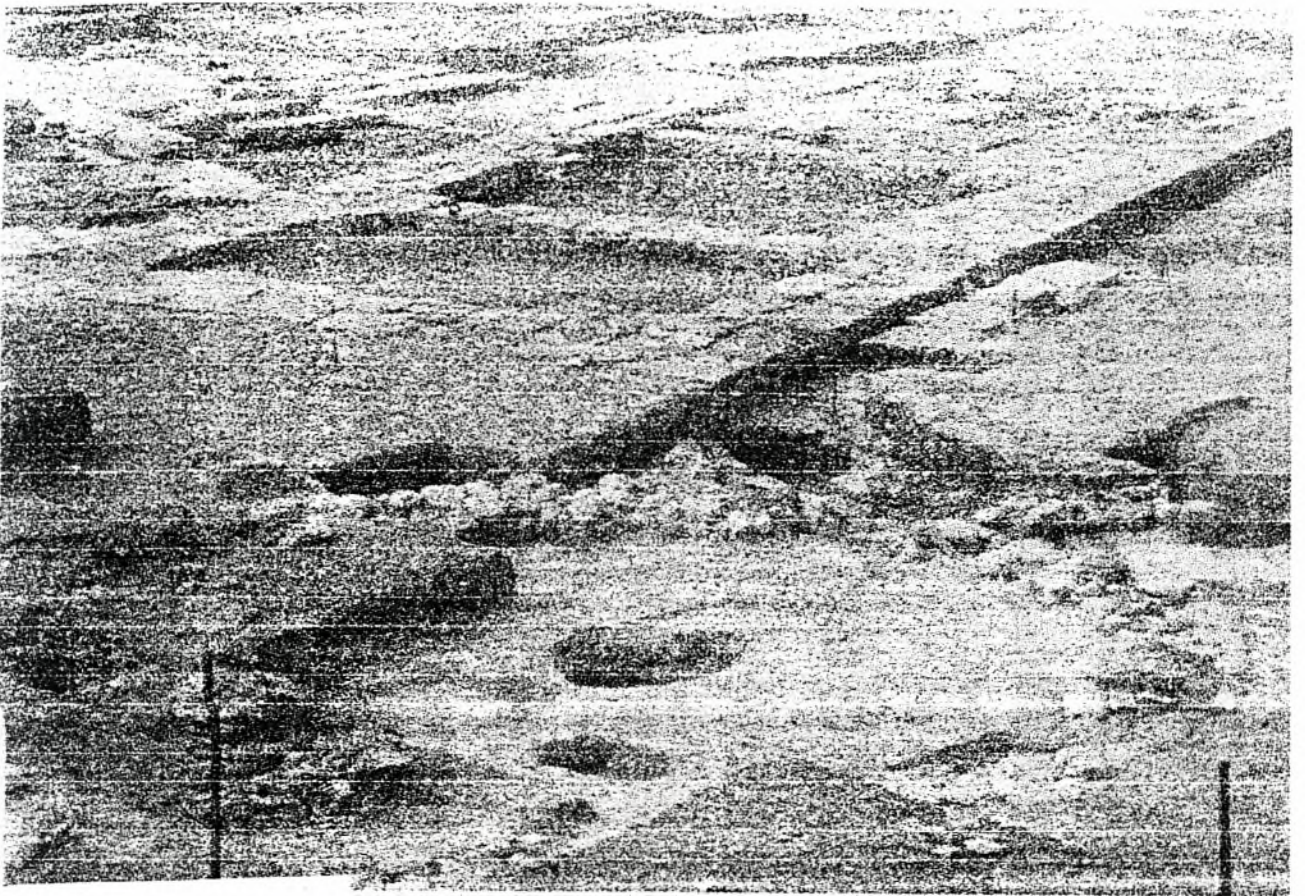
Fig. 4. Frammenti di skyphoi subprotogeometrici. Metà VIII sec. a.C. Mende. (Da AEMΘ, 4, 1990, p. 407, fig. 7).

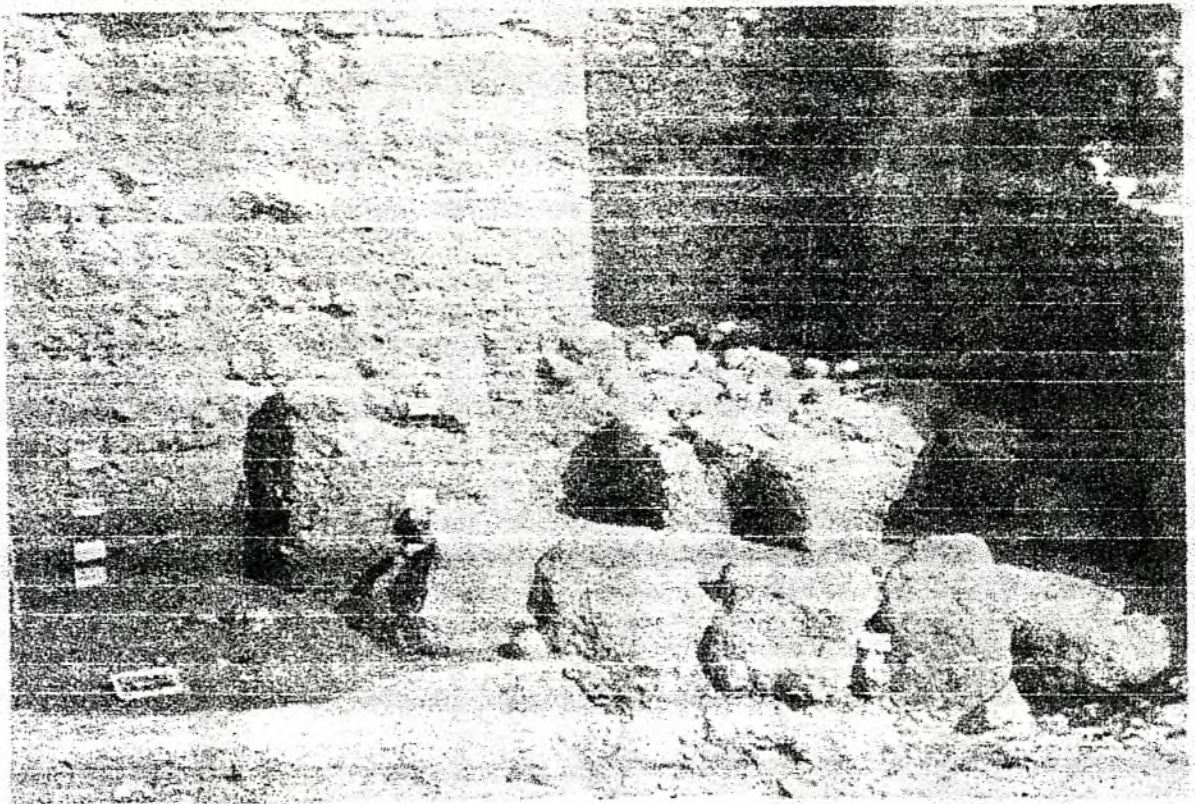
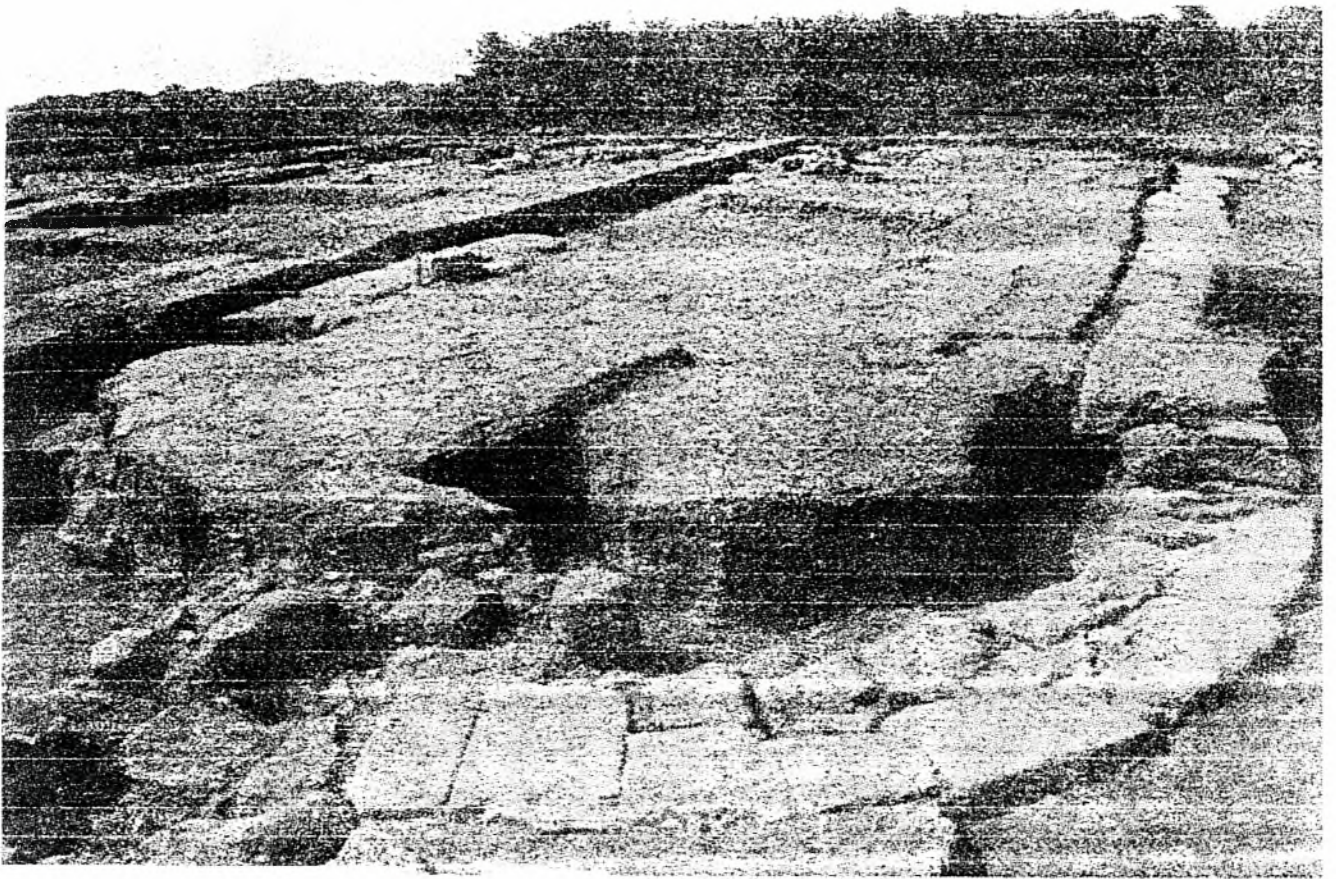
Fig. 3. Piede di vaso plastico. 900 ca. a.C. Mende. (Da AEMΘ, 2, 1988, p. 339, fig. 8).

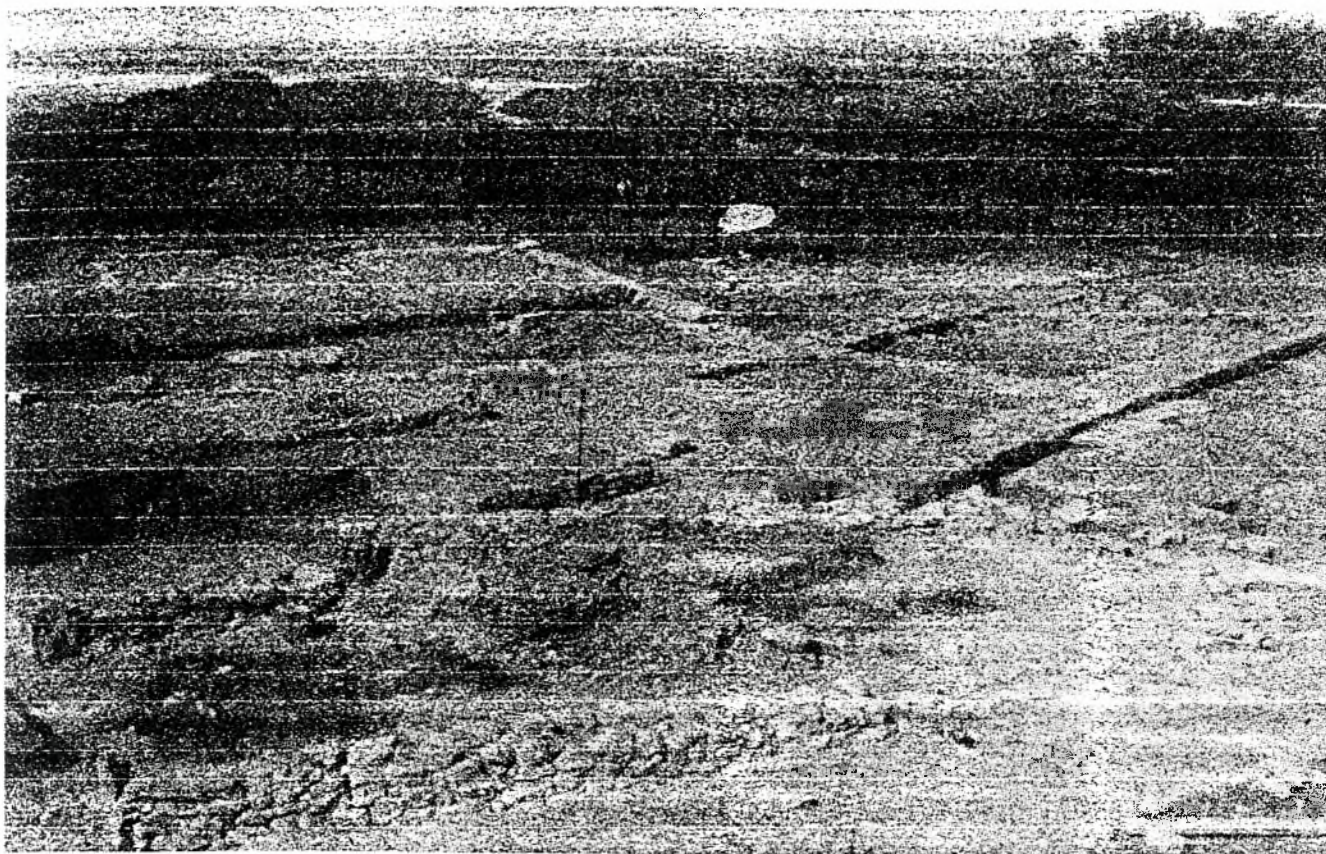
Fig. 5. Cratere subgeometrico dal livello di distruzione. VII sec. a.C. Mende. (Da AEMΘ, 2, 1988, p. 339, fig. 2).

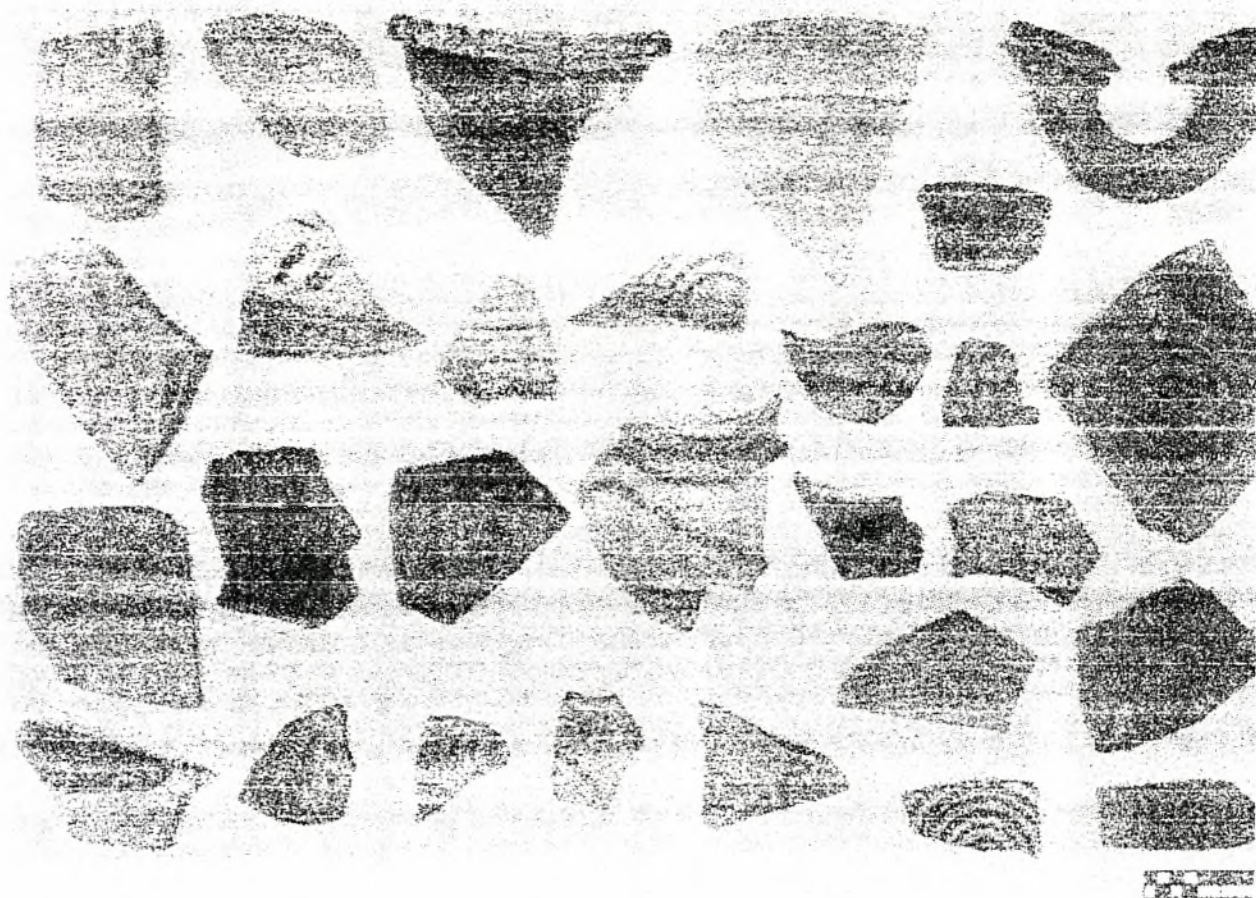
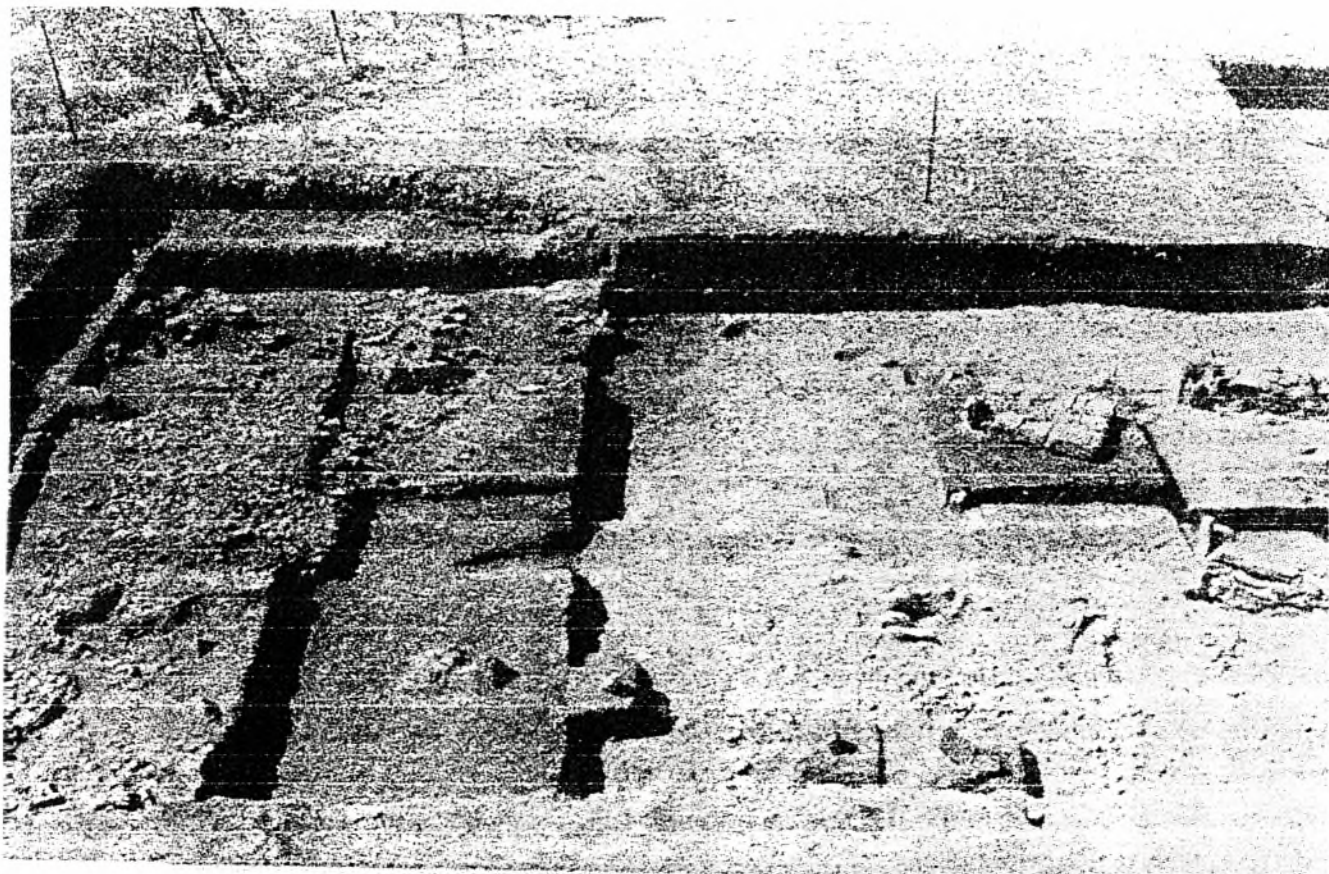
Εικ. 12 Κτίριο Α. Κτίριο Β και Δ.

Εικ.13 Πρώμη φάση του κτιρίου Γ. Ο εξωτερικός τοίχος του κτιρίου Θ στο Προάστειο.

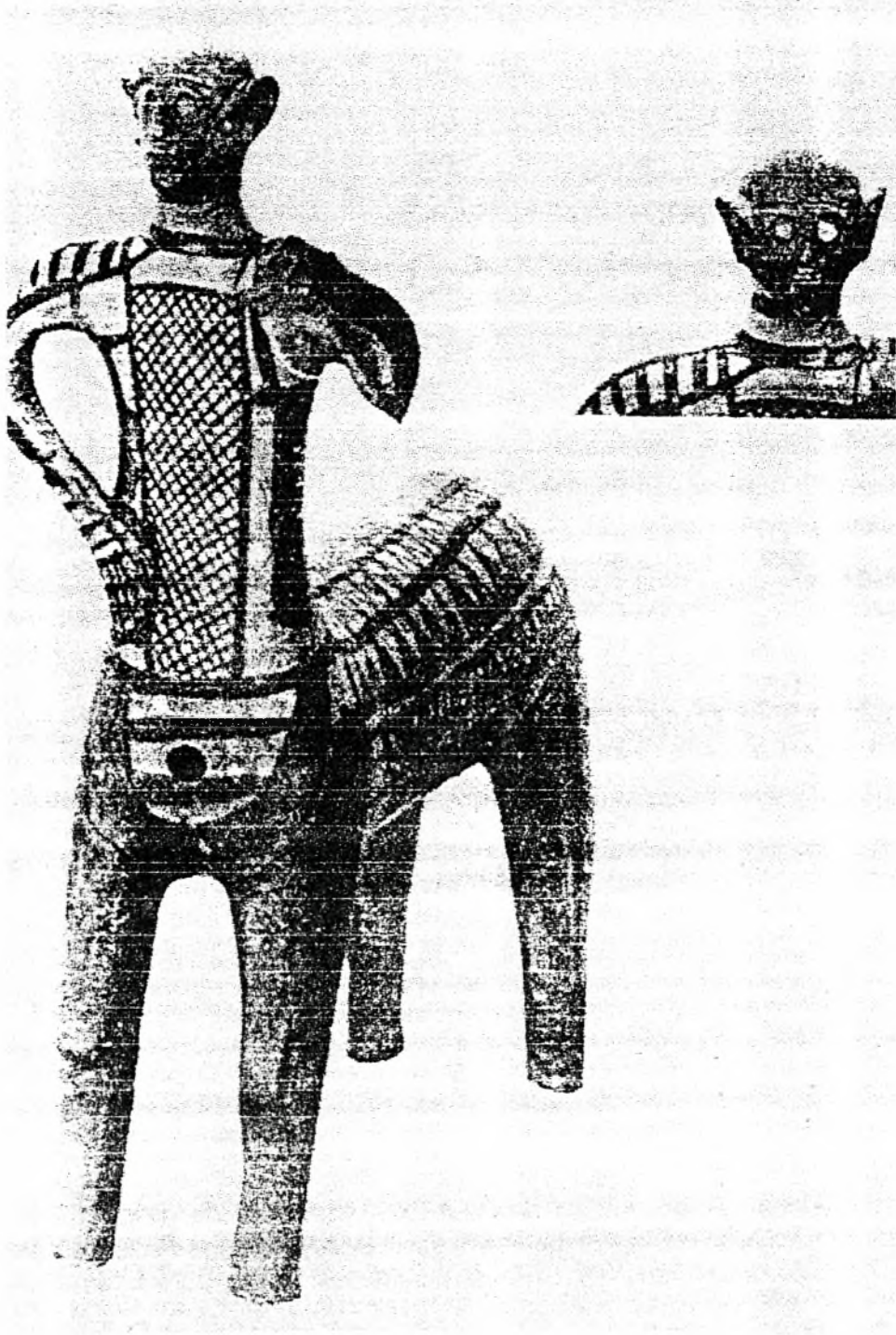
Εικ. 14 Βωμός και λάϊκοι στο κτίριο ΣΤ. Περιογή θυσιών εντός του κτιρίου ΣΤ.

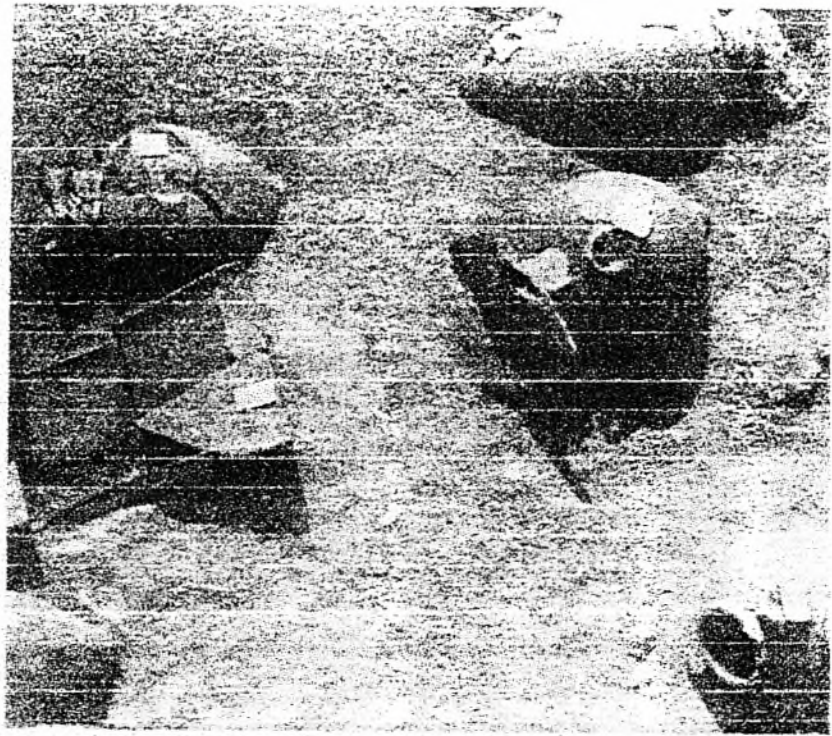
Εικ. 15 Βομός κλασικής εποχής κτιρίου ΣΤ. Προτογεωμετρική κεραμική.

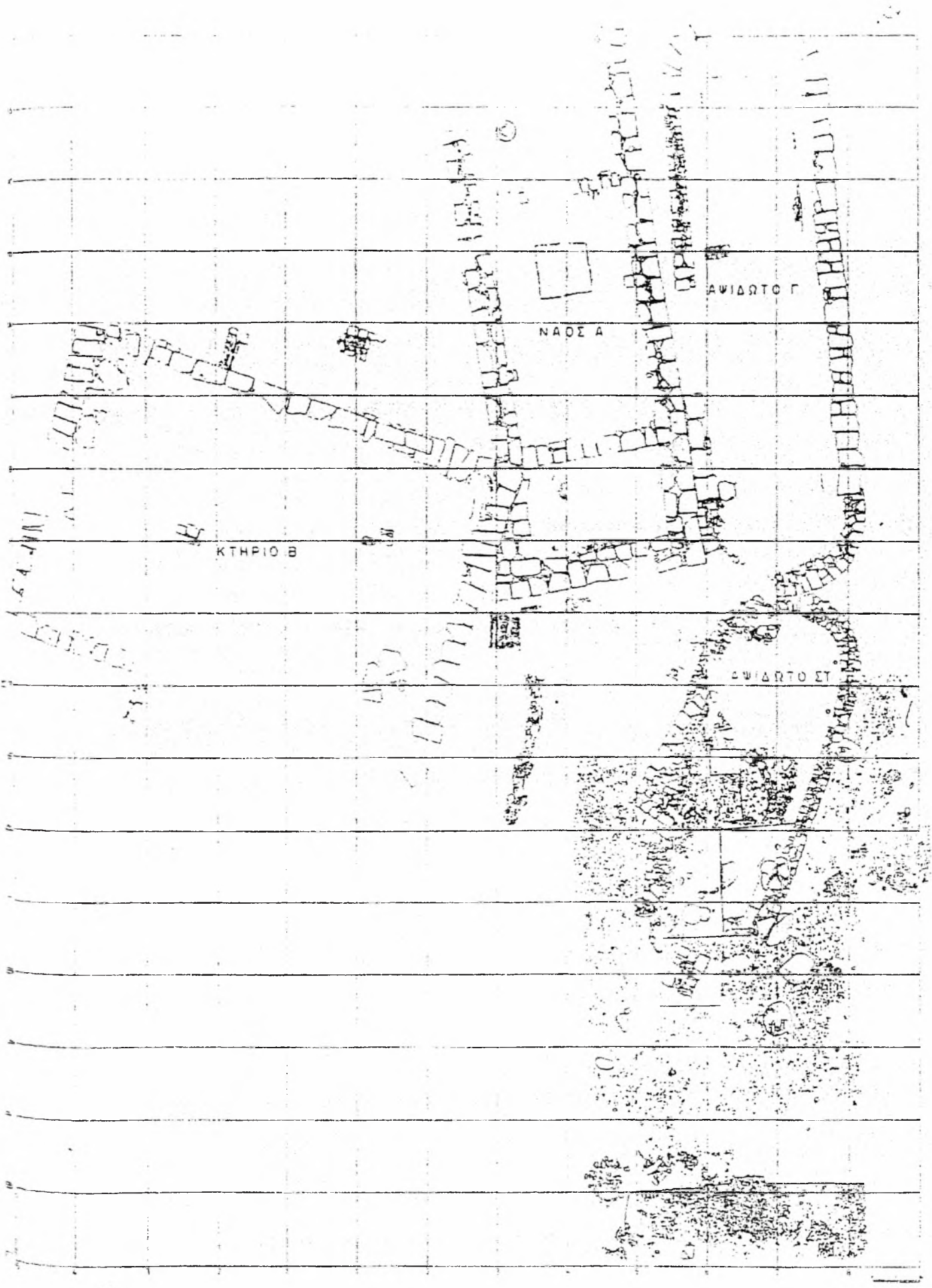
Εικ.16 Κυκλικές κατασκευές του κτιρίου ΣΤ.

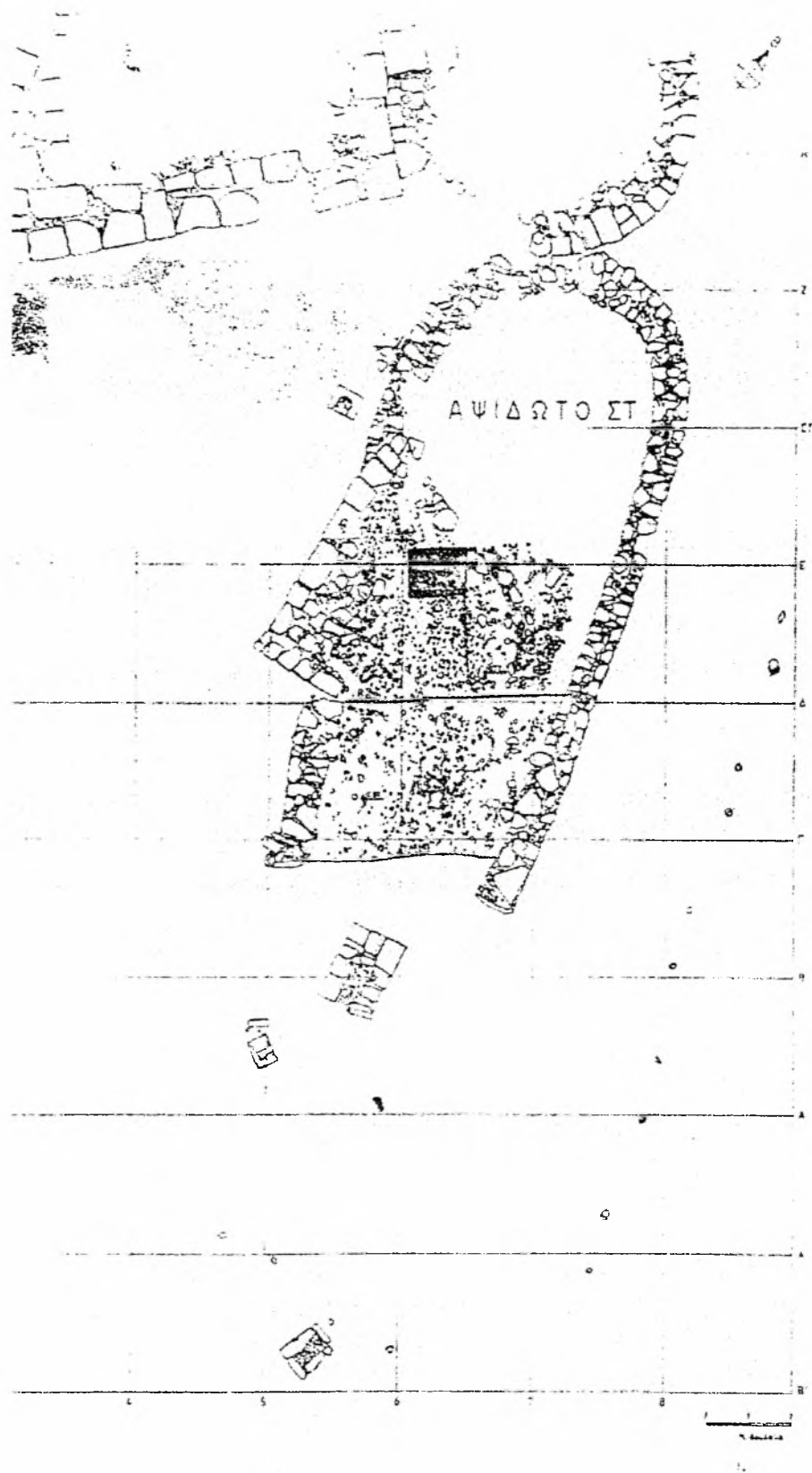
Εκ.17 Ο Κένταυρος από το Λευκαντί.

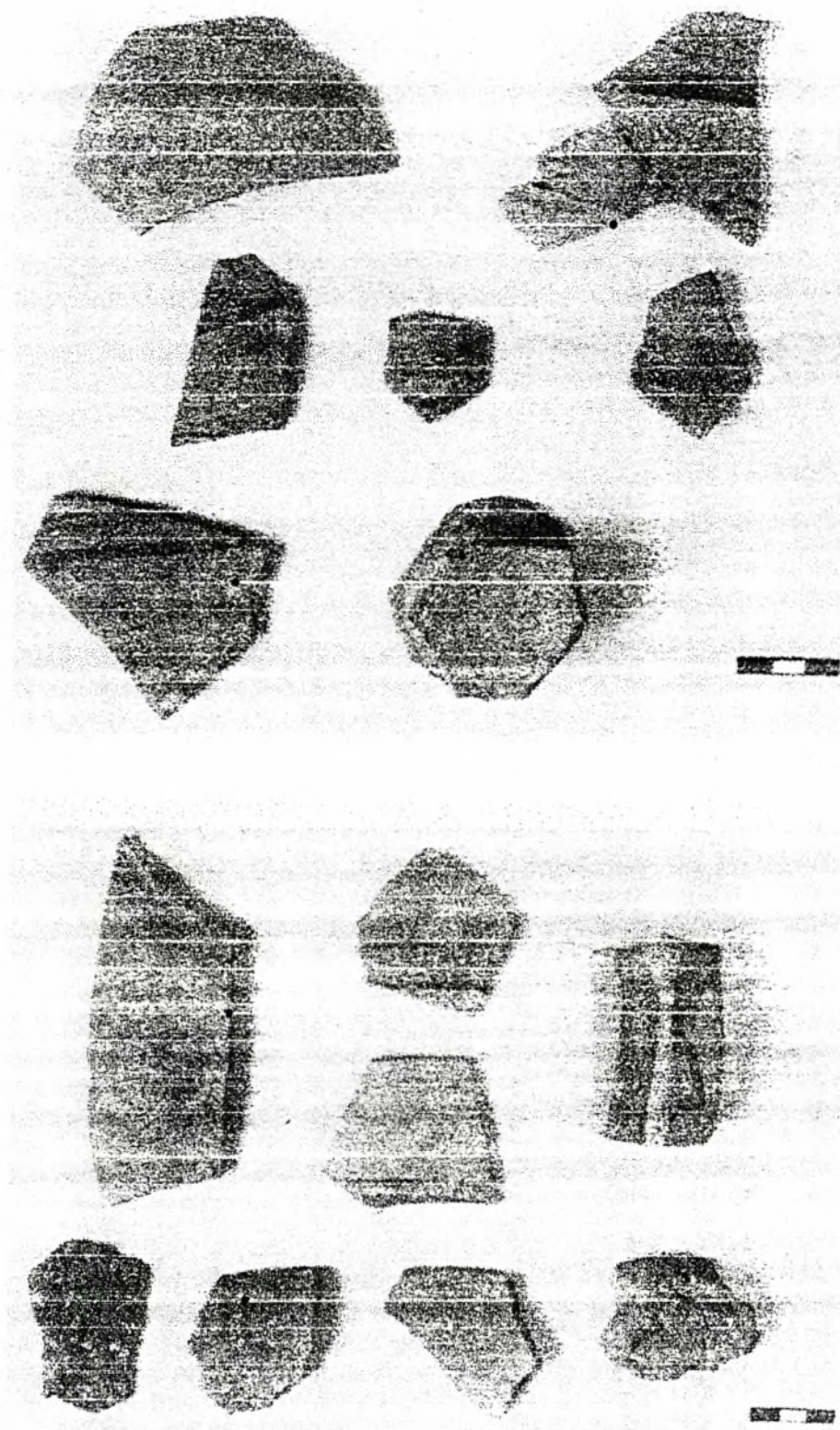
Εικ.18 Ευχρησιμοι απο-το παραθιλιασσι νεκροταφειό. Πιθαμοφορας.

Εκ. 19 Κάτωη κειριών στο Ποσειδι.

Εκ.20 Αγιασοφό ΣΤ και λάκκοι μέσο και γύρω από αυτό.

Εικ.21 Πρωτογεωμετρική κεραμική από το Ποσειδί.

Fig. 12. Pithamphoreus per *enchytrismos*, con decorazione incisa. Fine VIII sec. a.C. Necropoli costiera. Posidi. (Da AEMΘ, 3, 1989, p. 423, fig. 14).

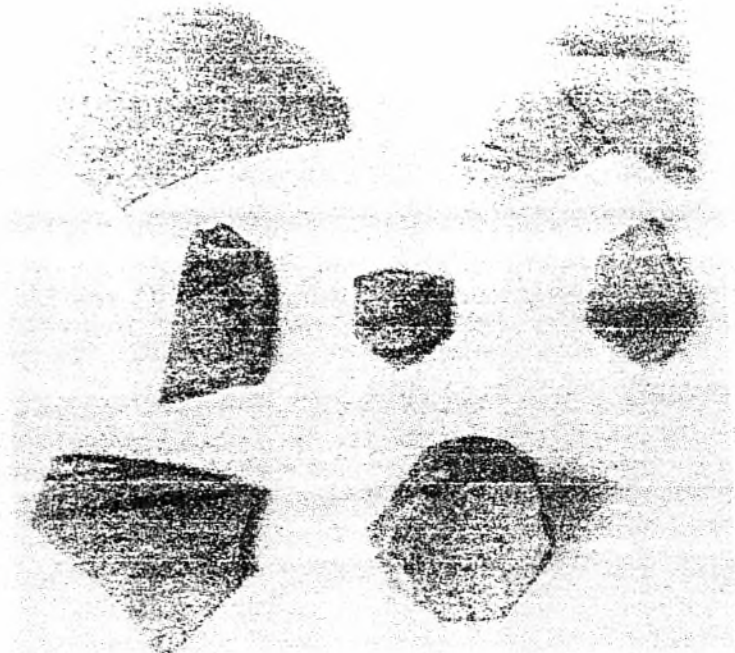

Fig. 13. Frammenti di ceramica submicenea e protogeometrica dalla fossa b. XI sec. a.C. Posidi. Edificio Στ'. (Da AEMΘ, 6, 1992, p. 450, fig. 6).

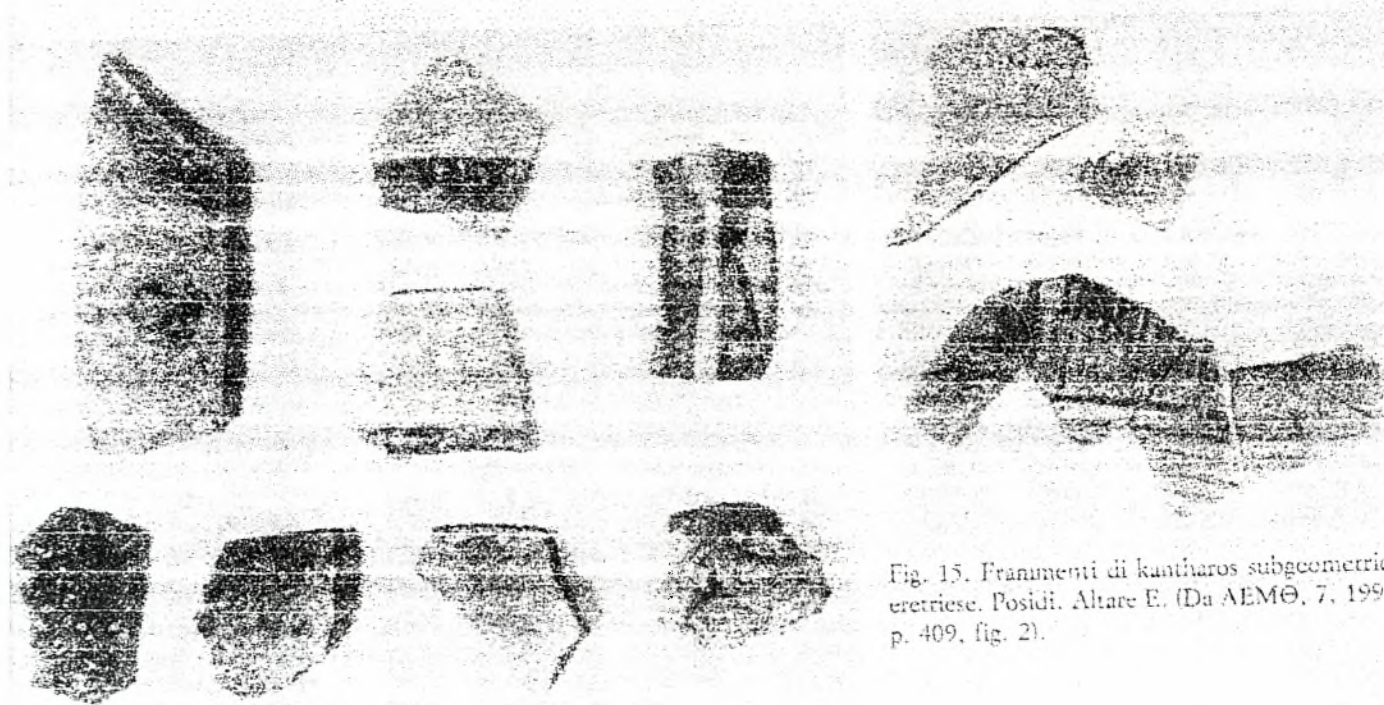
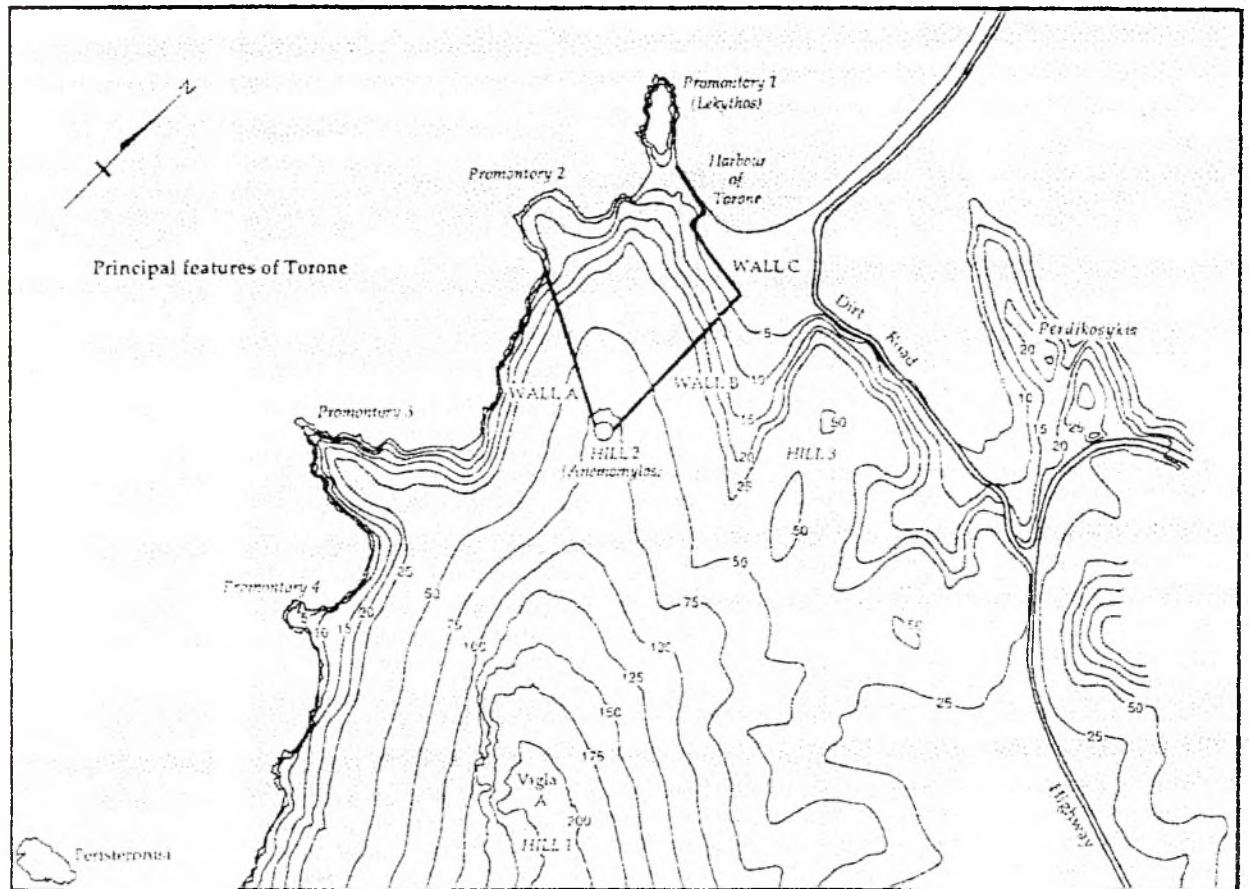
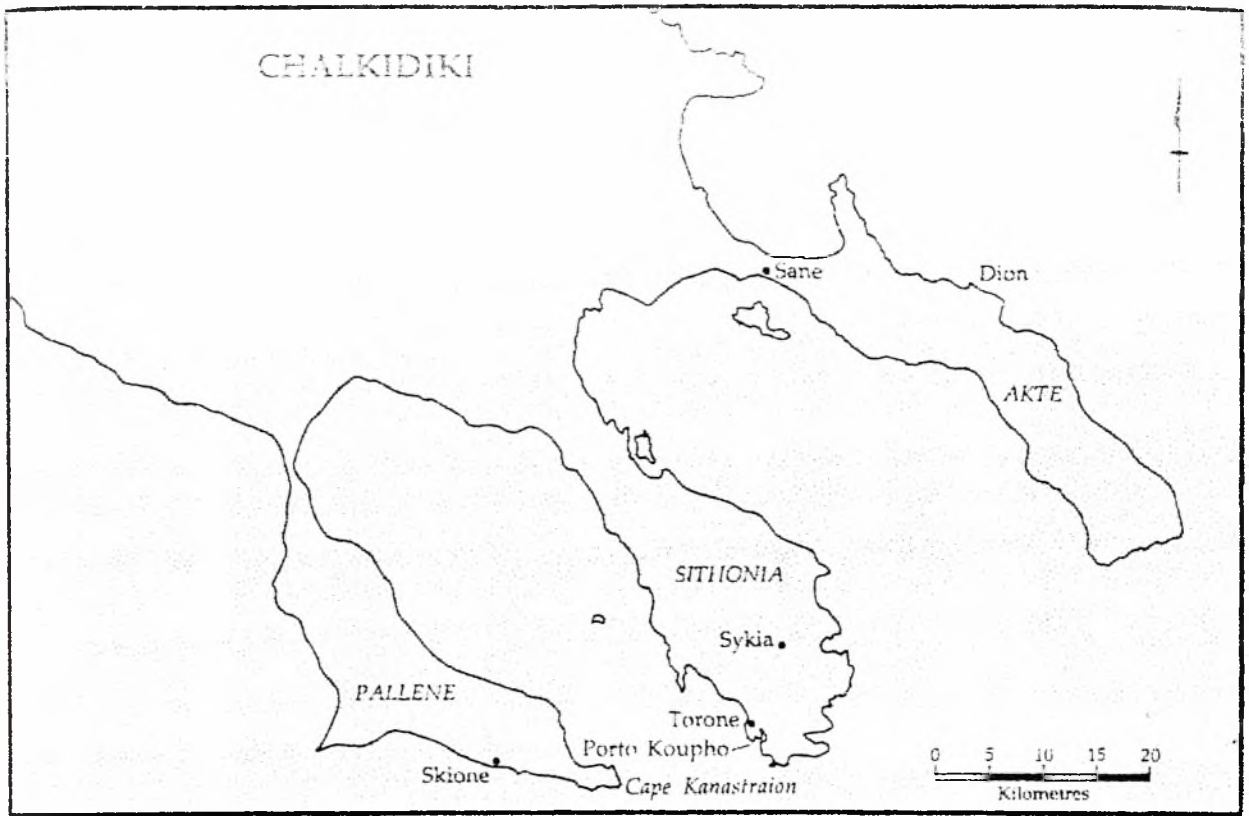
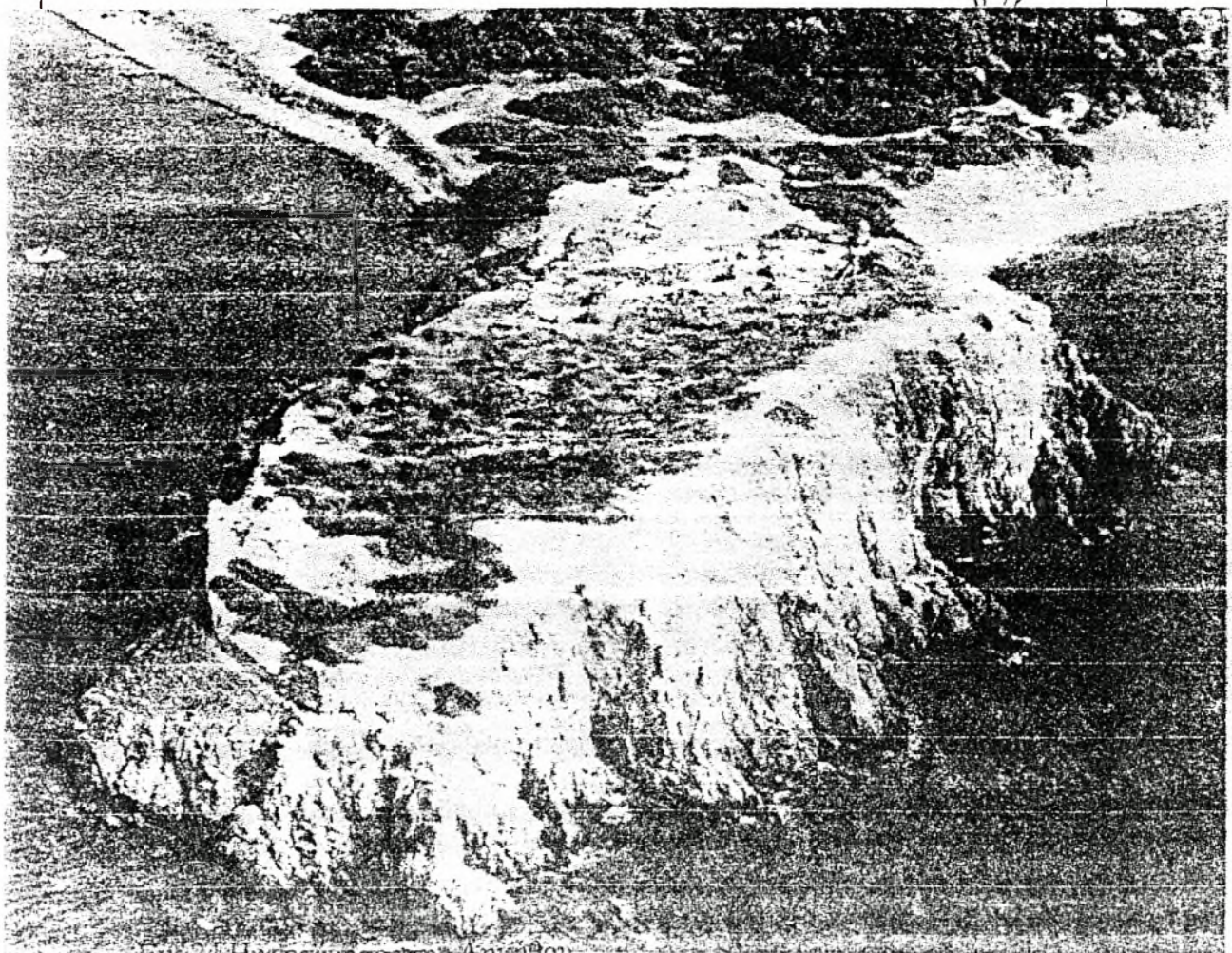
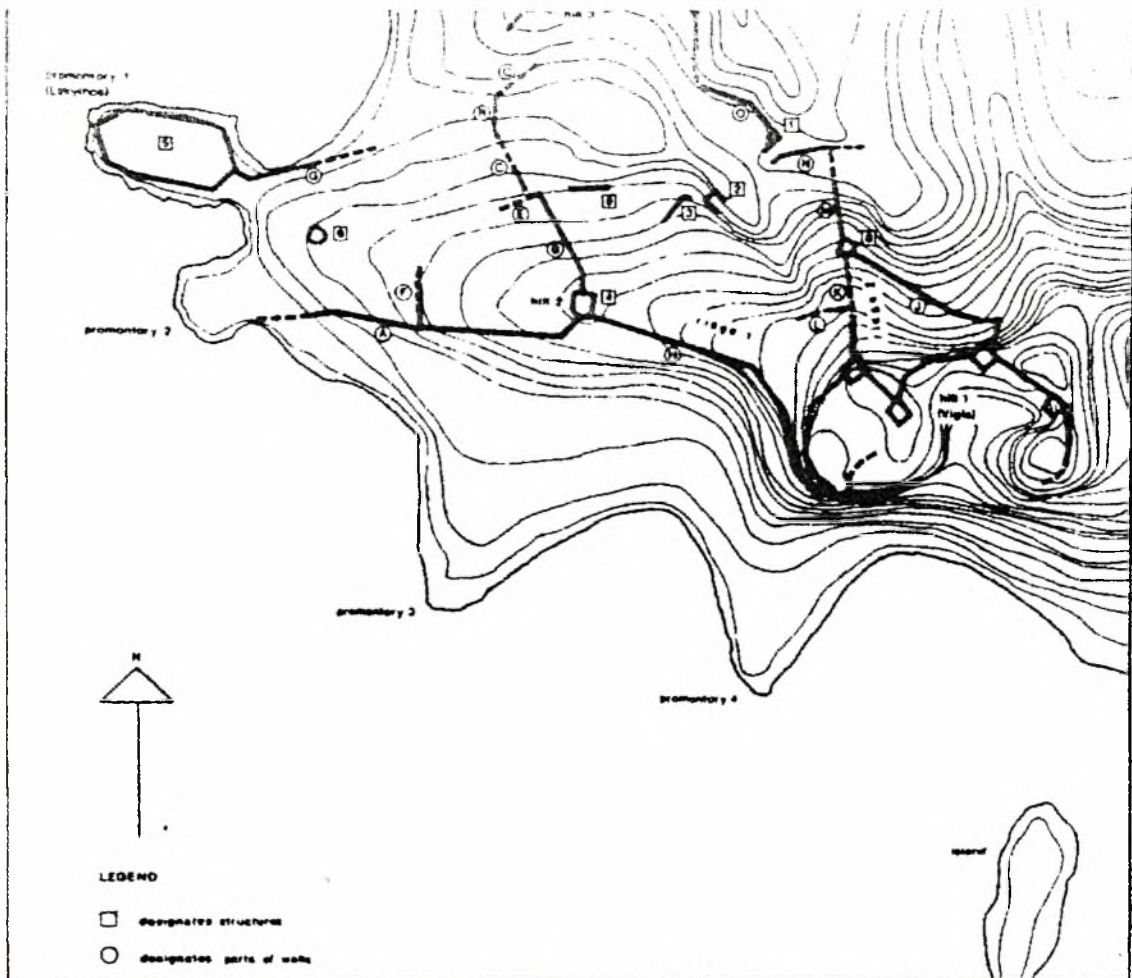

Fig. 14. Frammenti di ceramica submicenea e protogeometrica dalla fossa b. XI sec. a.C. Posidi. Edificio Στ'. (Da AEMΘ, 6, 1992, p. 449, fig. 5).

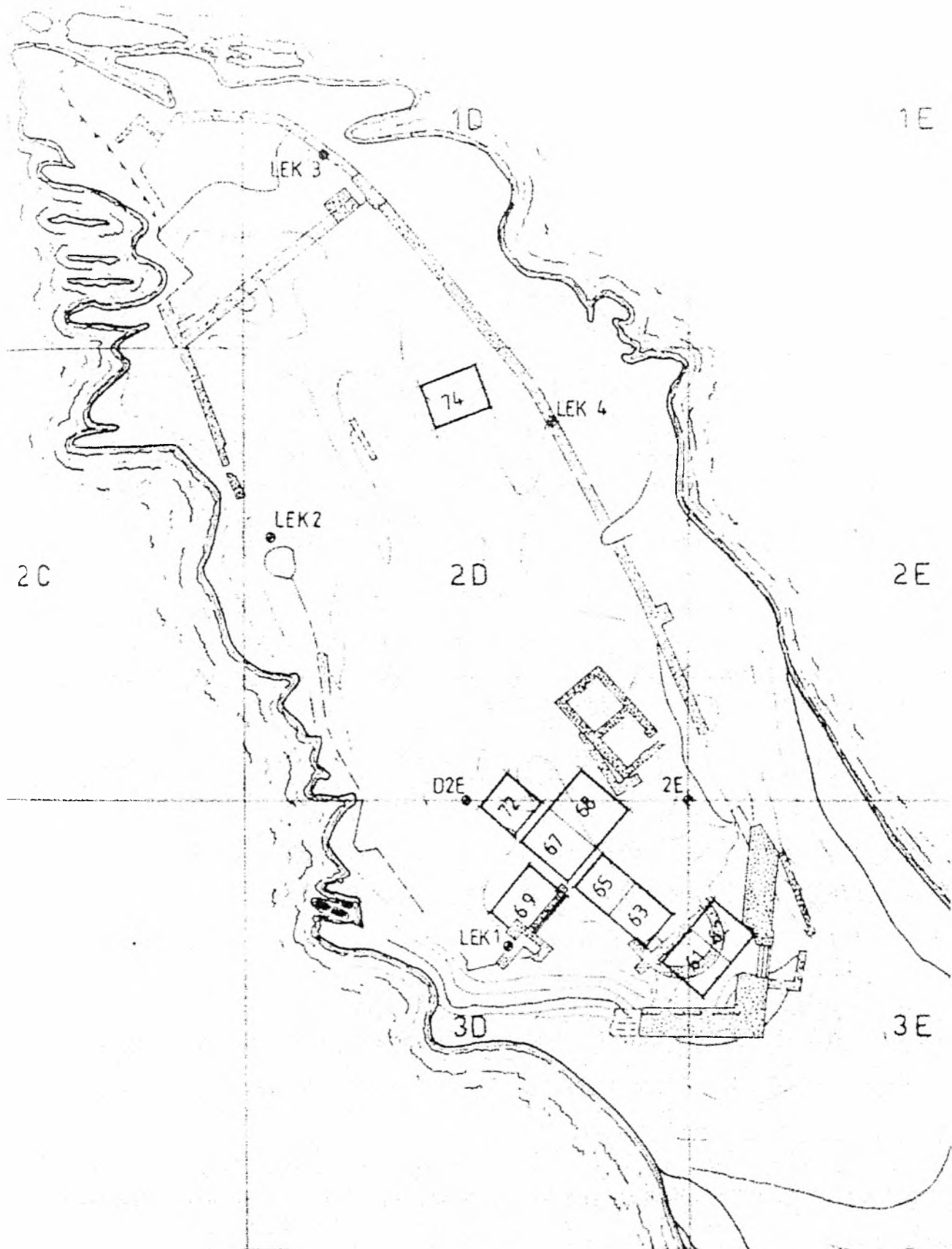
Fig. 15. Frammenti di kantharos subgeometrico cretense. Posidi. Altare E. (Da AEMΘ, 7, 1993, p. 409, fig. 2).

Εικ.23 Αρχαία Τορόνη.

Εικ. 24 Η χερσόνησος της Ακρόπολης.

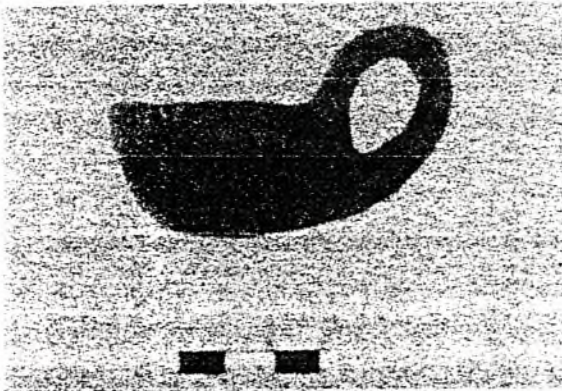
Εικ.25 Κάτωνη Ακρόθου.

III. 32. Early Bronze Age jug, inv. 86.190 (Trench 69).

III. 33. Early Bronze Age kantharos inv. 86.265 (Trench 69).

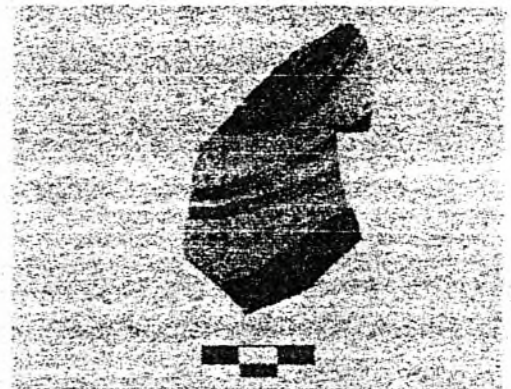
III. 34. Early Bronze Age kyathos inv. 86.224 (Trench 57).

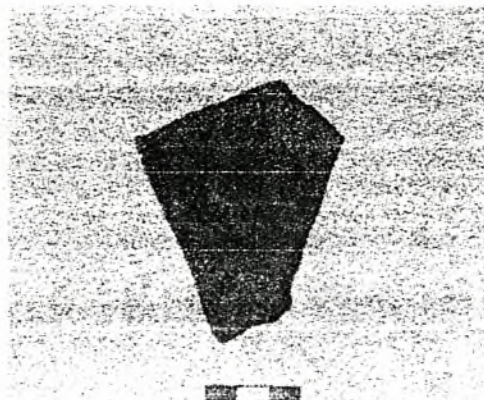
III. 35. Obsidian from Trenches 67 and 69. Left column, from top to bottom: inv. 86.341; 86.359; 86.339. Right column, from top to bottom: inv. 86.337; 86.361; 86.340.

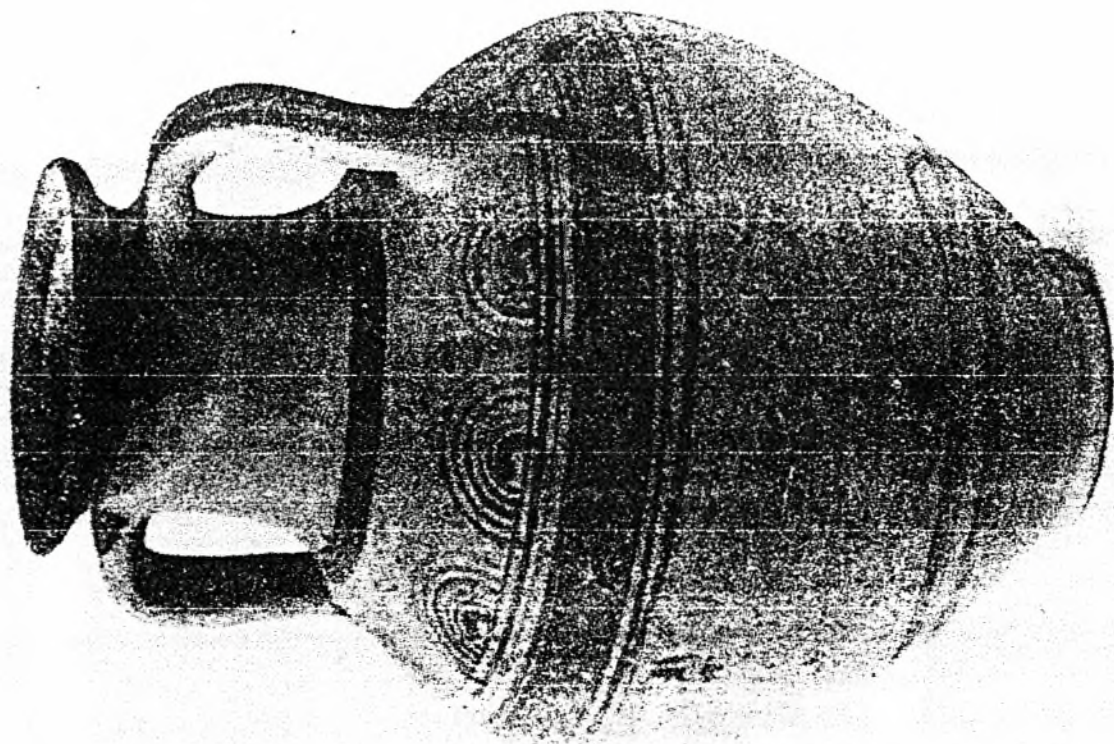
III. 36. Rim and body fragment of open Mycenaean vessel inv. 86.305 (Trench 69).

III. 37. Body fragment of closed Mycenaean vessel inv. 86.39 (Trench 67).

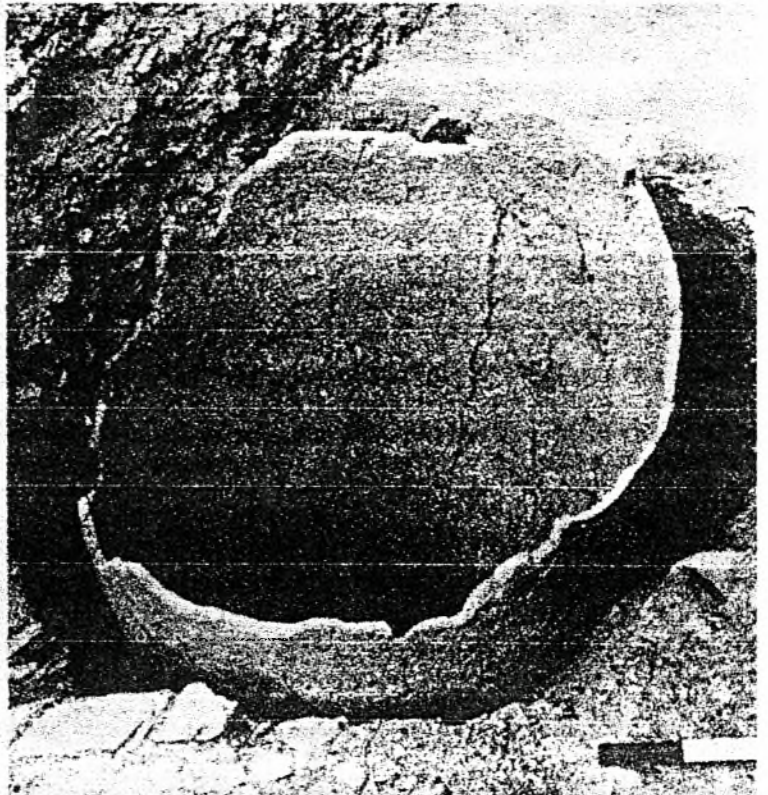
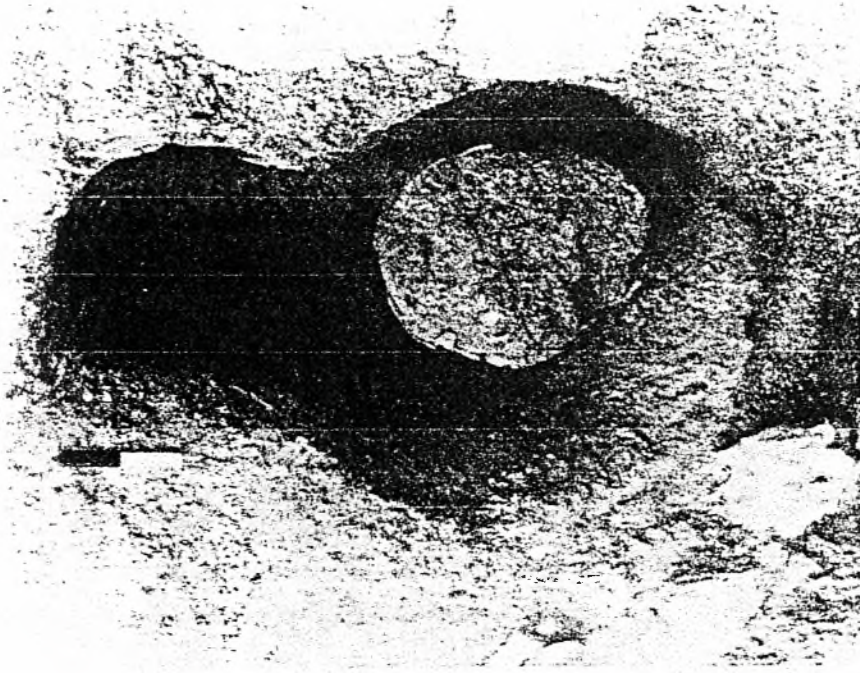
III. 38. Body fragment of Protogeometric closed

5

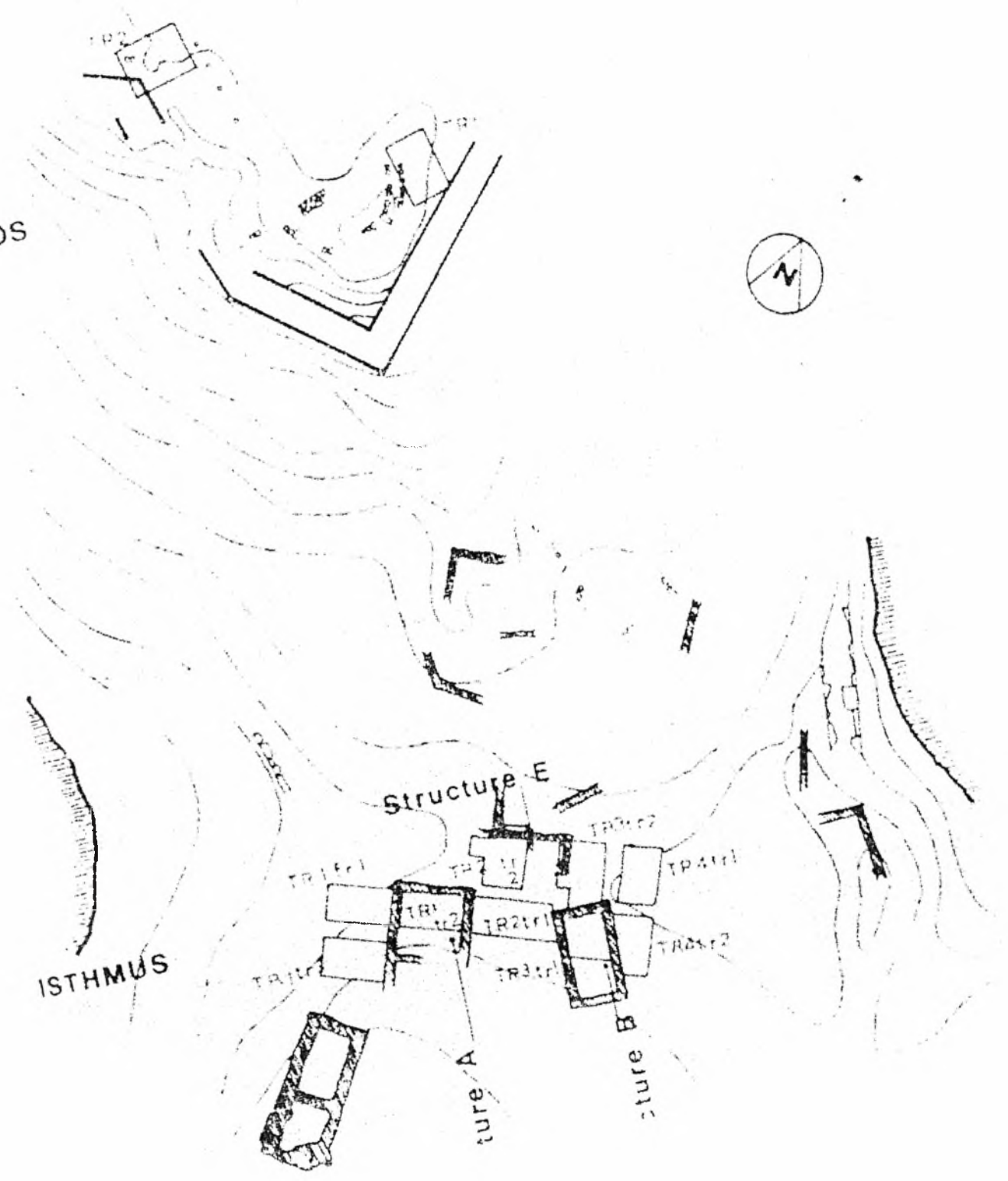

Εικ.27 Αμφορέας και κάνθαρος πρωτογεωμετρικής εποχής από την Τροάνη.

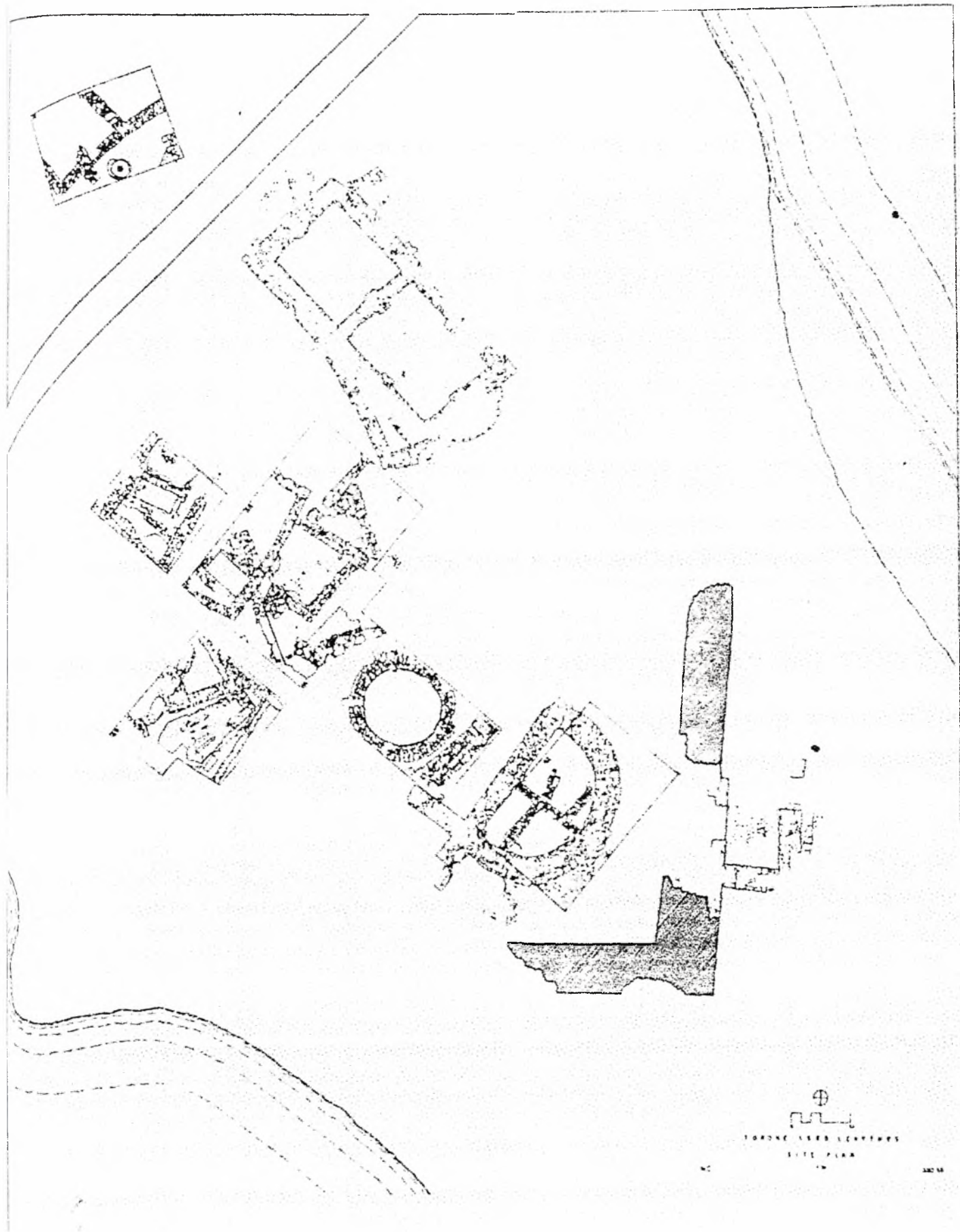

Εικ.28 Κεραμικός κλίβανος. Αποθηκευτικός πίθος.

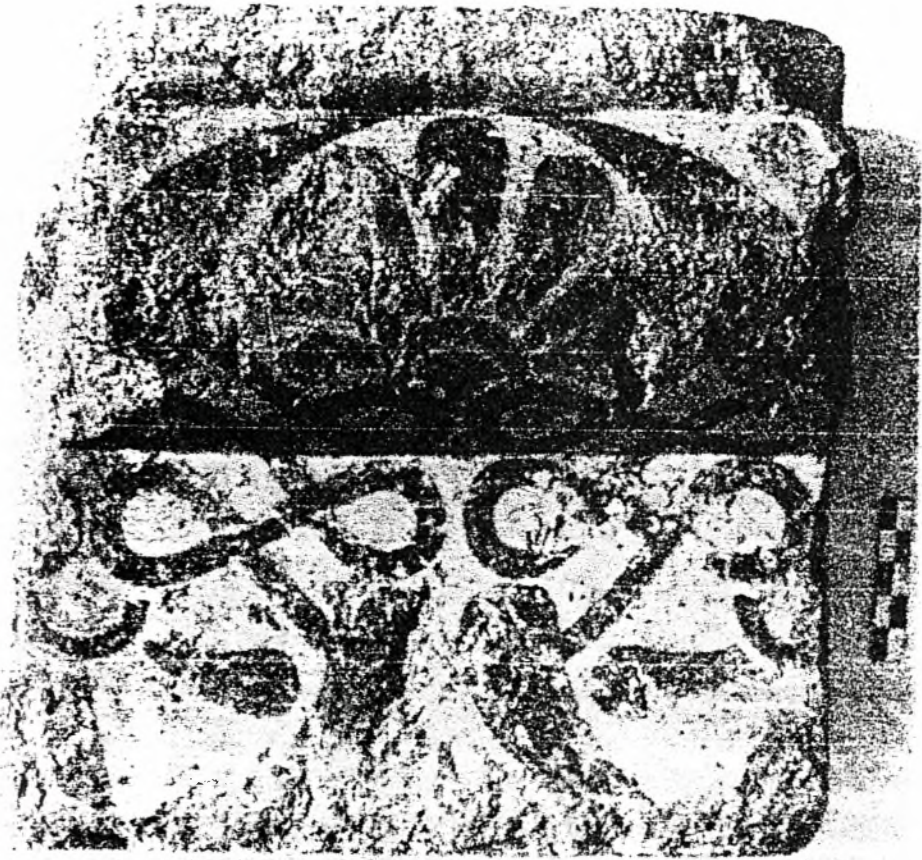
LEKYTHOS

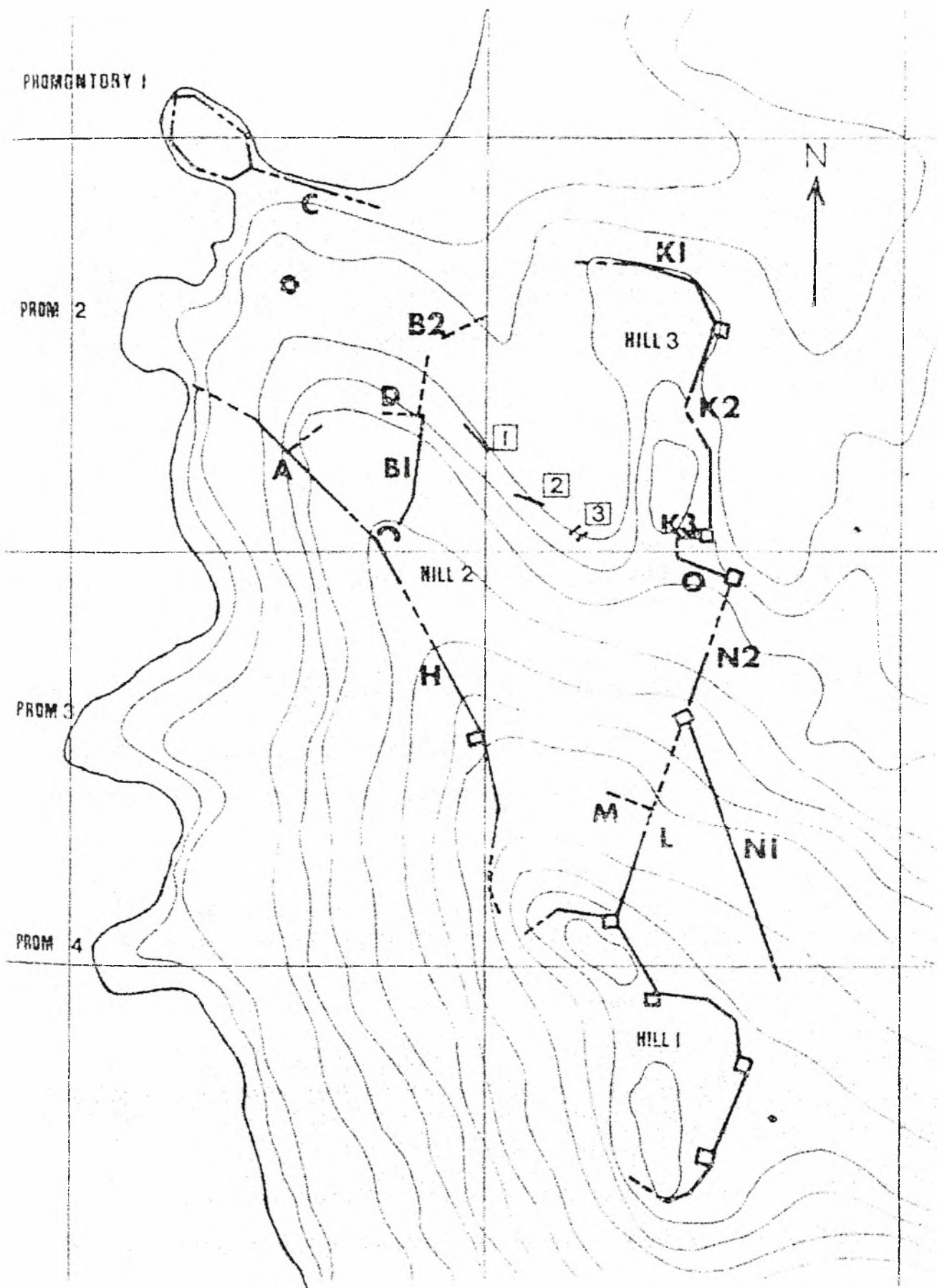
Εικ.29 Λήκυθος και Ισθμός.

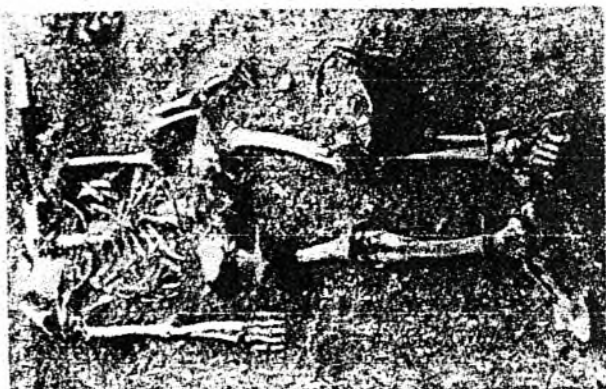
Εκ.30 Τορόνη. Κάτωψη ανασκαφέντων τάφων.

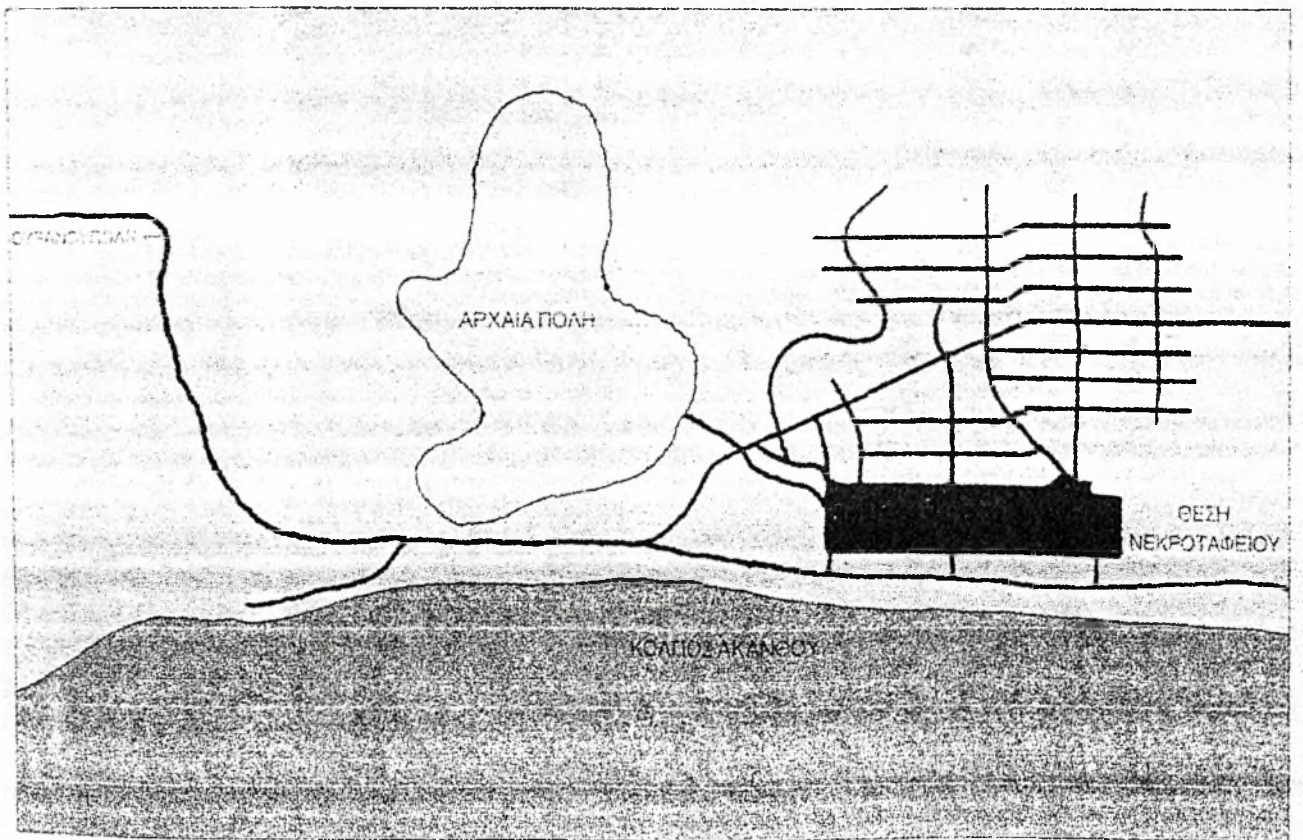
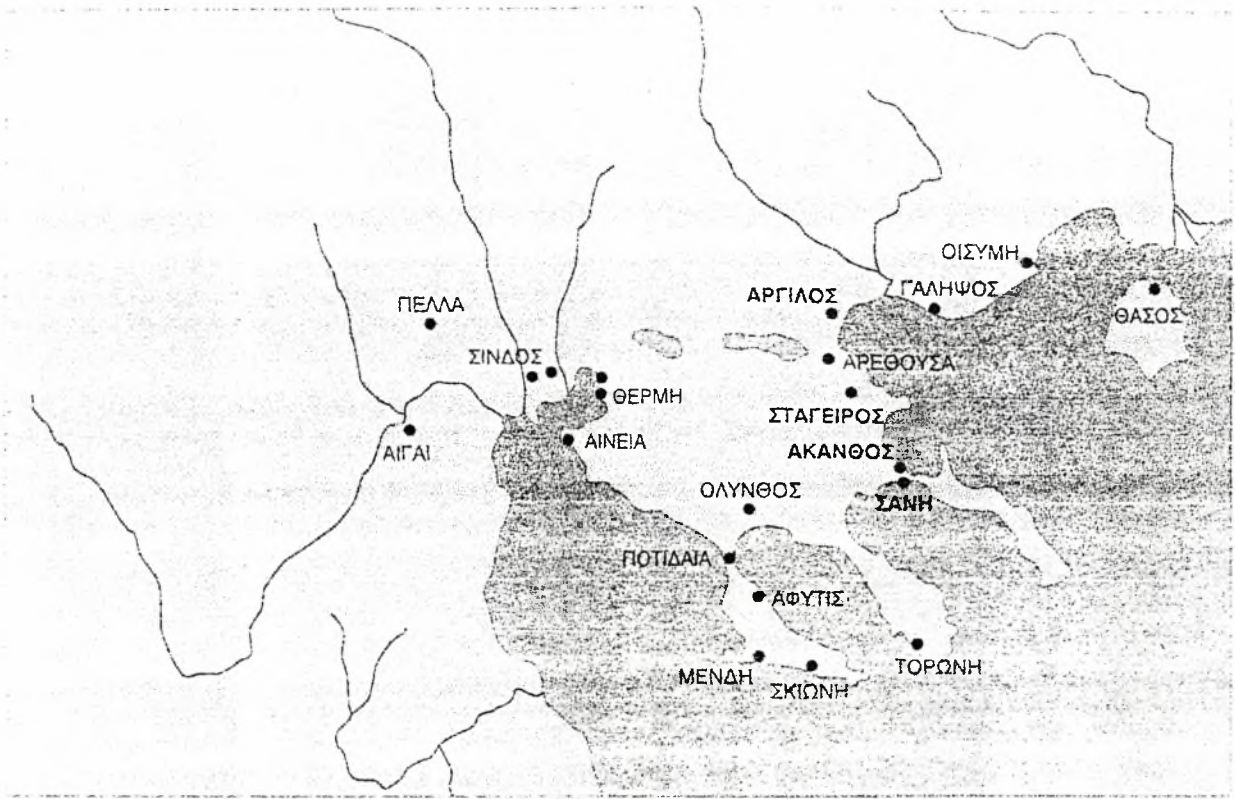
Εικ.31 Τορόνη. Τμήμα σίμης και αρχαϊκής ακροκεραμου.

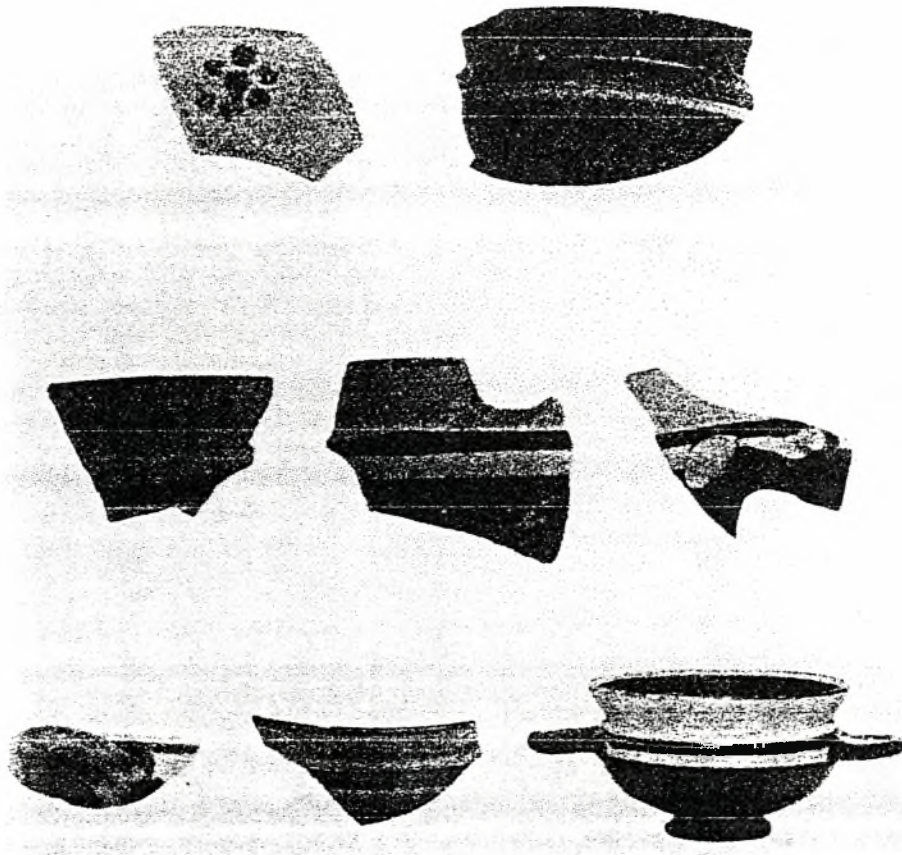
Εικ.32 Τα τείχη της πόλης (A, B, C).

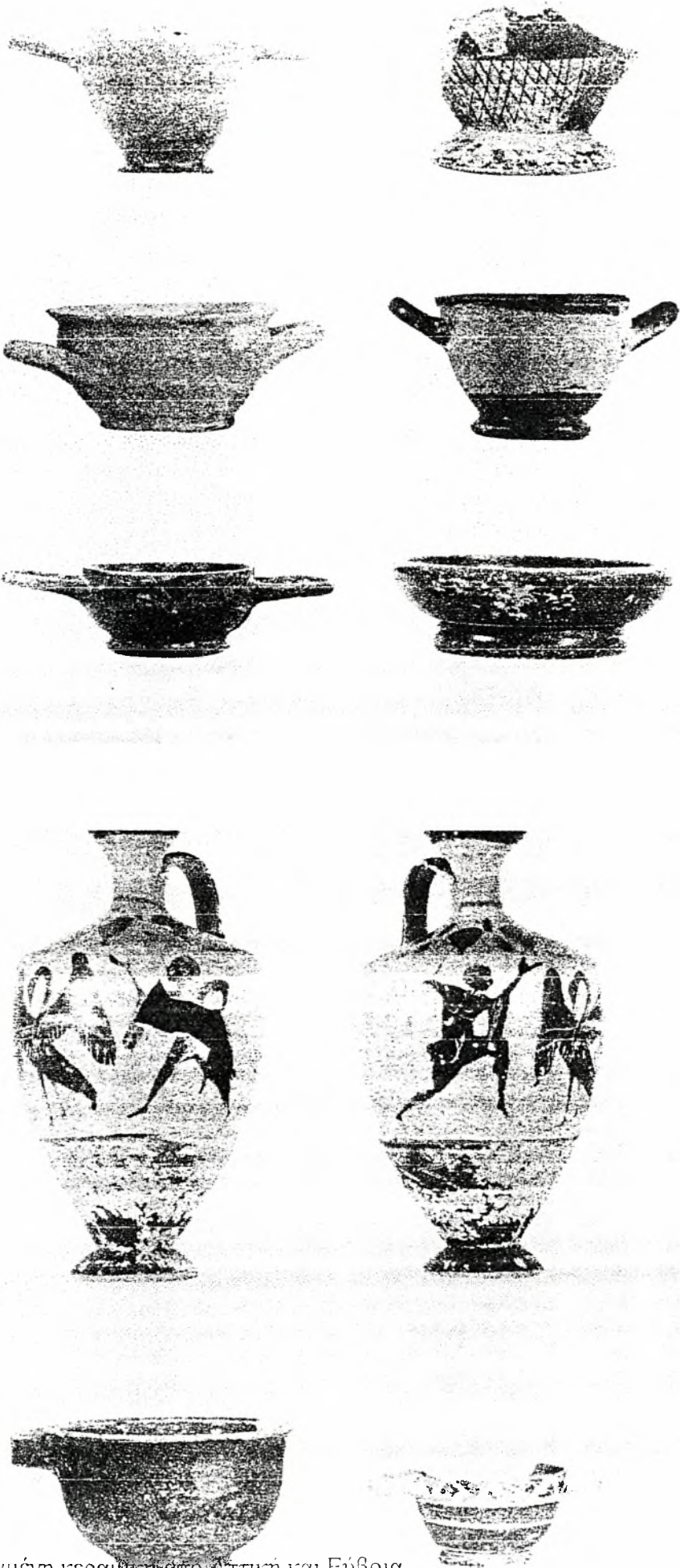
Εικ.33 Ταφές, κτερίσματα, εγχυτρισμός.

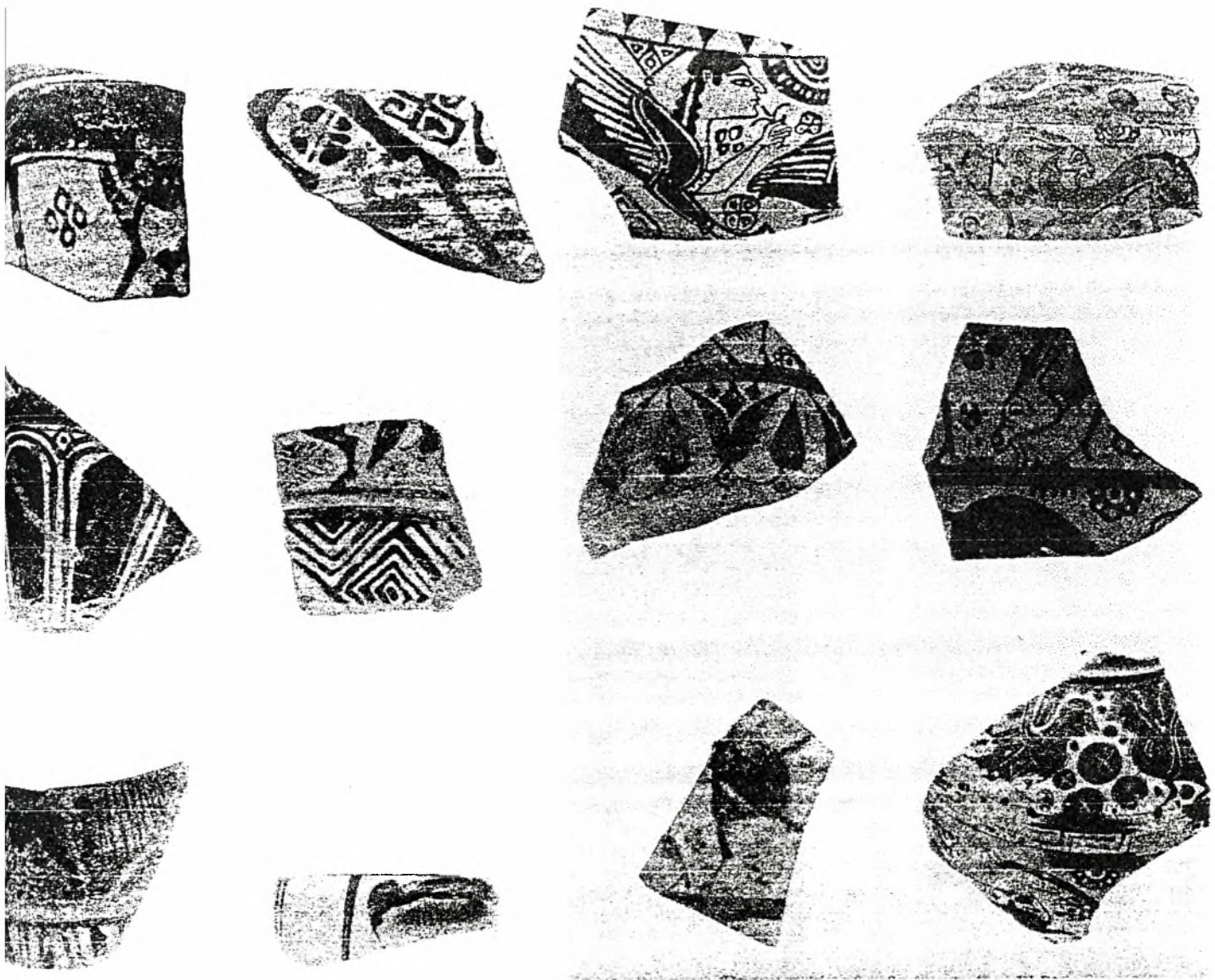
Εικ.34 Αρχαία Άκανθος.

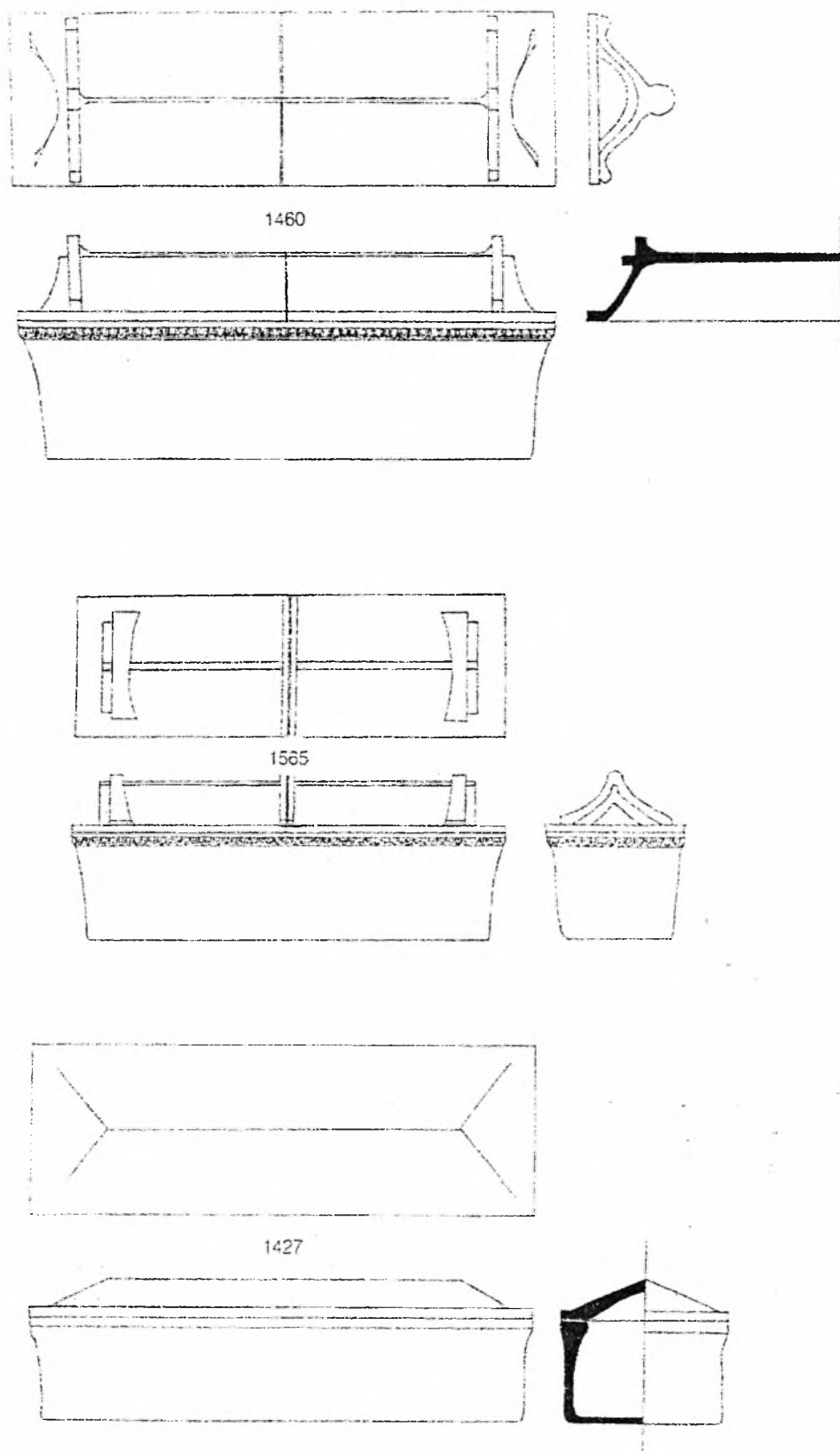
Εικ.35 Εισηγμένη ιωνική και βλαπτική κεραμική στην Ακάνθο.

Εικ.36 Εισηγμένη κεραμική από Αττική και Εύβοια.

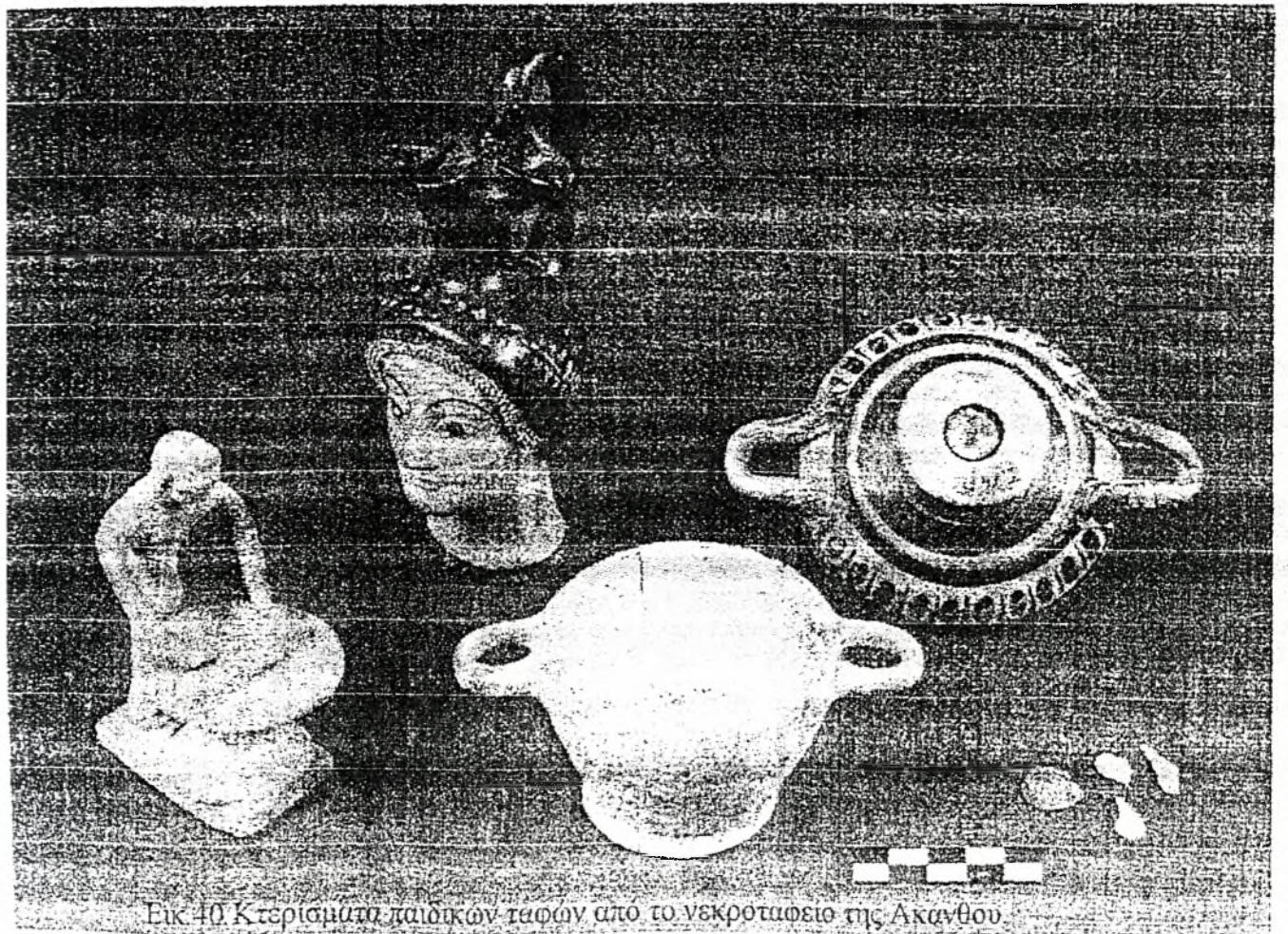
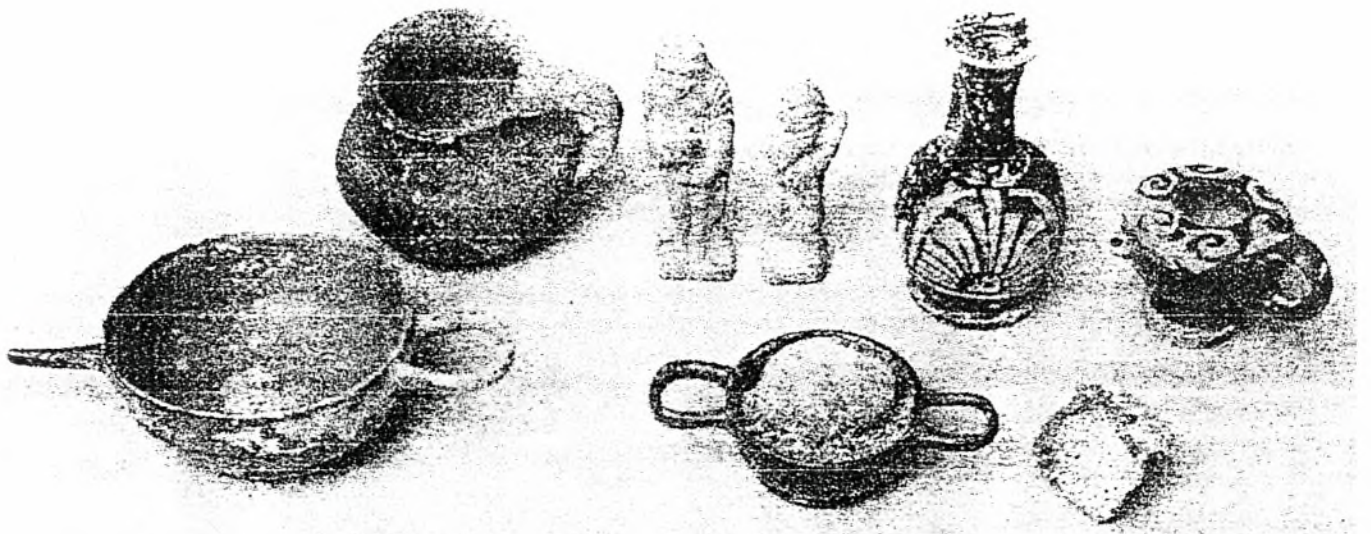
Εικ.37 Ρυθμός των Αιγώνων. Κεραμική από την Ανατολή. Ντόπια κεραμική.

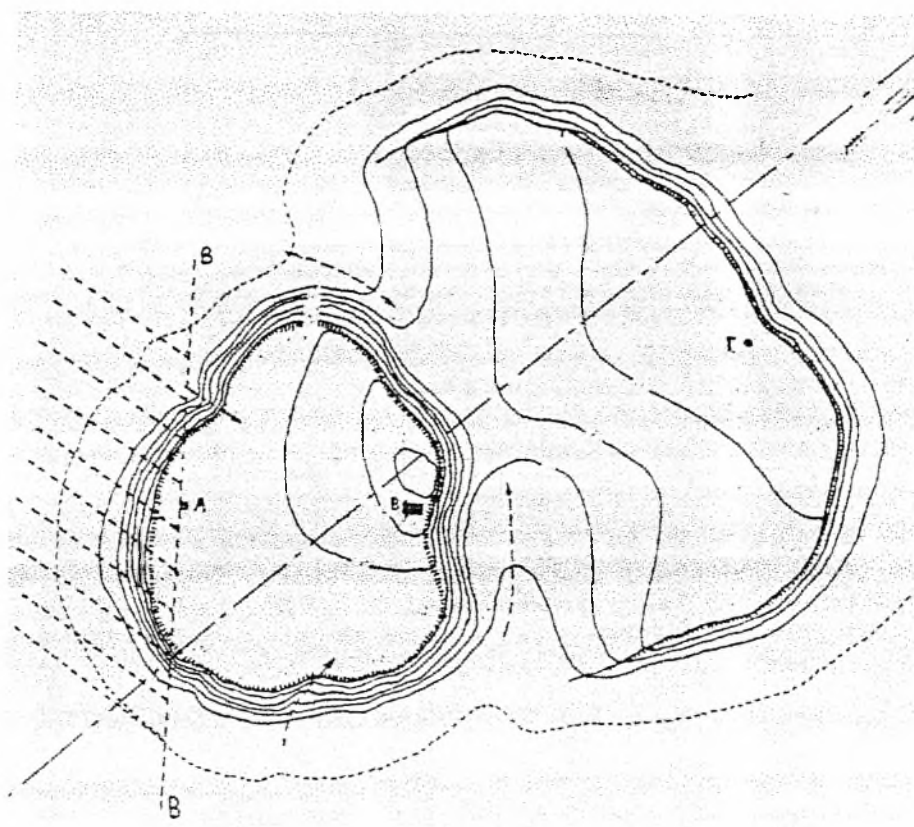
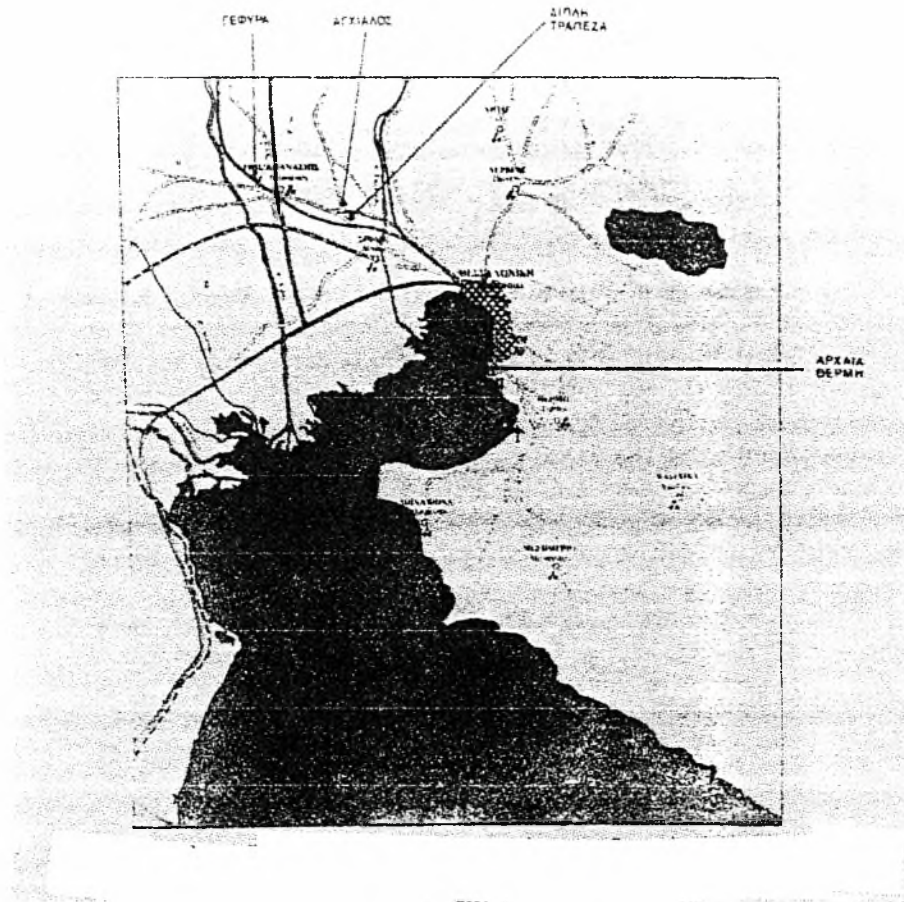
Εικ.38 Σαρκοφάγοι.

Εικ.39 Νεκροταφείο Ακανθού. Εγχυτρίσματα.

Εικ. 40 Κτερίσματα παιδικών τάφων από το νεκροταφείο της Ακάνθου

Εικ.41 Αρχαία Σινδος, Διπλή Τράπεζα Αγχιαλού.

Εικ.42 Διπλή Τράπεζα Αγγιάλου. Πεταλώσχημος σούρνος.

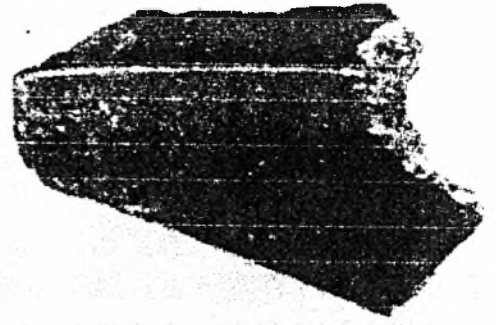
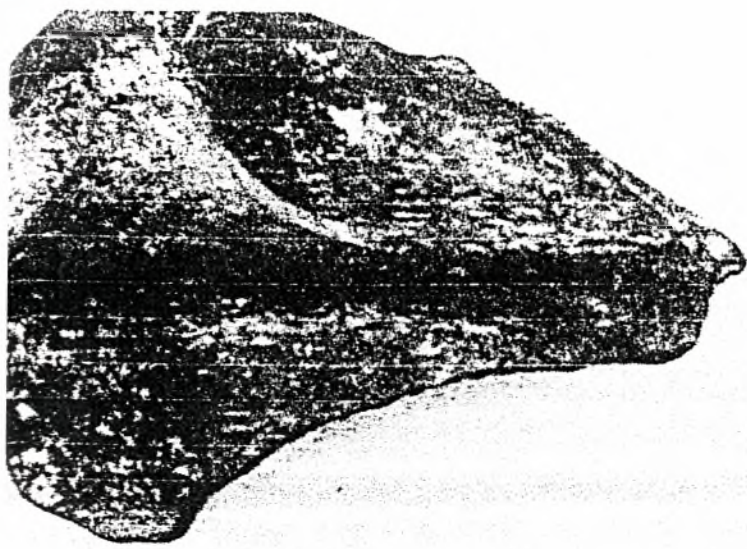
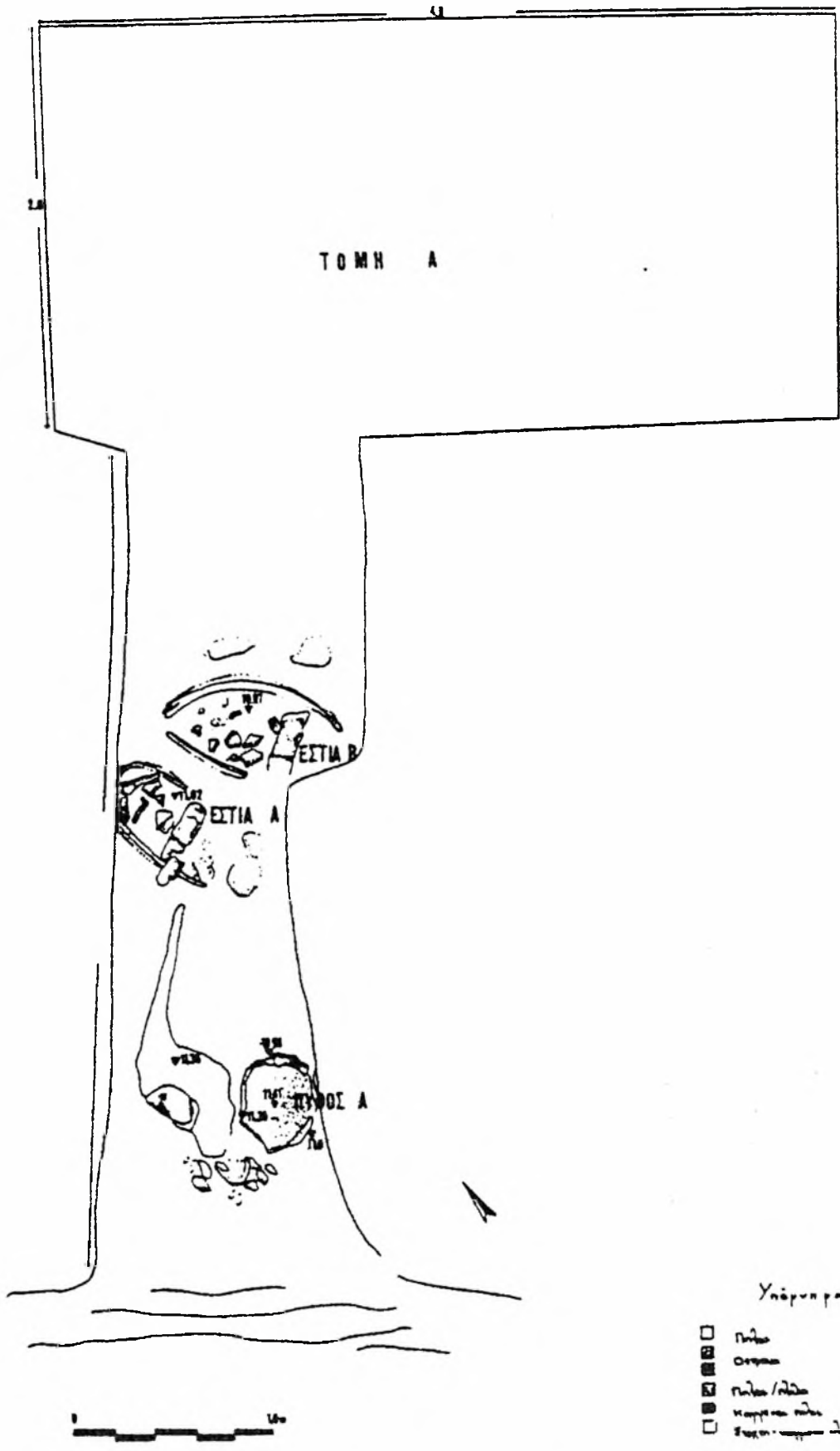

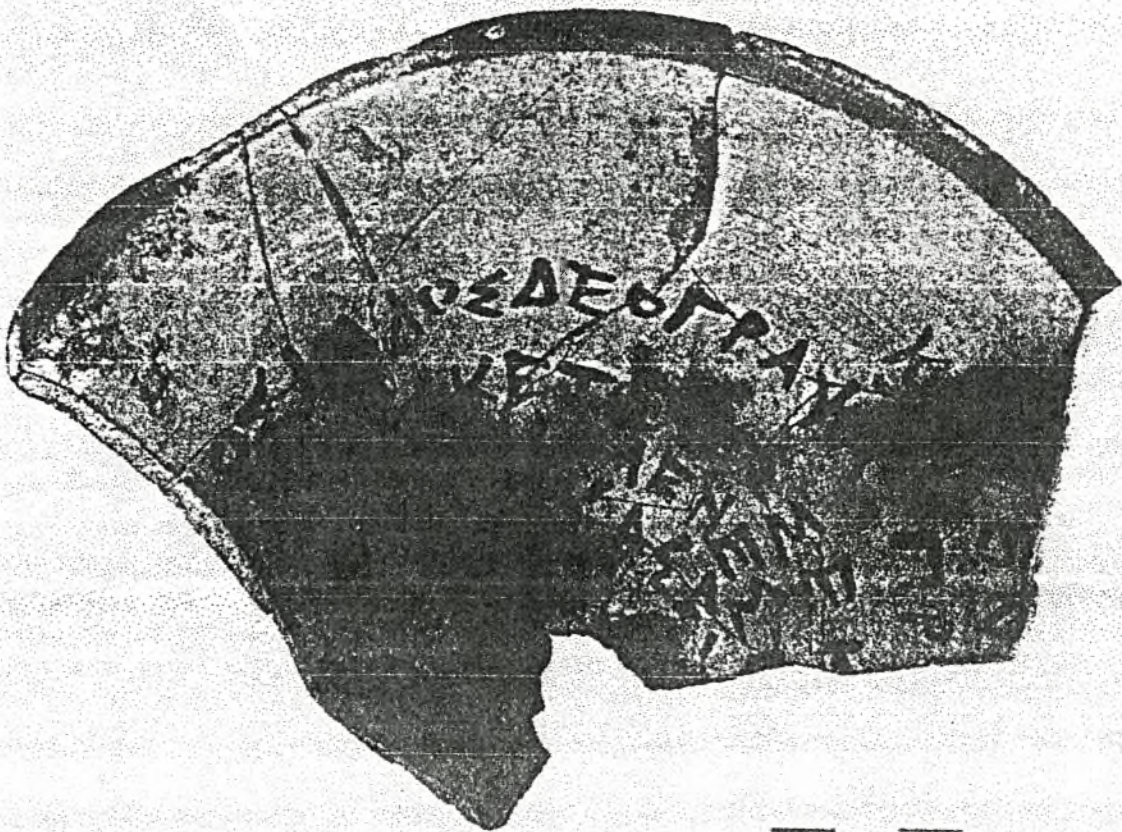
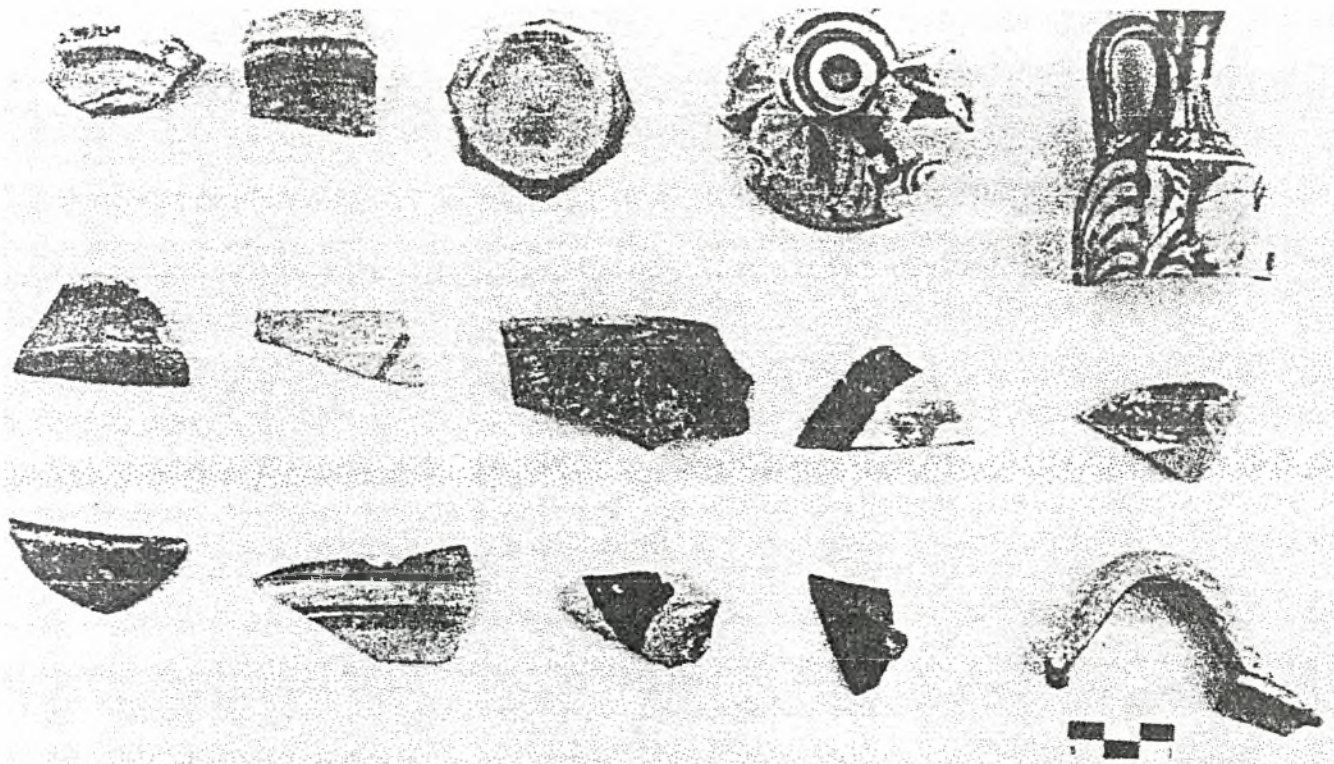
Fig. 3. Θραύσματα κεραμικών αντικειμένων. Τμήμα πτηνόμορφου ειδωλίου.

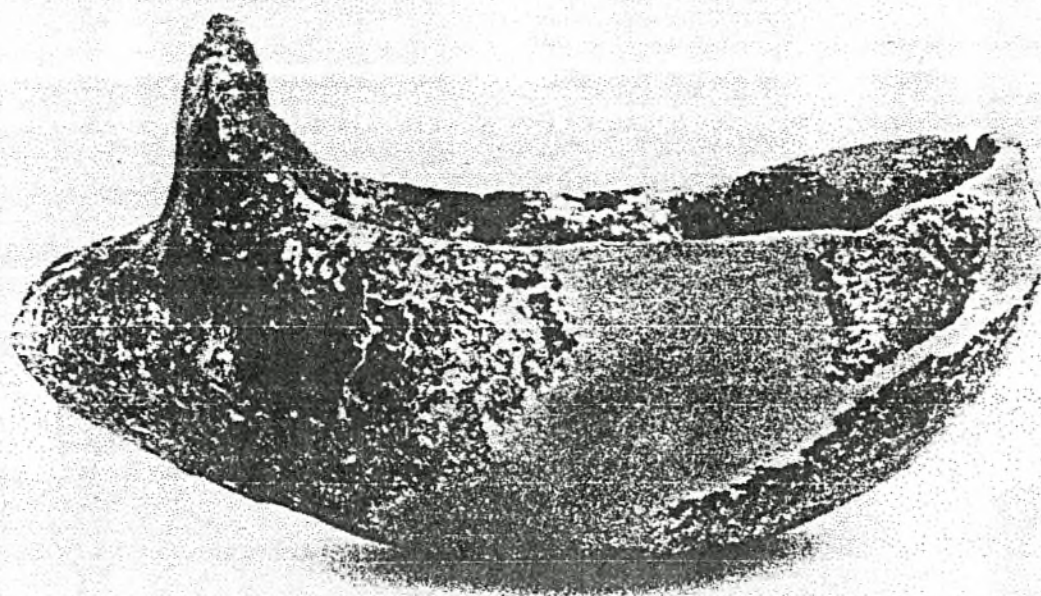
Εικ.44 Κάτοψη δύο ωσειδών εστιών και πήλινων κρατευτών.

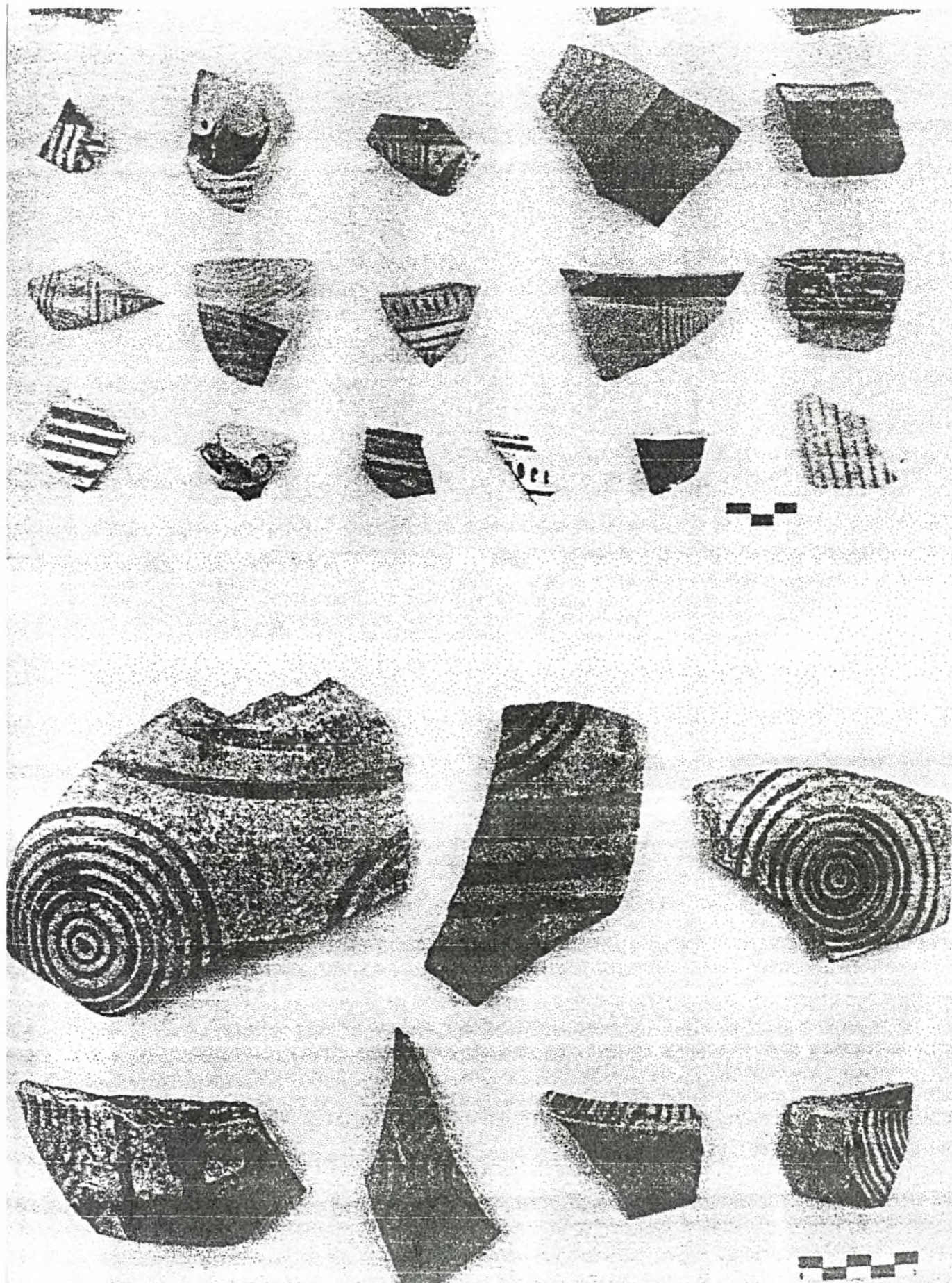
Εικ. 45 Αποθηκευτικό πithari. Ανασκαφή στη Διπλή Τραπεζα Αγχιάλου.

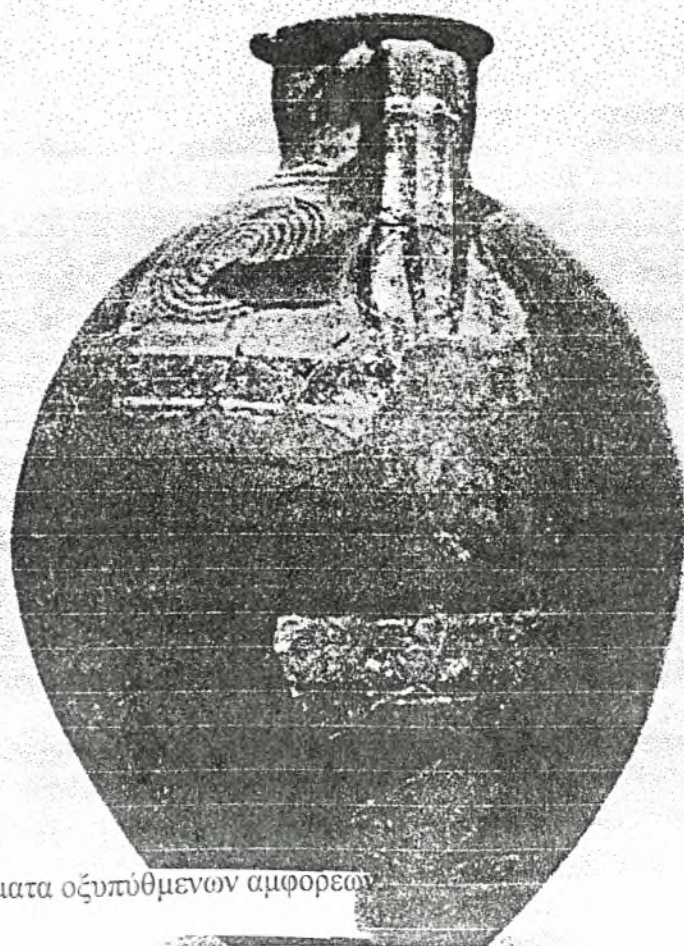
Εικ.46 Κεραμική Σίνδου. Θραύσμα ανεπίγραφου βοιωτικού αγγείου.

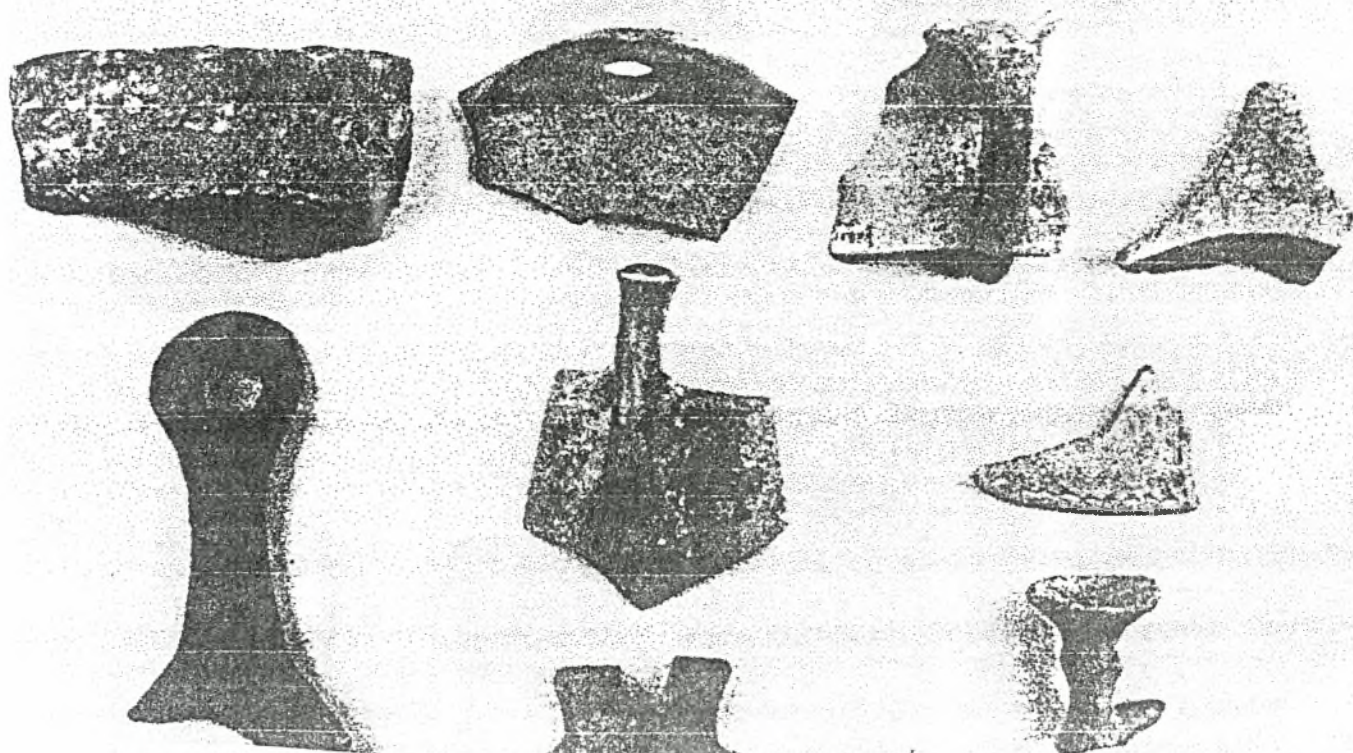
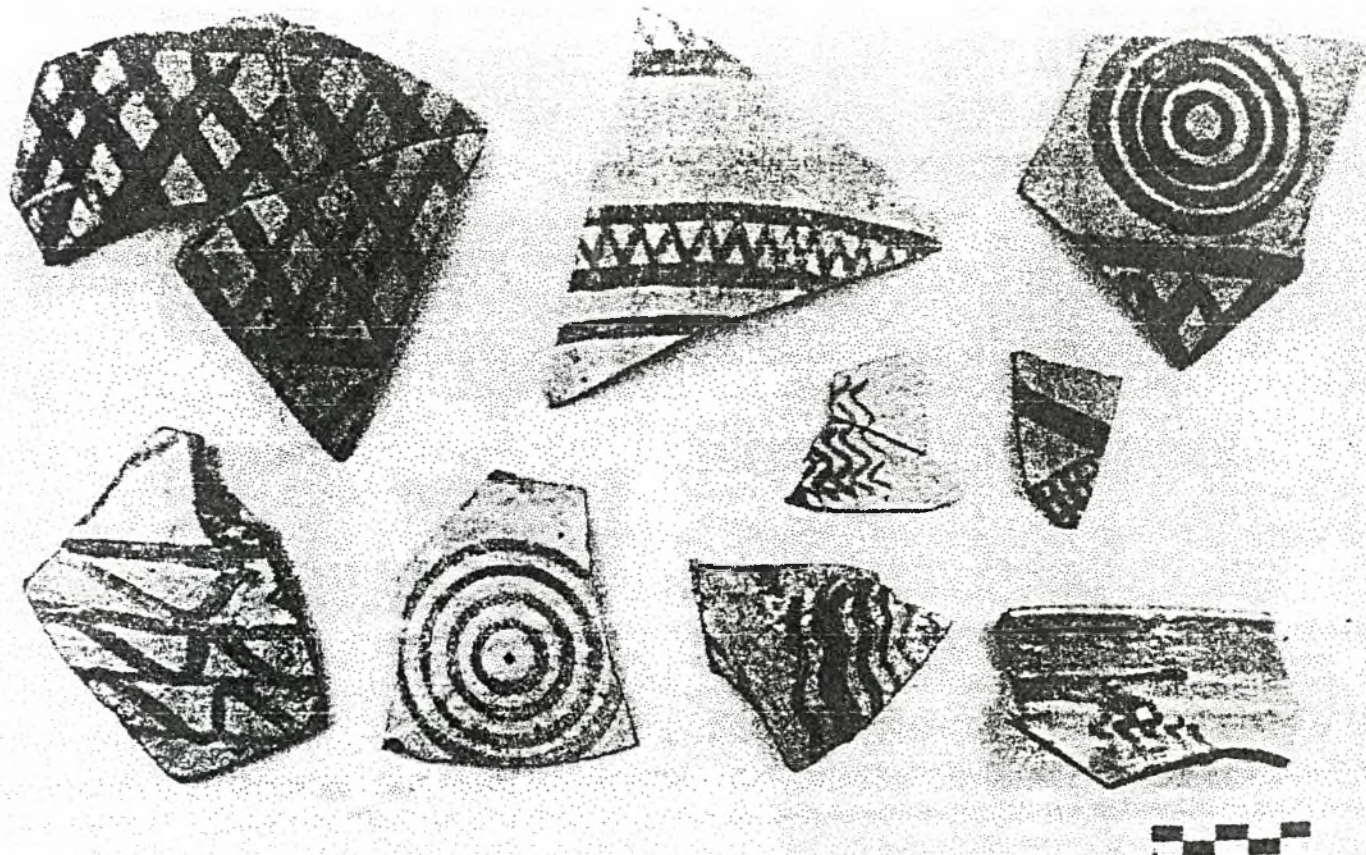
Εικ.47 Θραύσμα βοιωτικού αγγείου. Χοάνη για μέταλλο.

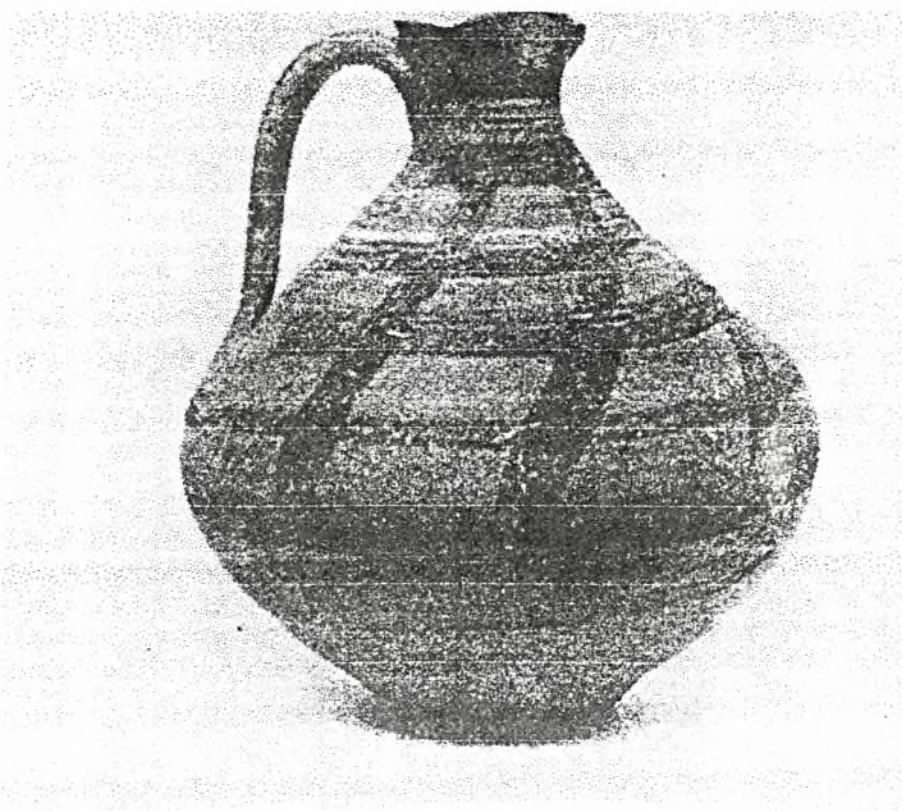
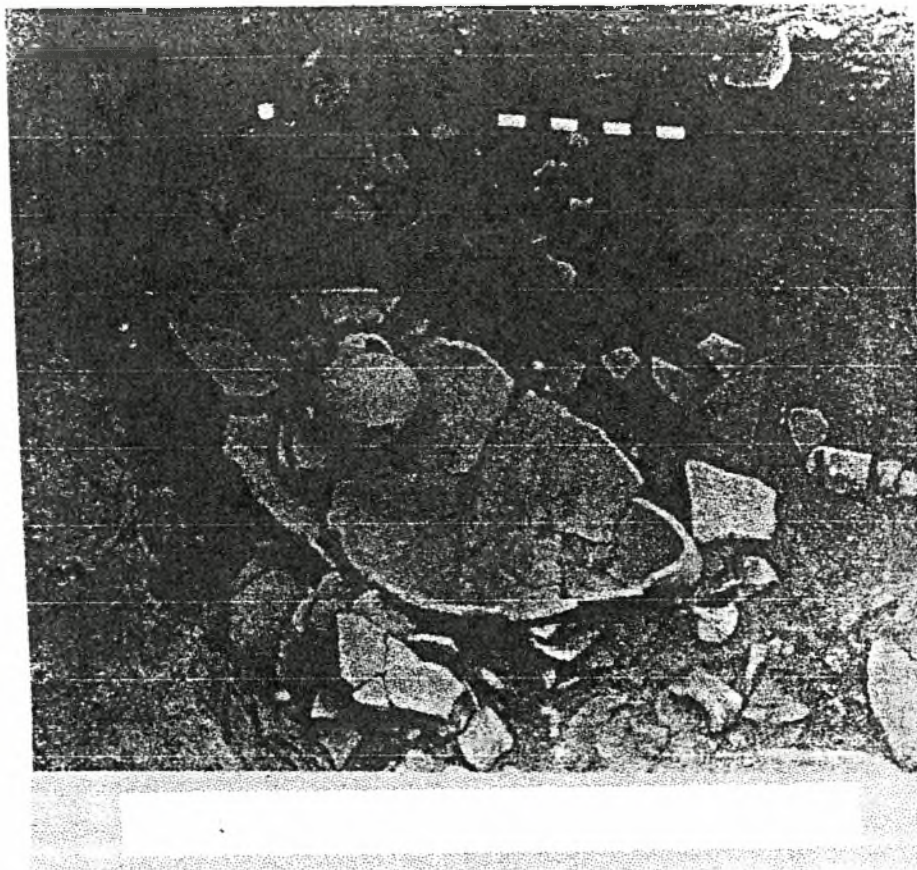
Εικ.48 Εισηγμένη κεραμική γεωμετρικής εποχής. Ευχώρα κεραμική.

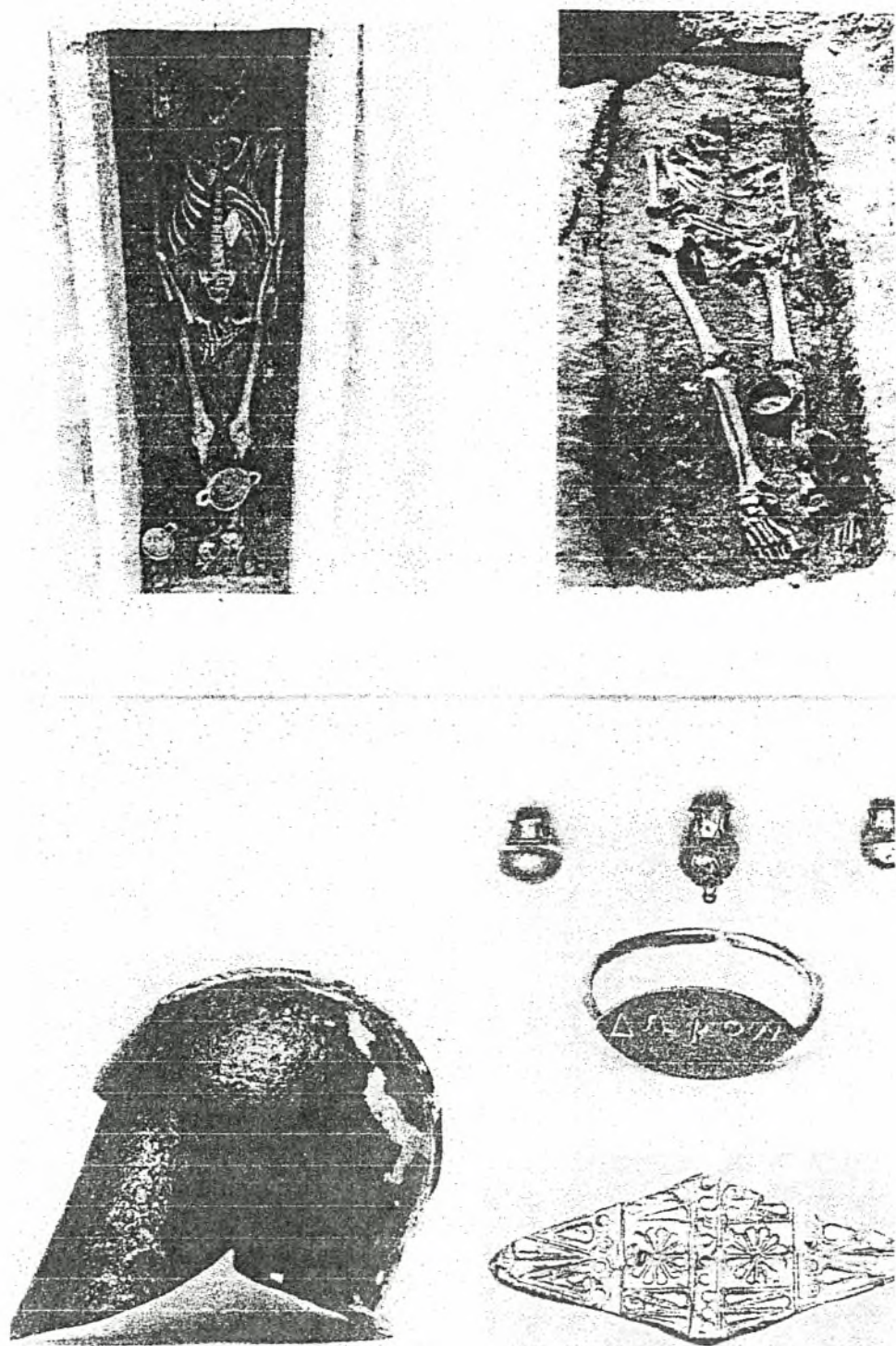
Εικ.49 Θραύσματα οξύπθμενων αμφορεων

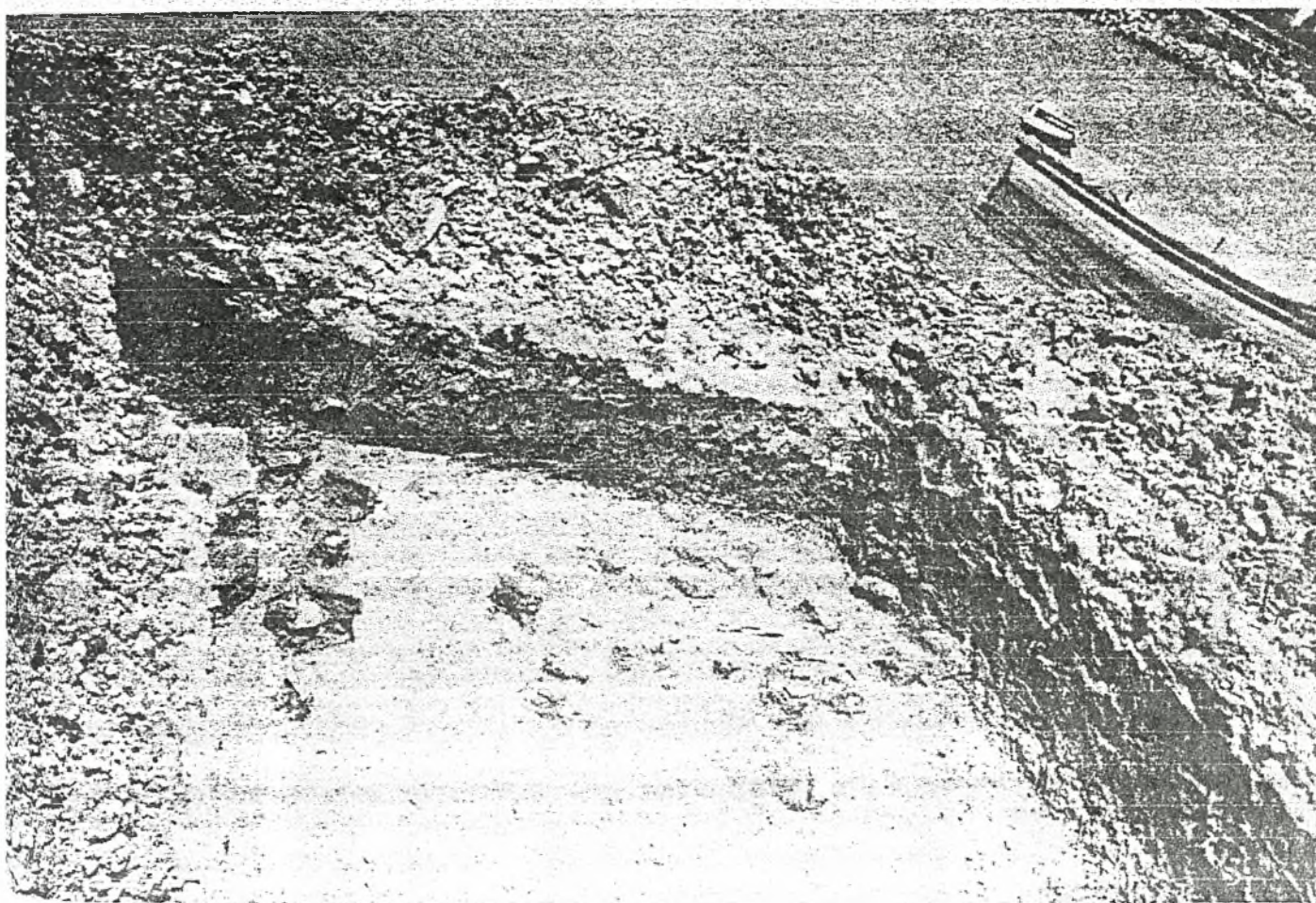
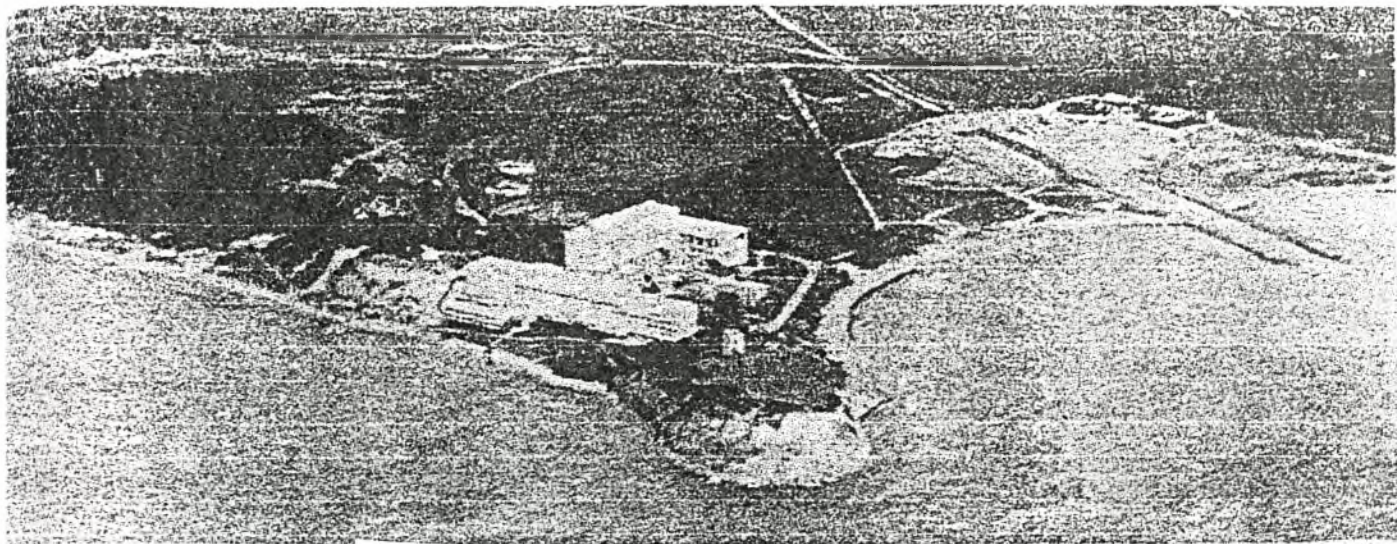
Εικ. 50 Όστρακα ασημίζουσας κεραμικής - Εγγόρια κεραμική.

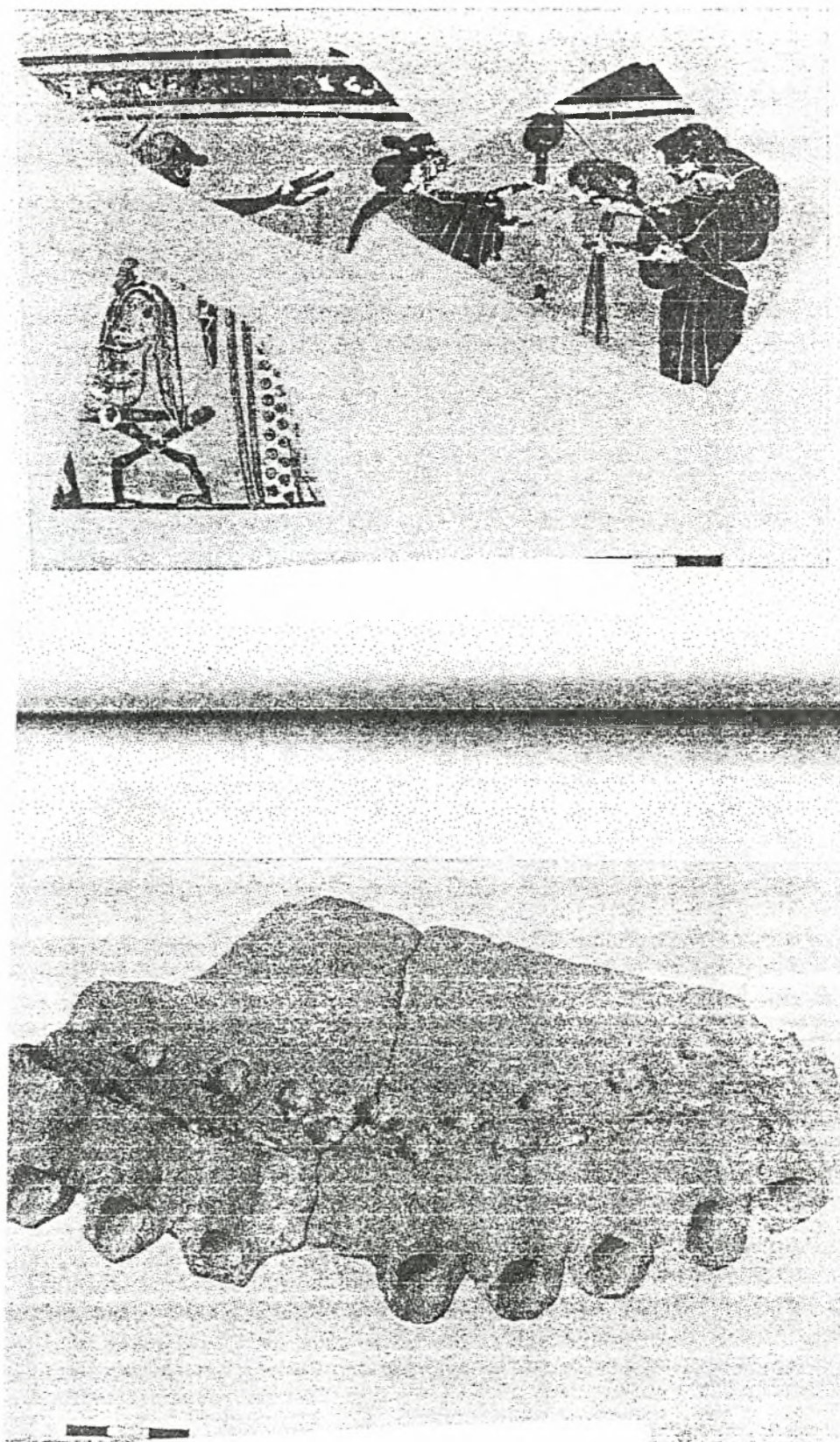
Εικ.51 Σίνδος. Αποθέτης. Υστερογεωμετρικό αγγείο από αποθέτη.

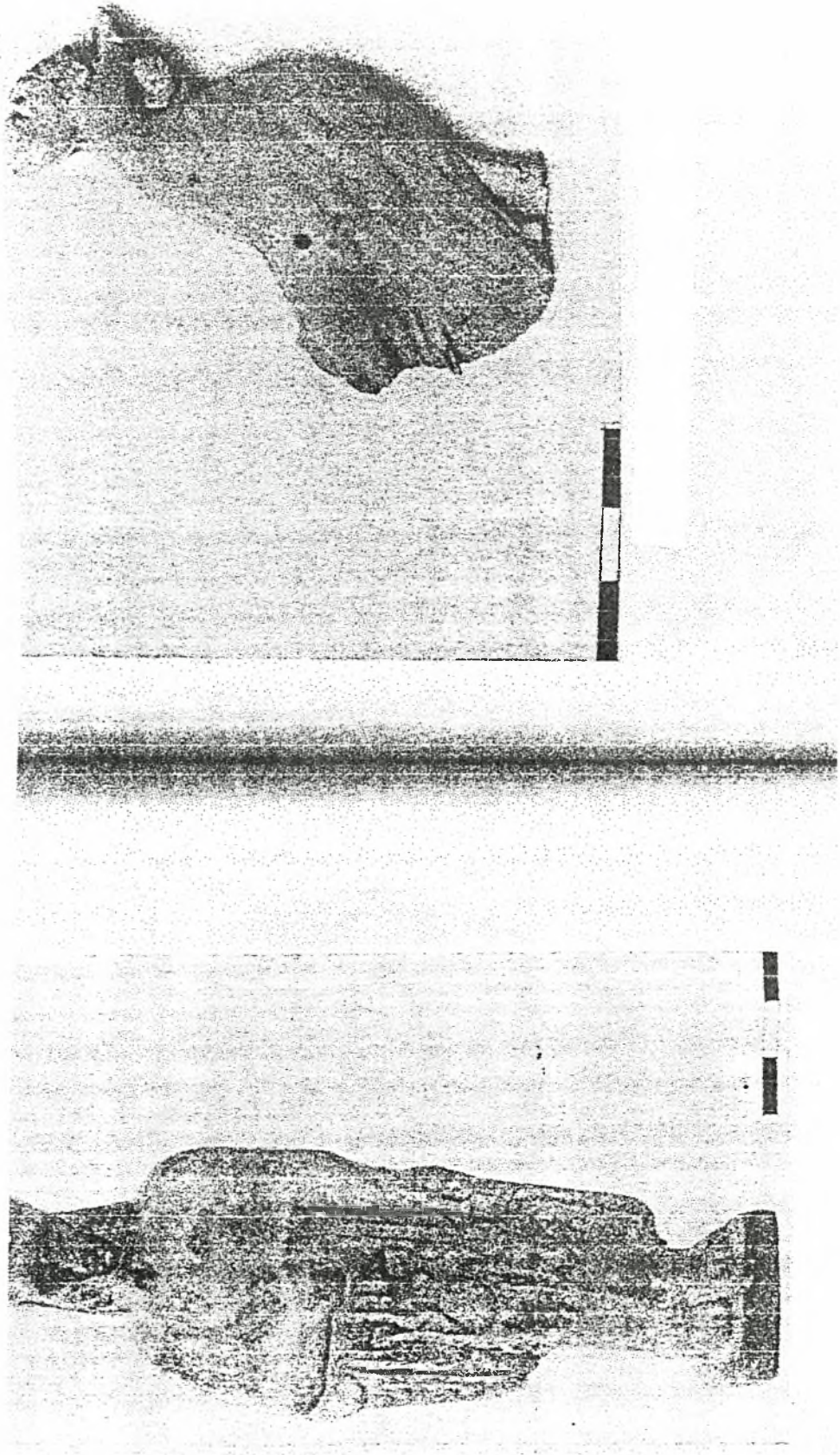
Εκ.52 Ενταφιασμοί από το νεκροταφείο της Σίνδου. Κτερίσματα.

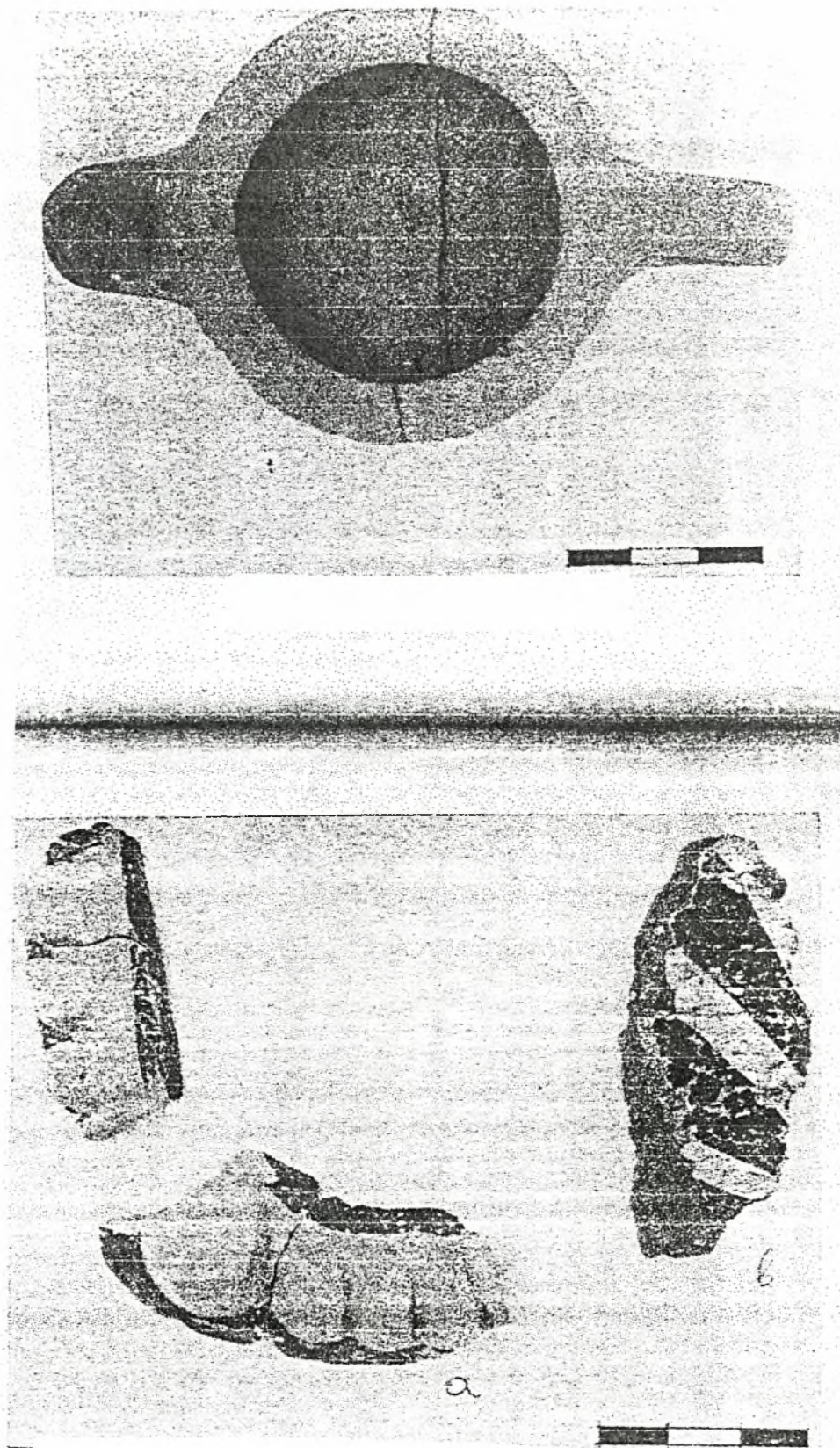
Εικ.53 Ακρωτήριο Σάνης, Μαρίνα.

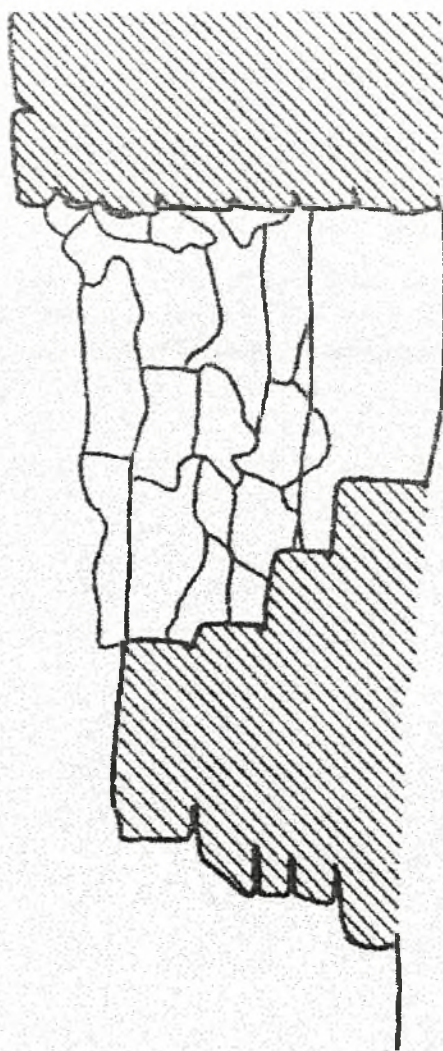
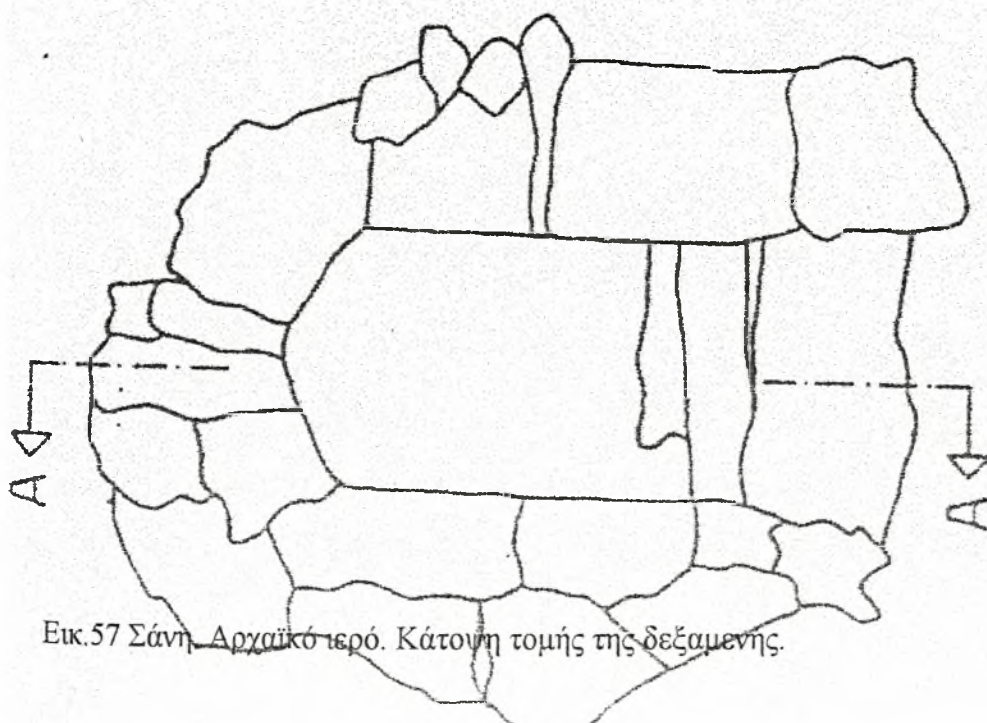
Εικ.54 Σάνη. Μαρίνα. Αττικά επίνητρα. Τμήμα πολύμιζου λόγχου.

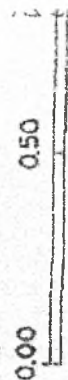
Εικ.55 Σάνη. Μαρίνα. Θραύσματα πήλινων ειδωλίων.

Εικ.56 Σάη. Μαρίνα. Άβαφος λύχνος. Θραύσμα οδοντοστοιχίας λεοντάκρουνου.

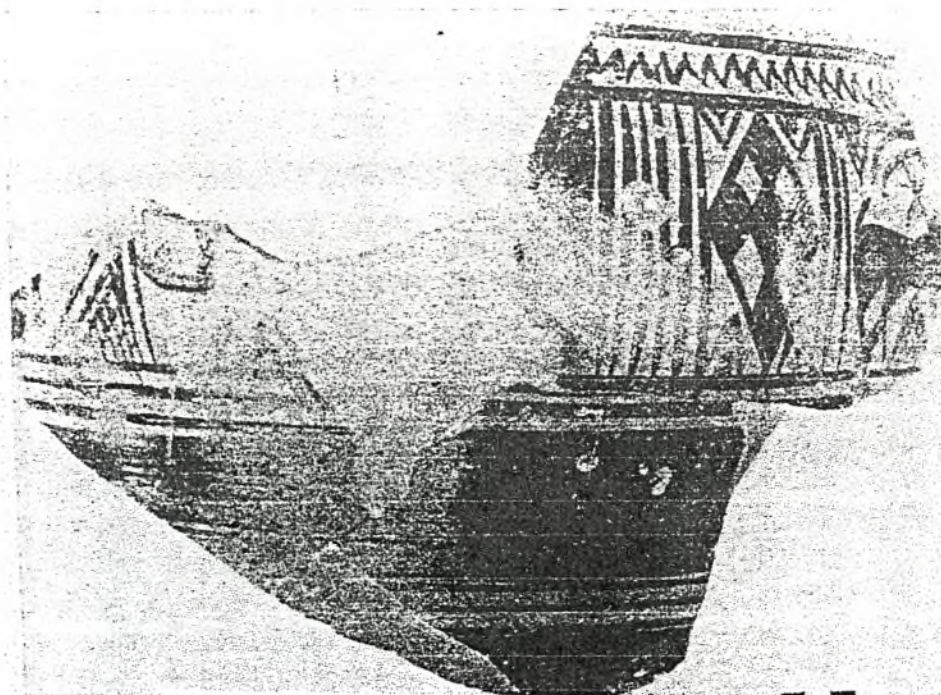

τομή ΑΑ

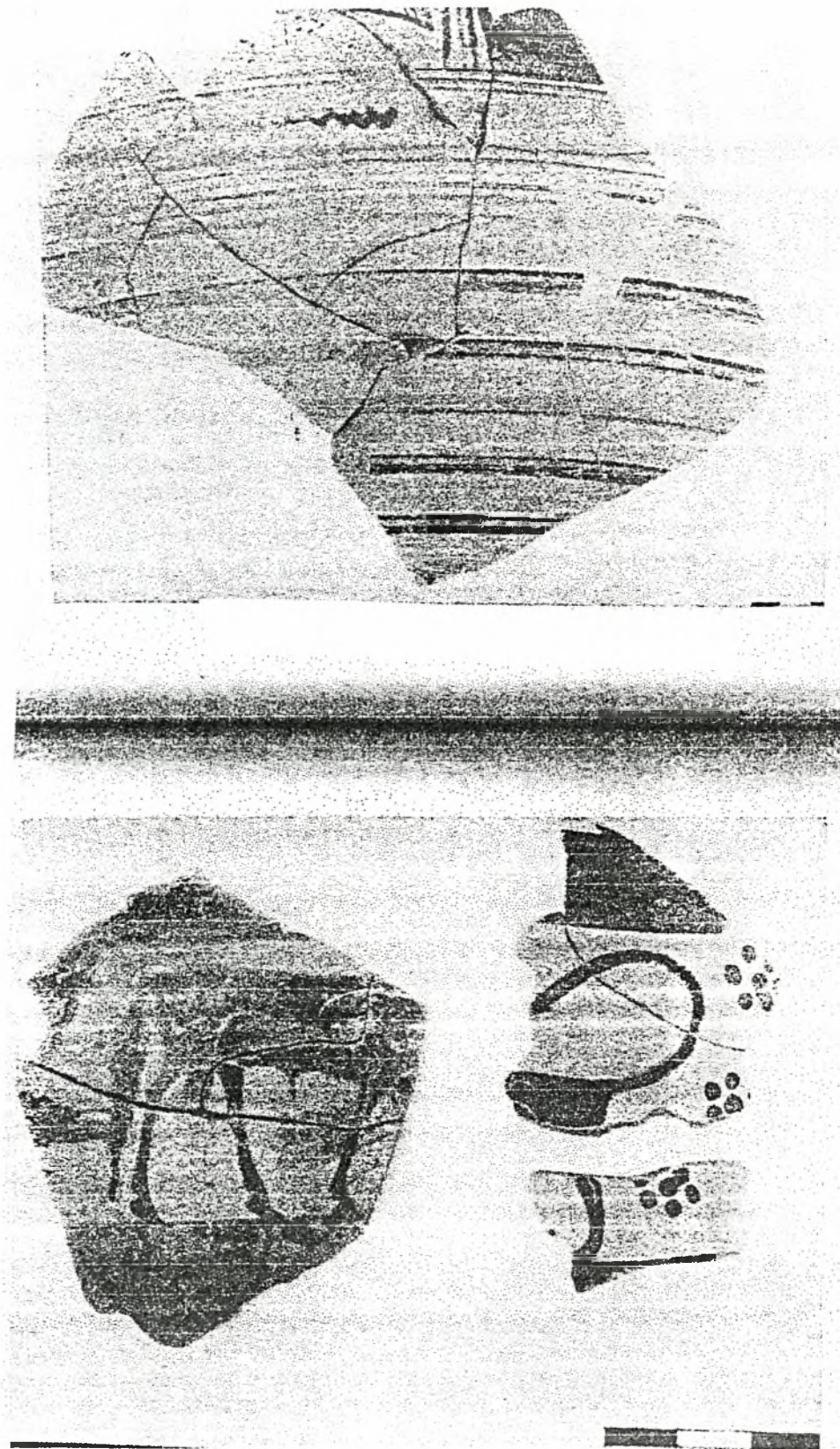

ΣΑΝΗ 1972

Εικ.57 Σάνη, Αρχαϊκό ιερό. Κάτονη τομής της δεξιάμενης.

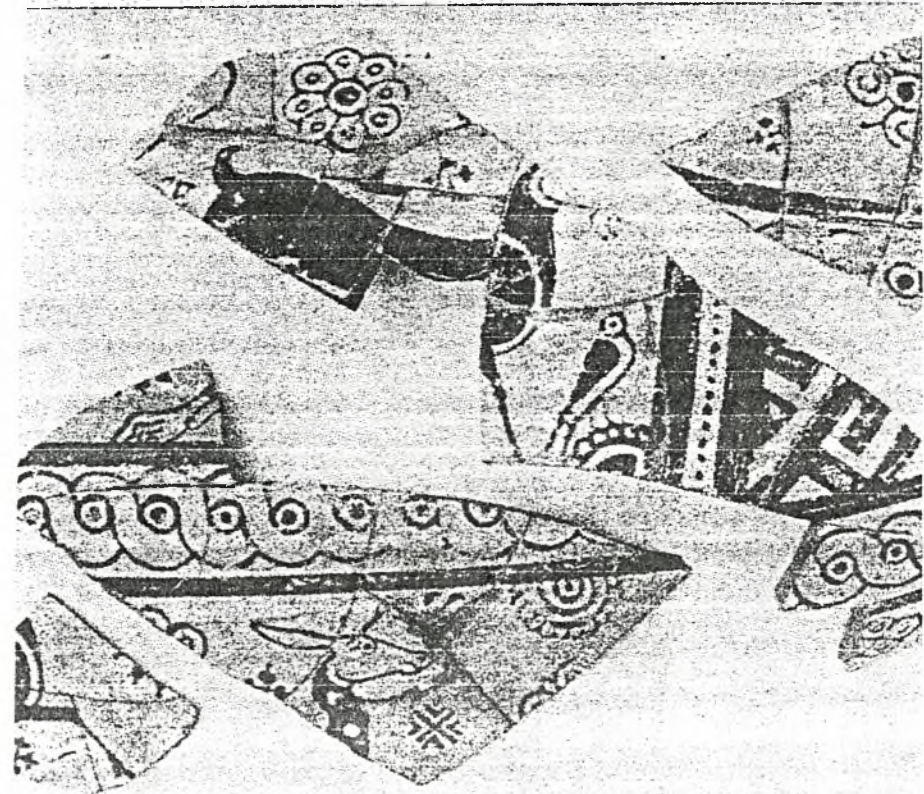
Εικ.58 Σάνη. Αρχαϊκή οικία Β. Υστερογεωμετρικός κρατήρας. Τμήμα δίνου.

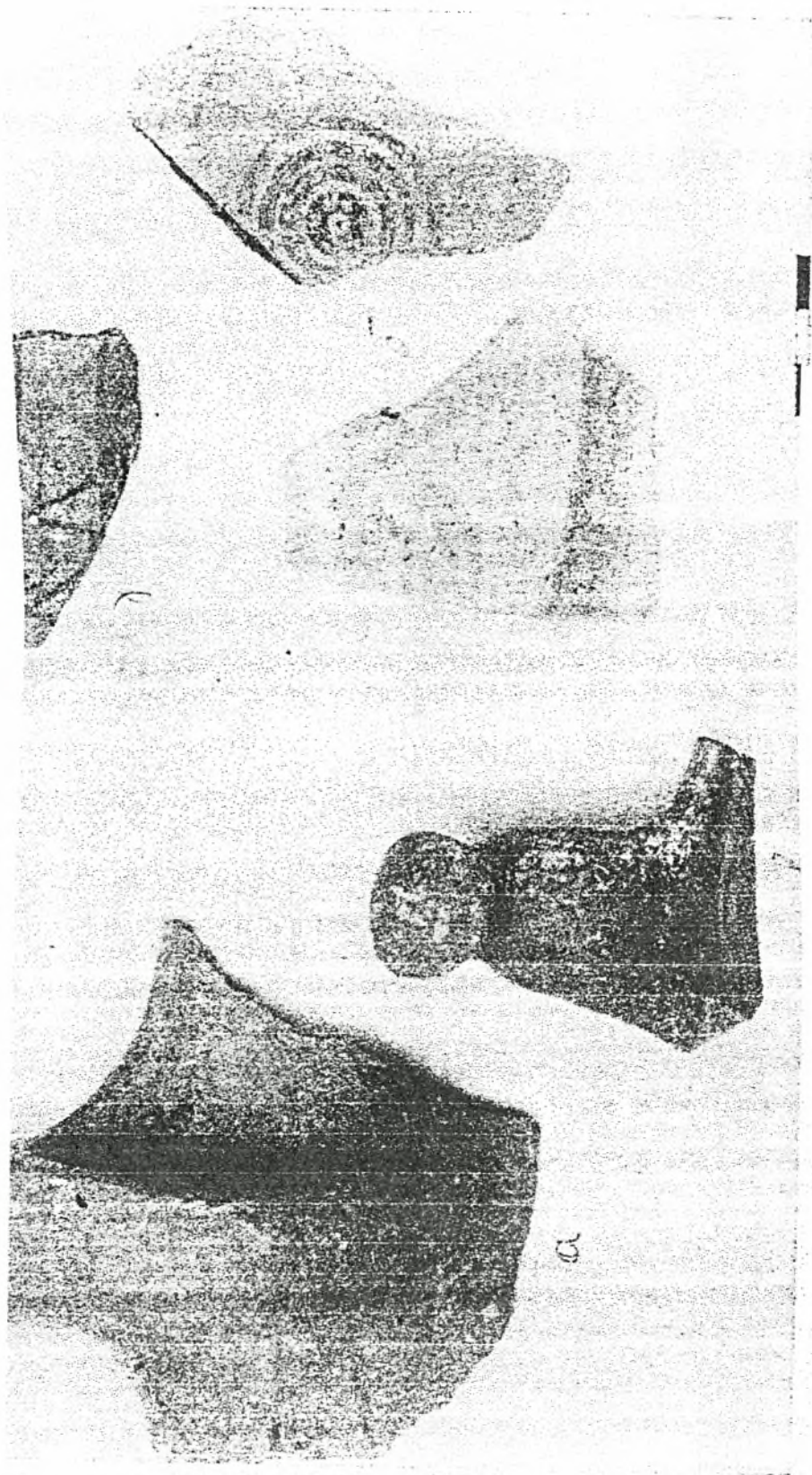
Εικ.59 Σάνη. Αρχαϊκή οικία Β. Τμήμα δίνου. Πρωτοκορινθιακές όλπες.

Εικ.60 Σάνη. Όστρακα από δίνους του 7^{ου} π.Χ. Όστρακα από ιωνικές κύλικες πτηγών.

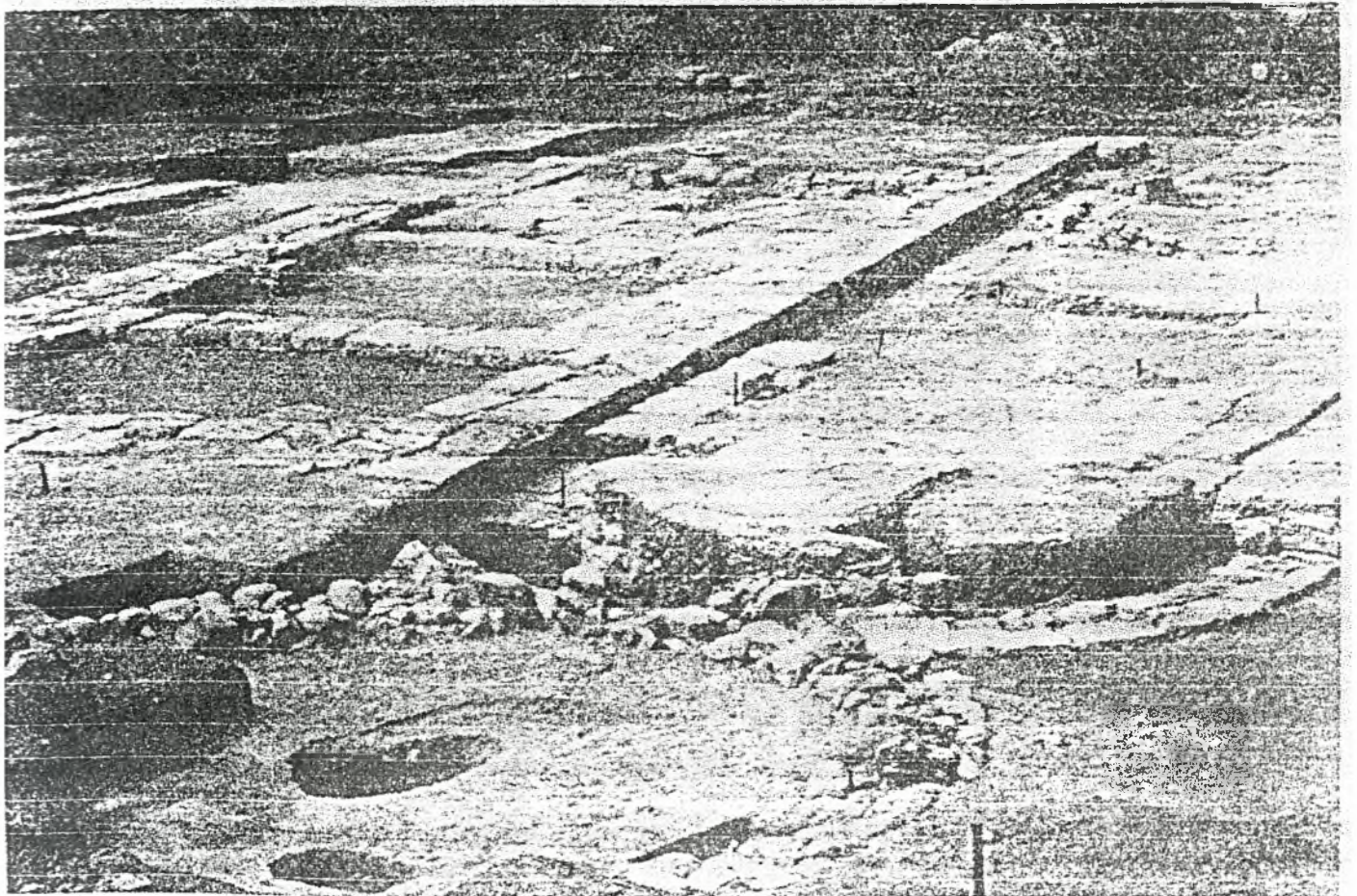
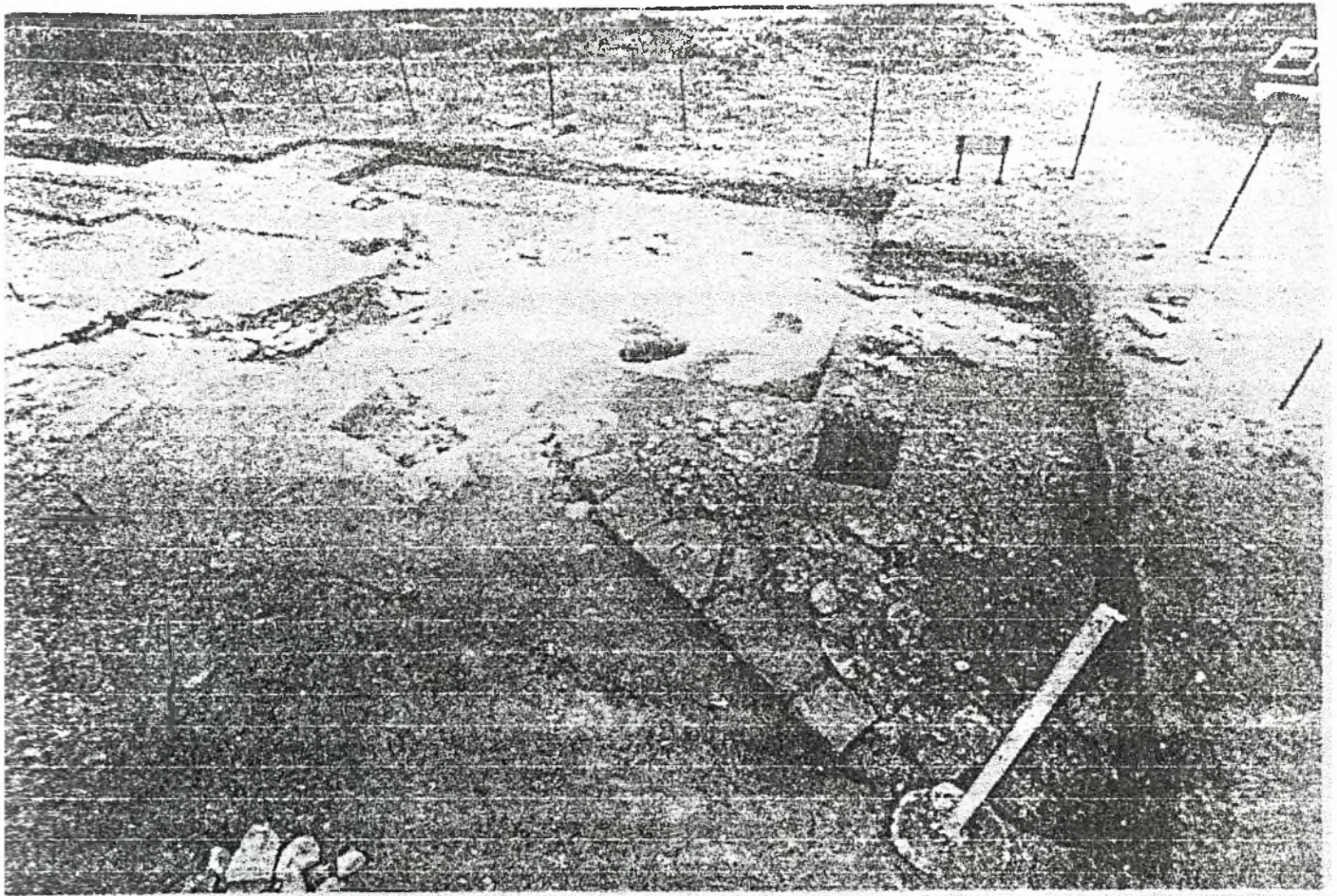
Εικ.61 Σάνη. Ελλειψοειδής καλύβα. Όστρακα ιωνικού αγγείου.

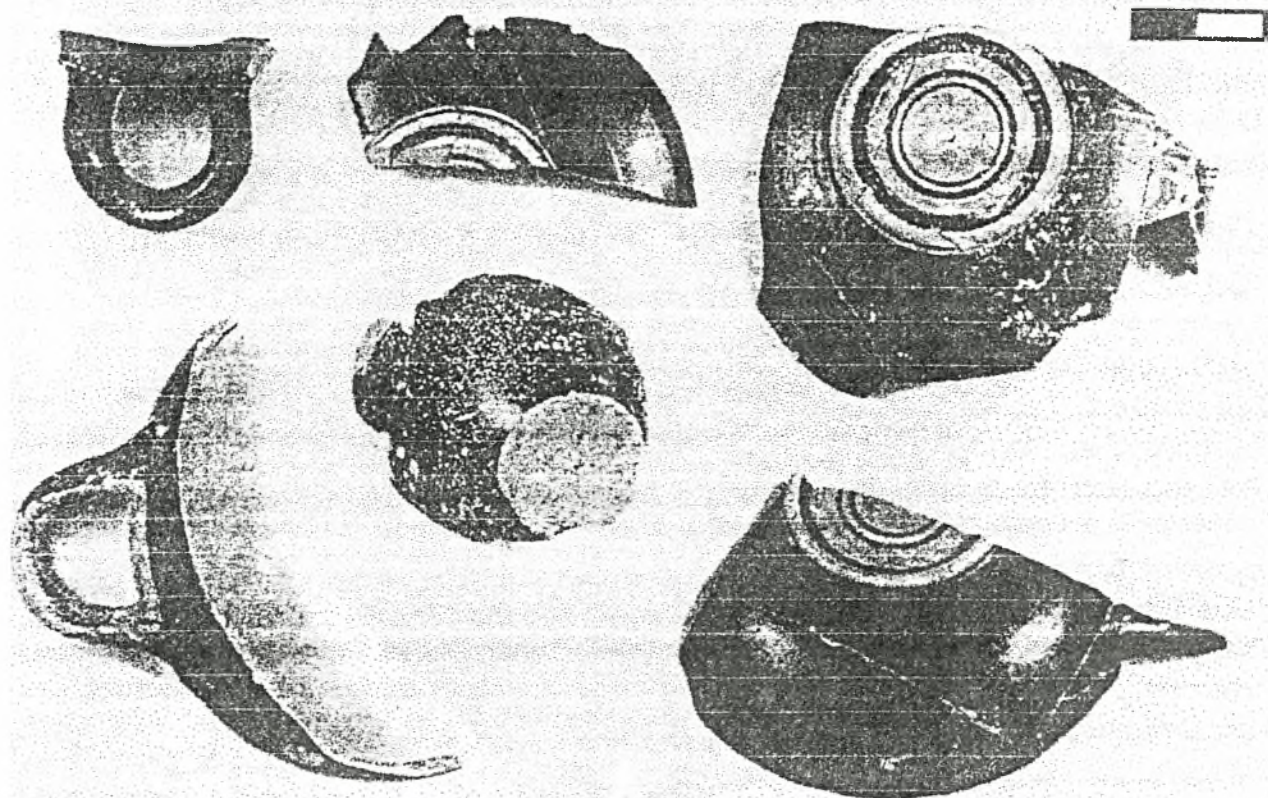
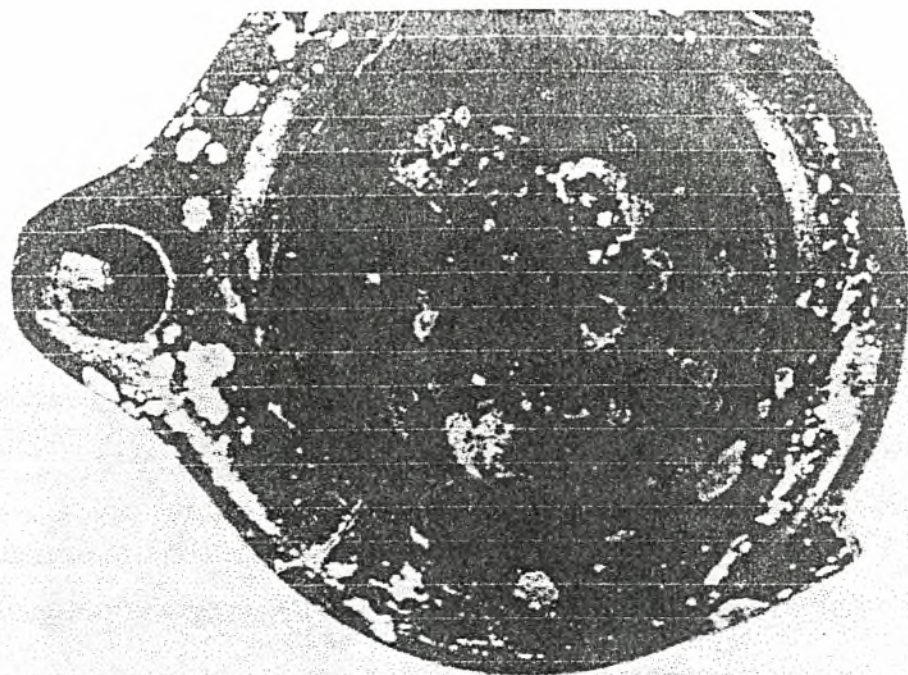
Εικ.62 Σάχη. Όστρακα πρώιμης εποχής του Σιδήρου από την προϊστορική καλύβα.

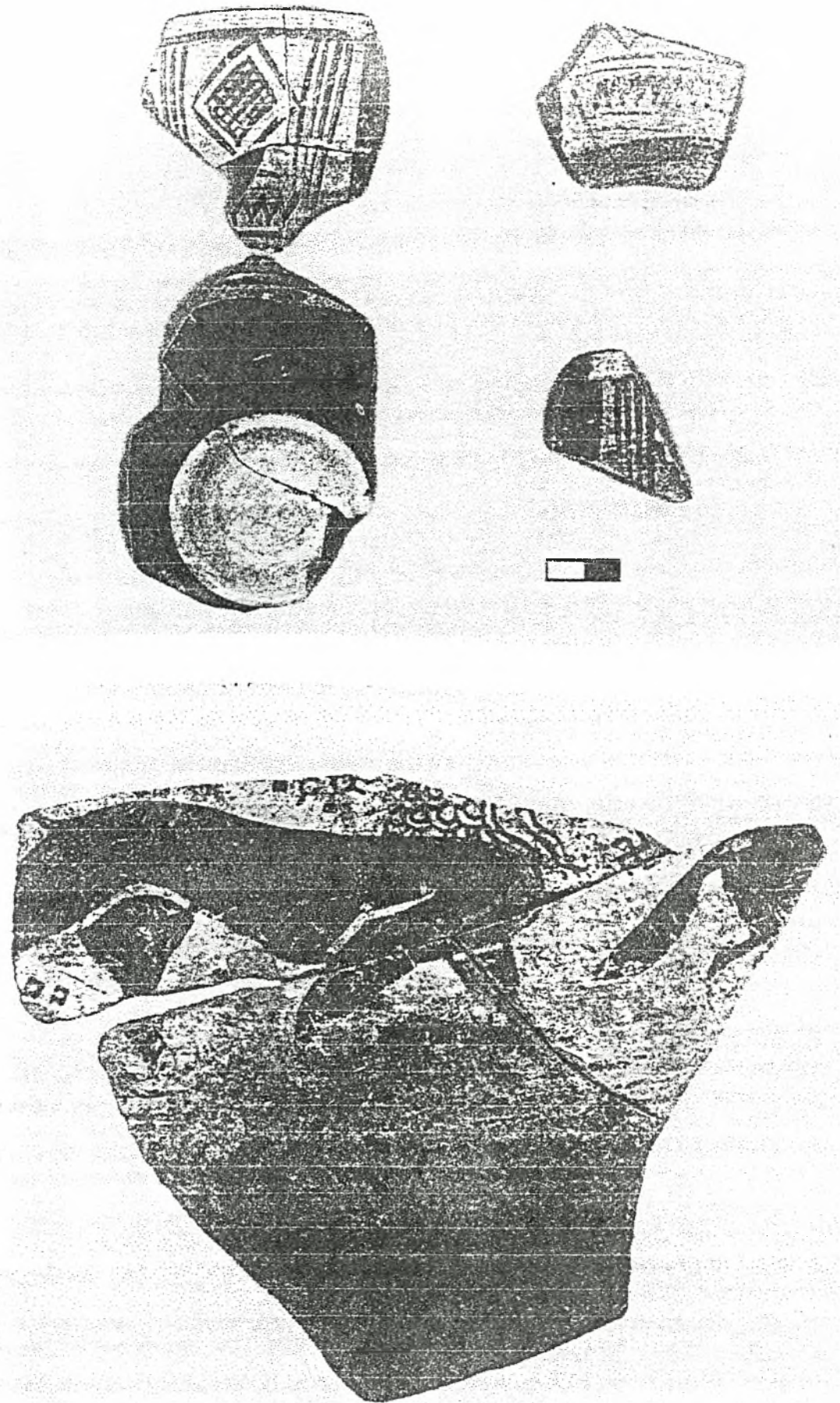
Εικ.63 Αρχαία Θέρμη. Τμήμα πιθεώνα.

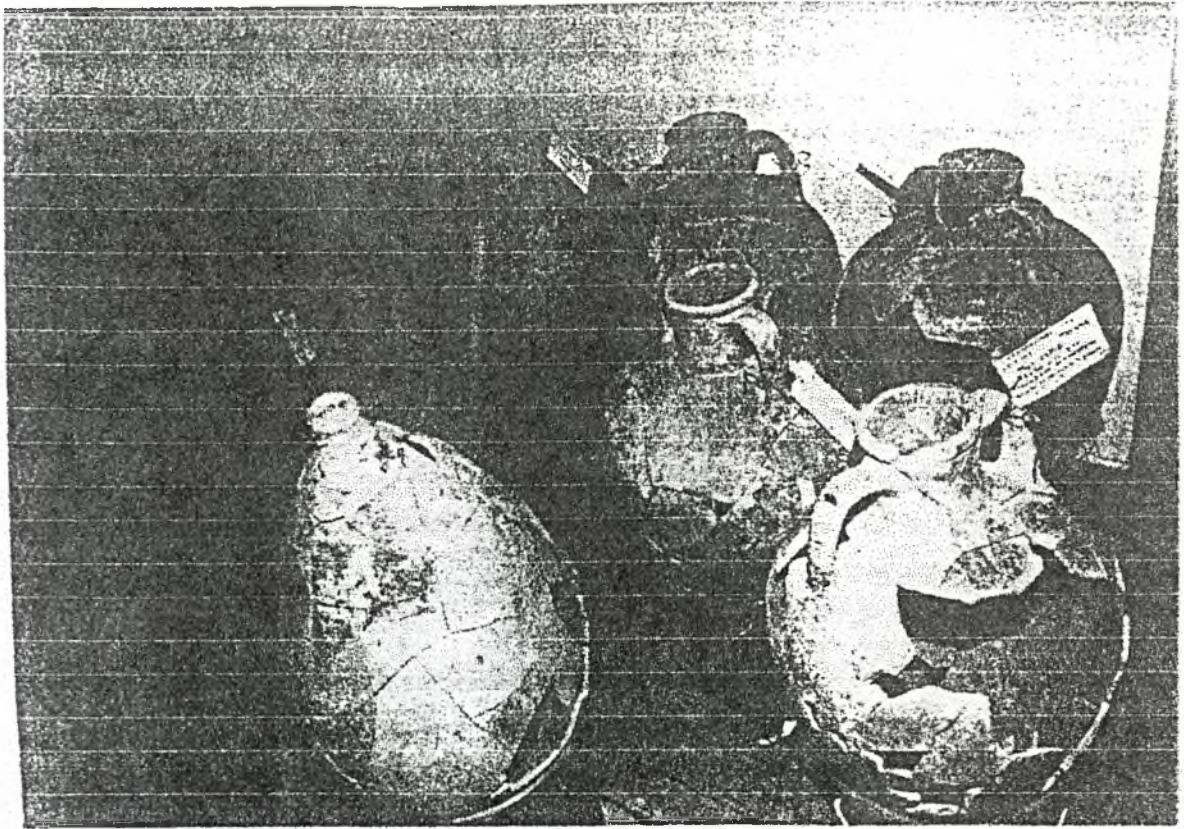
Εικ.64 Θέρμη. Κυβελόμορφες οικίες.

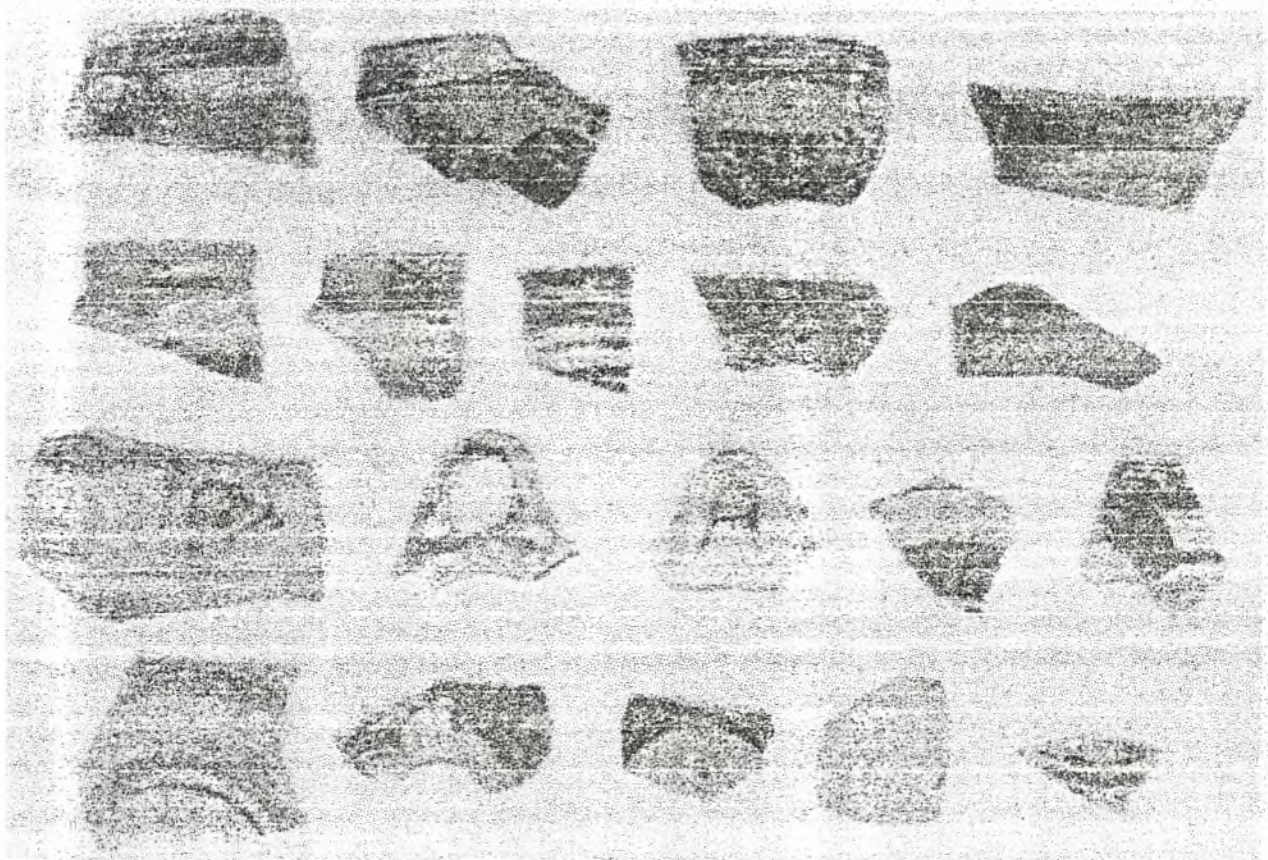
Εικ.65 Θέρμη. Θραύσματα αττικών αγγείων.

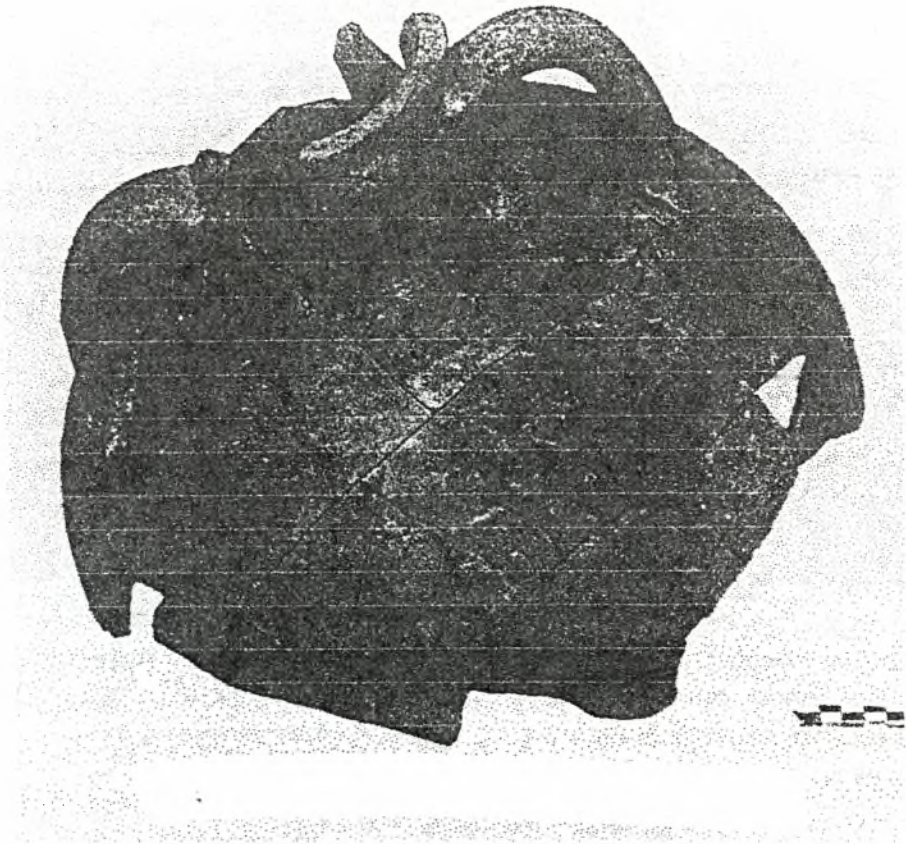
Εικ.66 Θέρμη. Θραύσματα αγγείων από την Ανατολή.

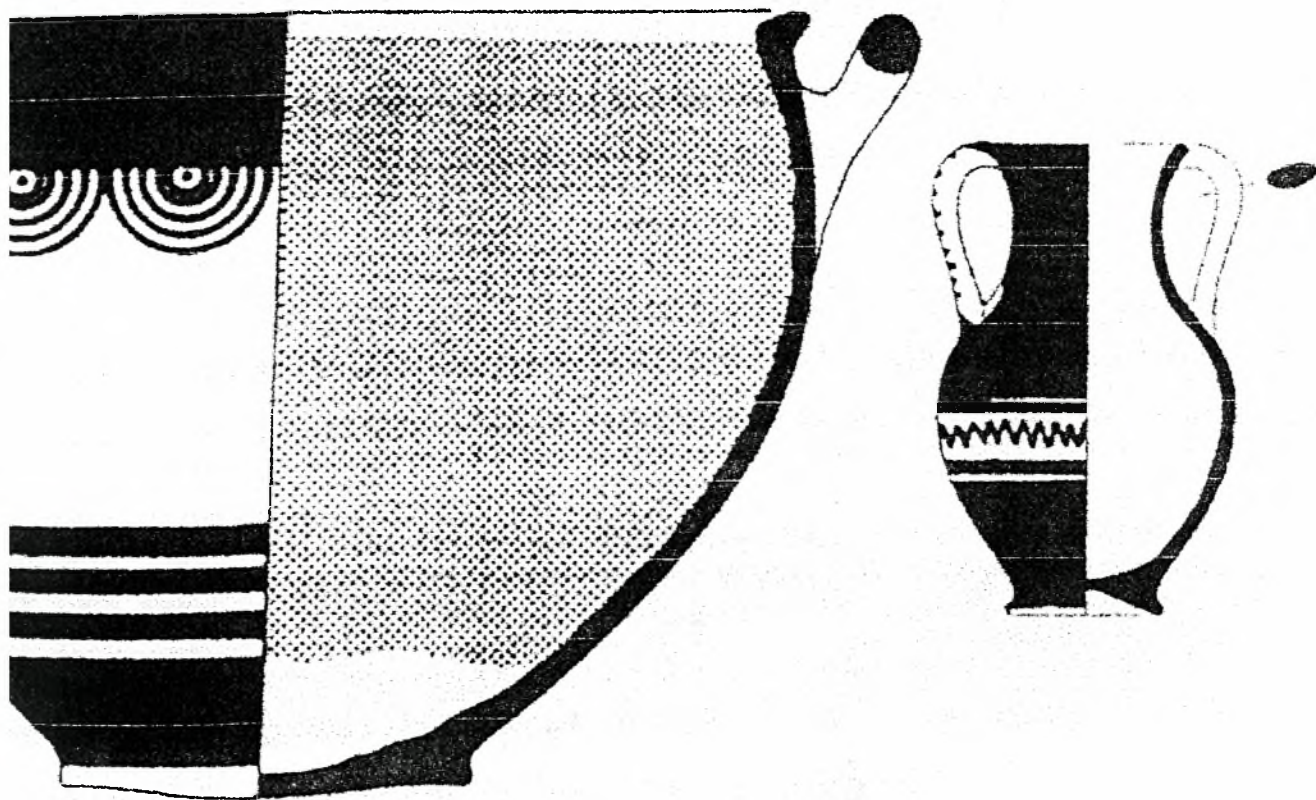
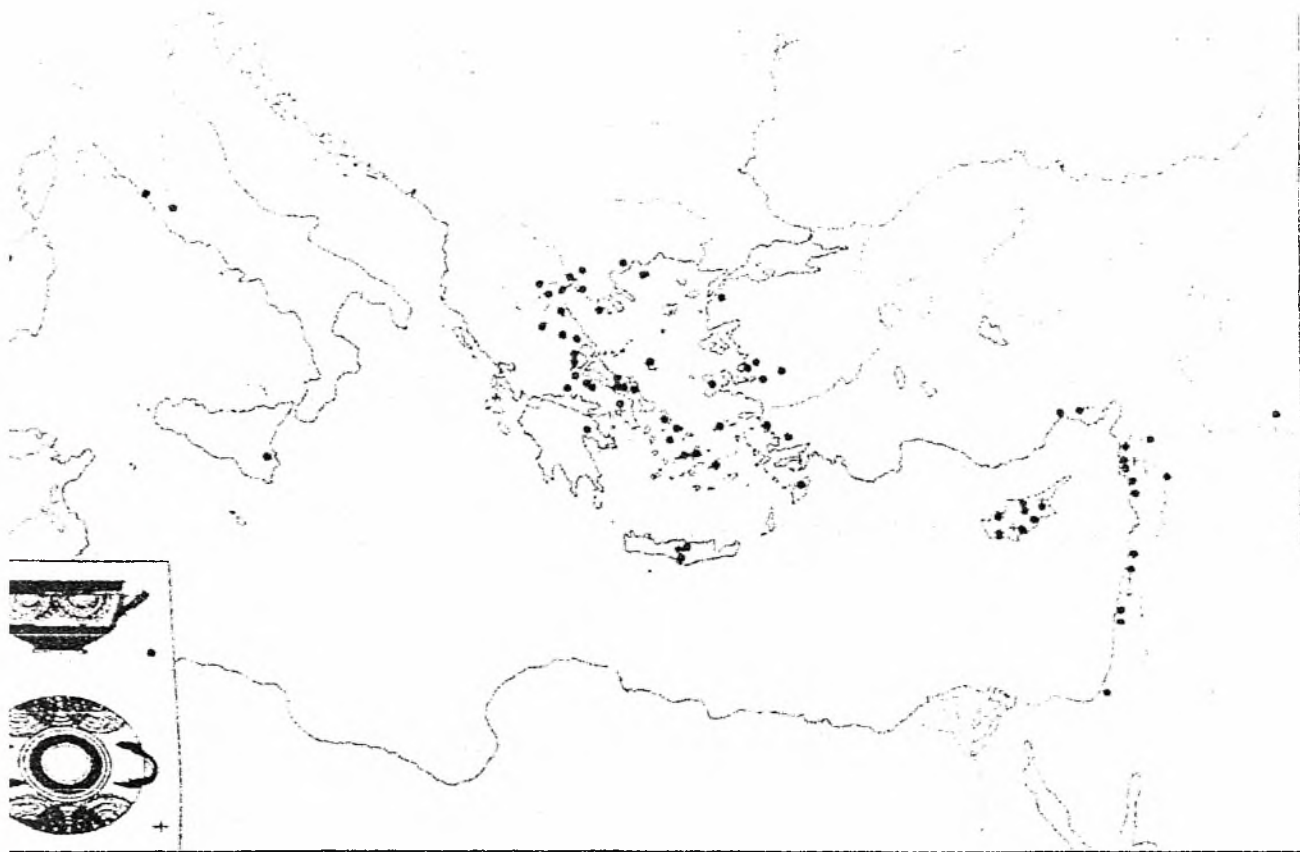
Εικ.67 Θέρμη. Θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων. Αμφορέας από την Α. Ελλάδα.

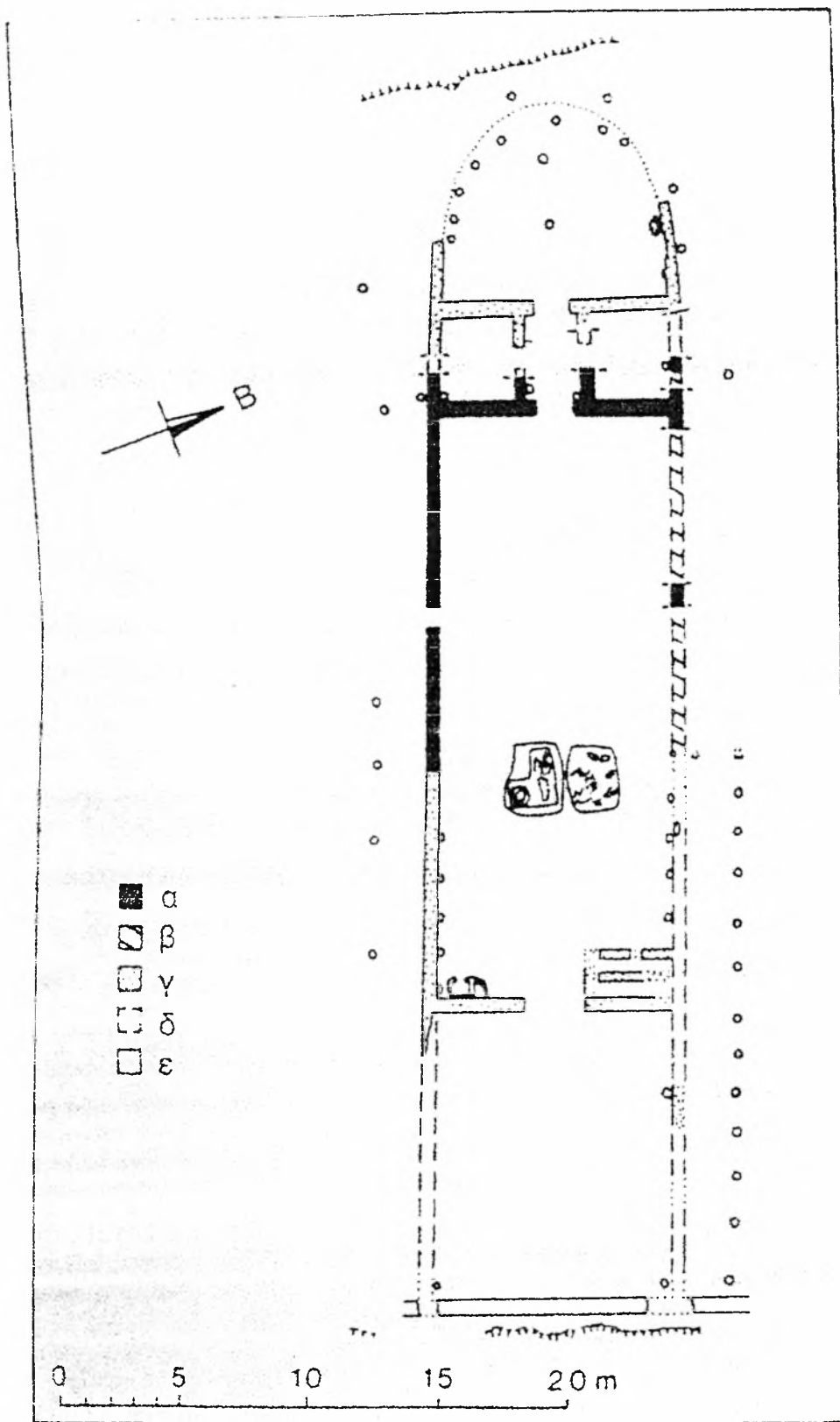
Εικ.68 Θέρμη. Όστρακα κεραμικής ευβοϊκών αγγείων.

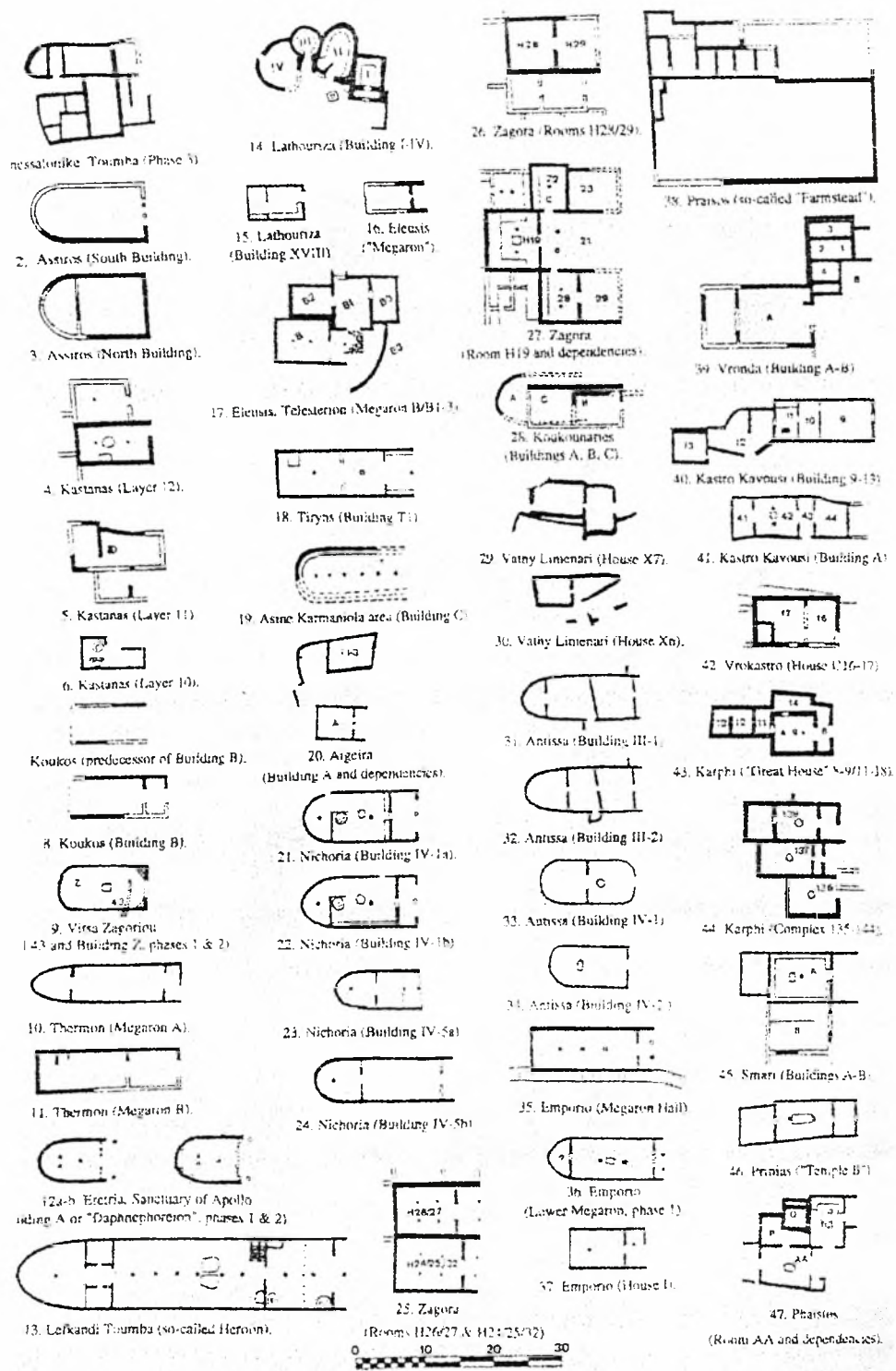
Εικ.69 Θέρμη. Αμφορέας με γραπτό εμπορικό σημάδι. Ντόπια οينوχόη.

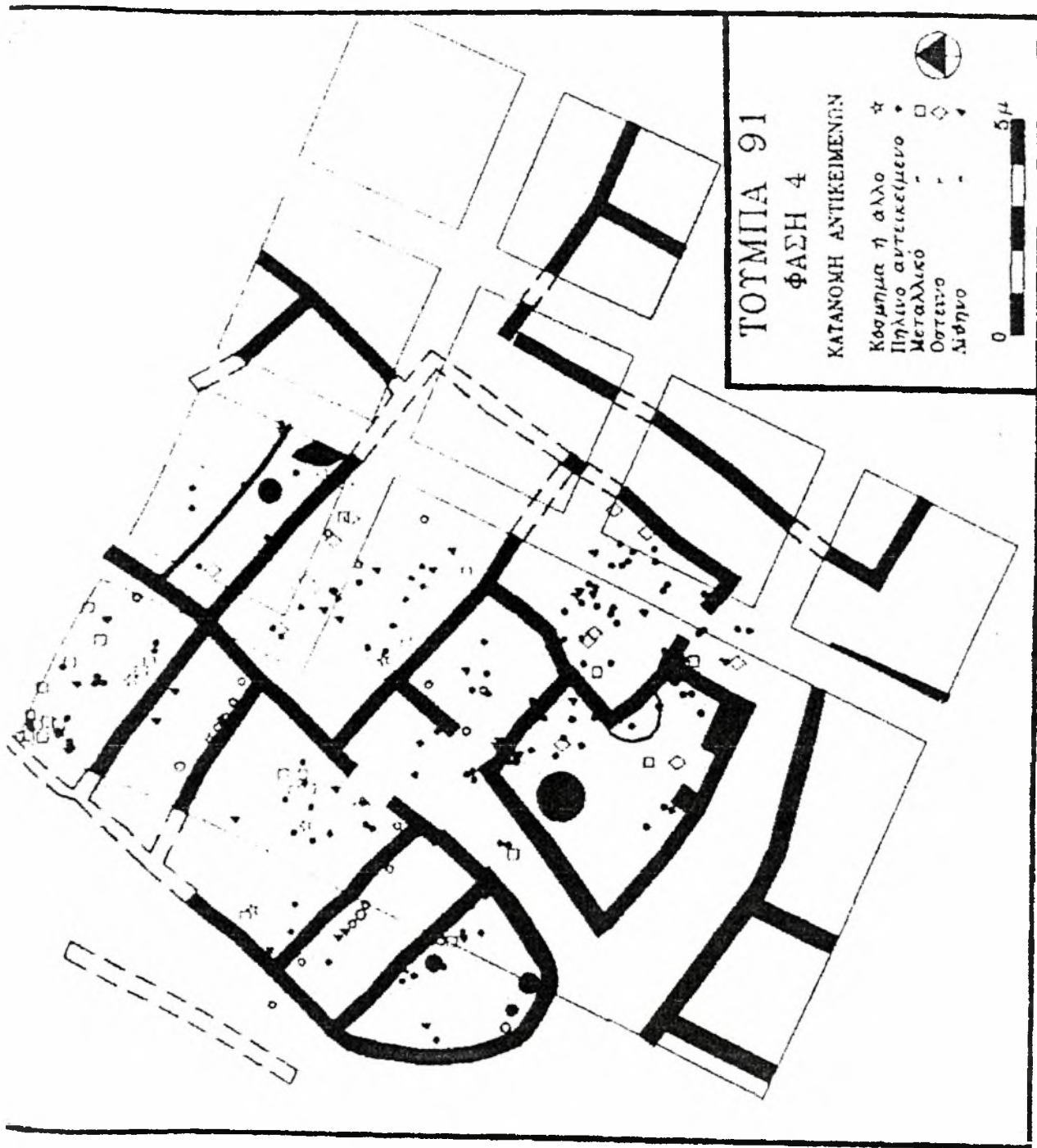
Εικ. 70 Διάδοση ευβοϊκών σκύφων και πινακίων με κρεμάμενα ημικύκλια.

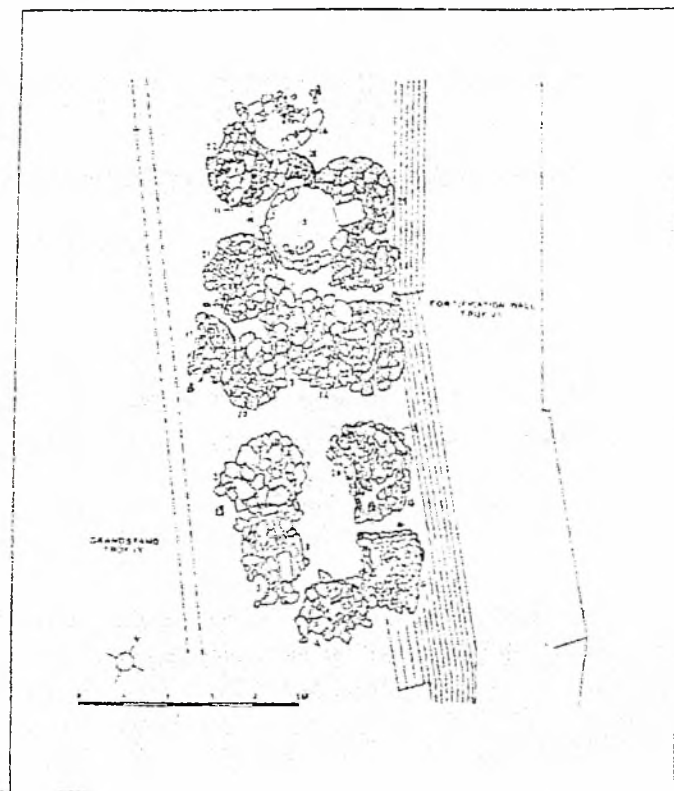
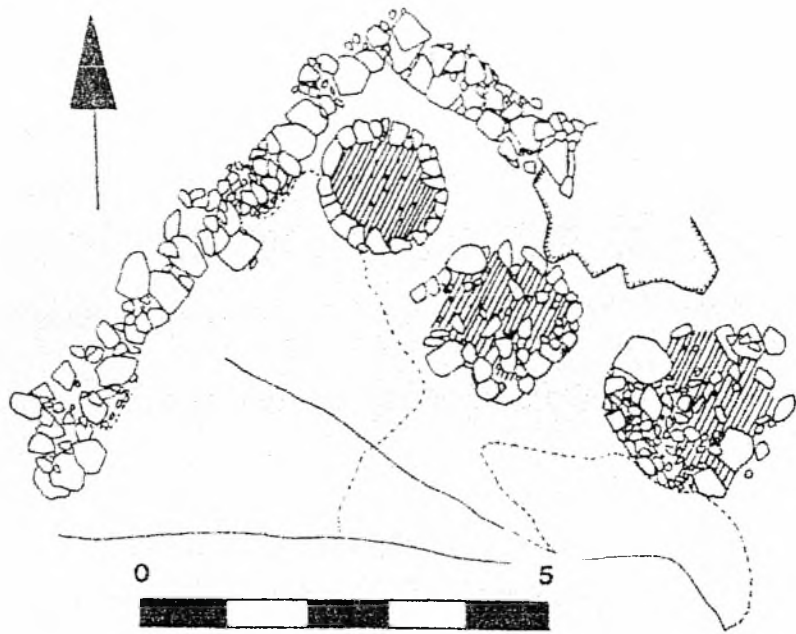
Εικ.71 «Ηρώον», μεγαλόπρεπο περίστυλο αψιδωτό οικοδόμημα. Λευκαντί.

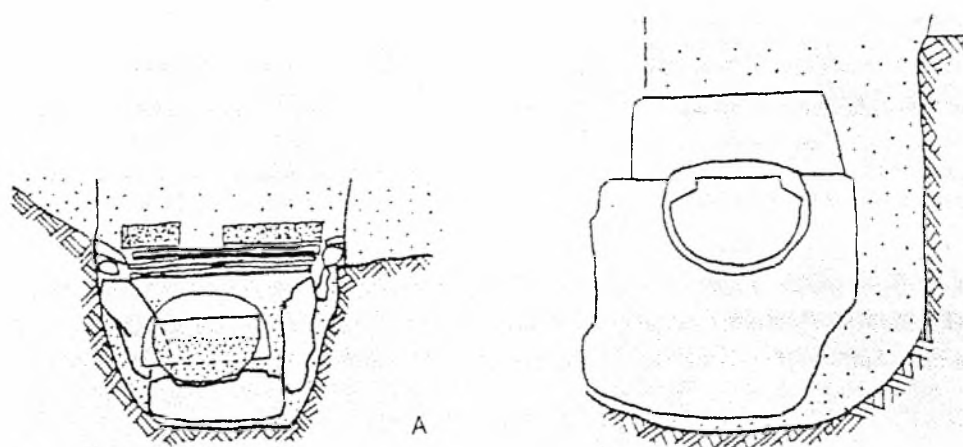
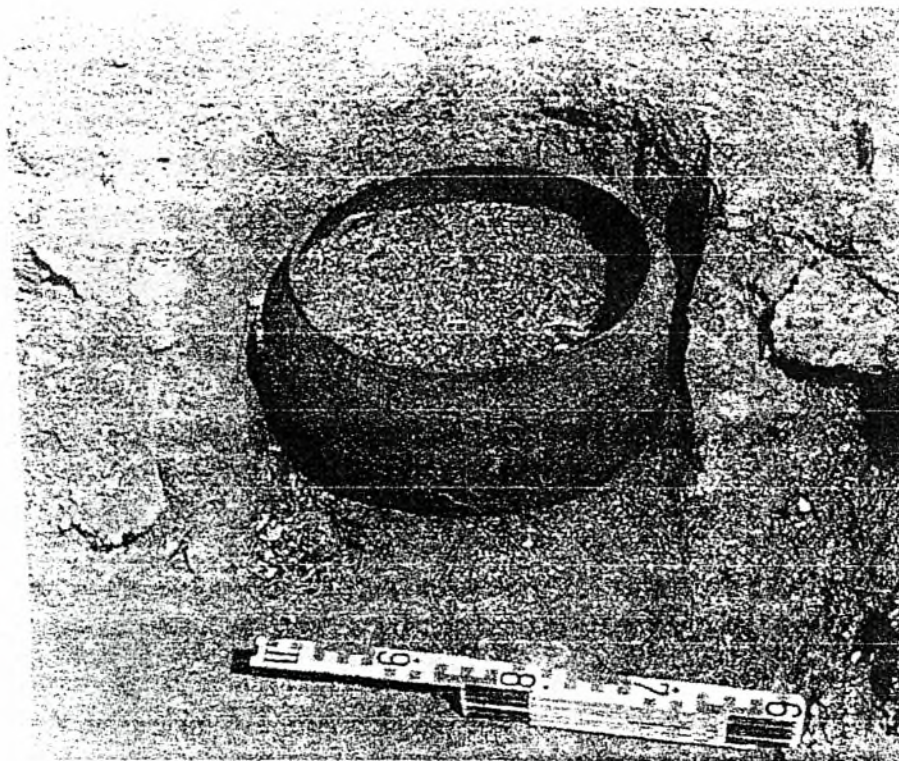
Εικ.72 Πίνακας με τις ηγεμονικές κατοικίες των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

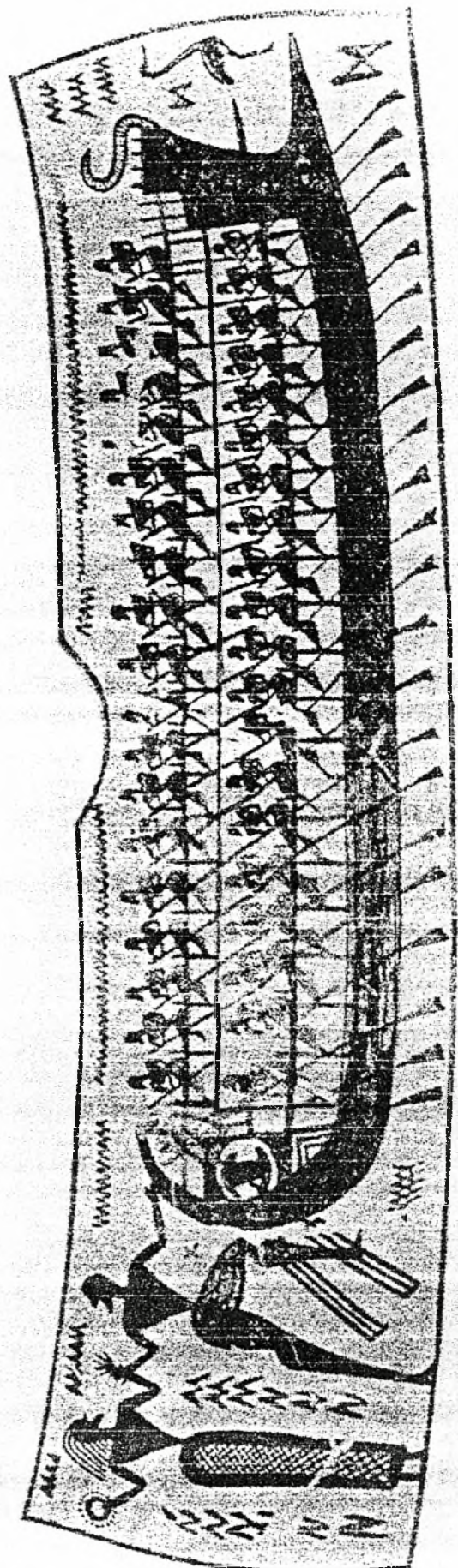
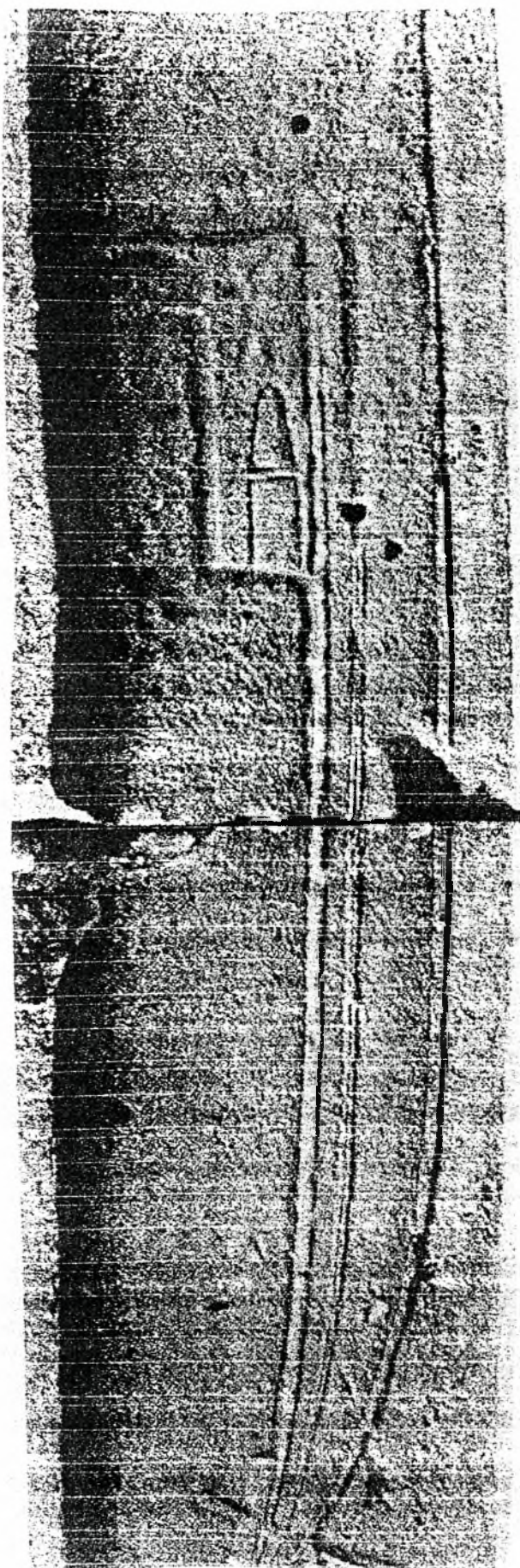
Εικ.73 Τούμπα Θεσσαλονίκης. Κάτοψη αγιδωτού οικοδομήματος.

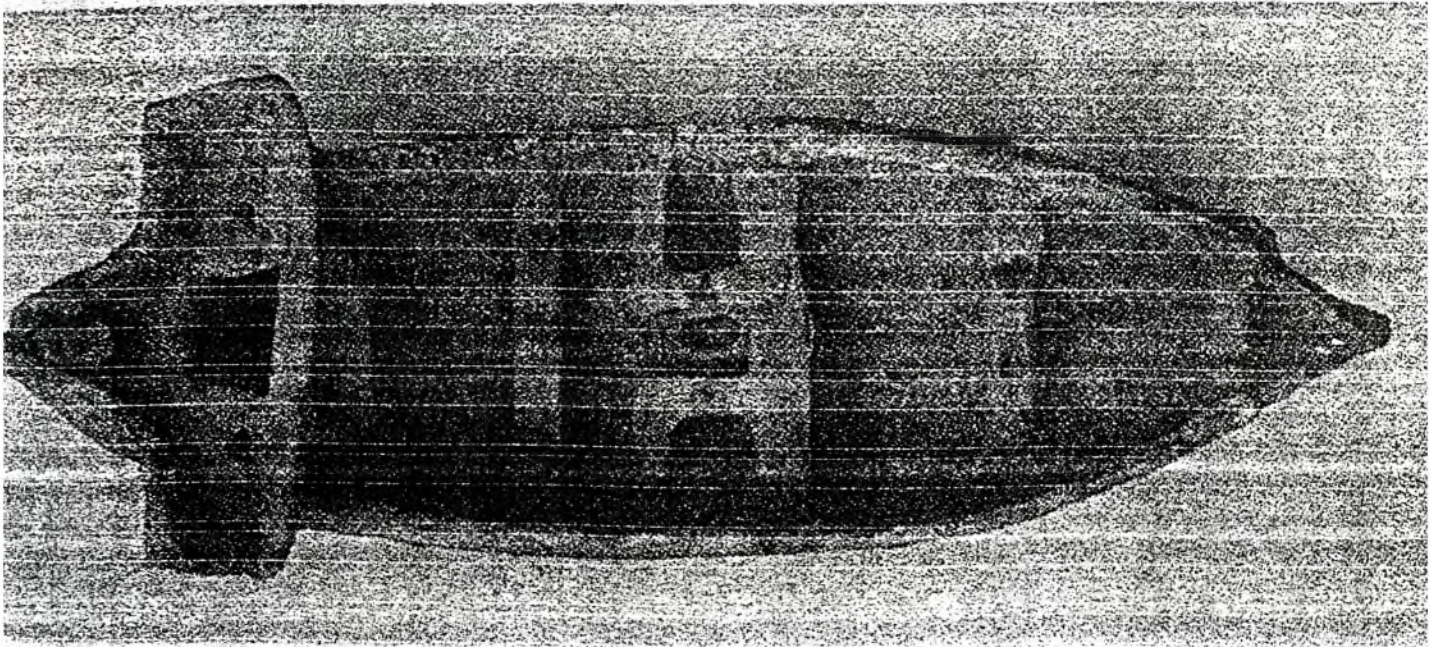
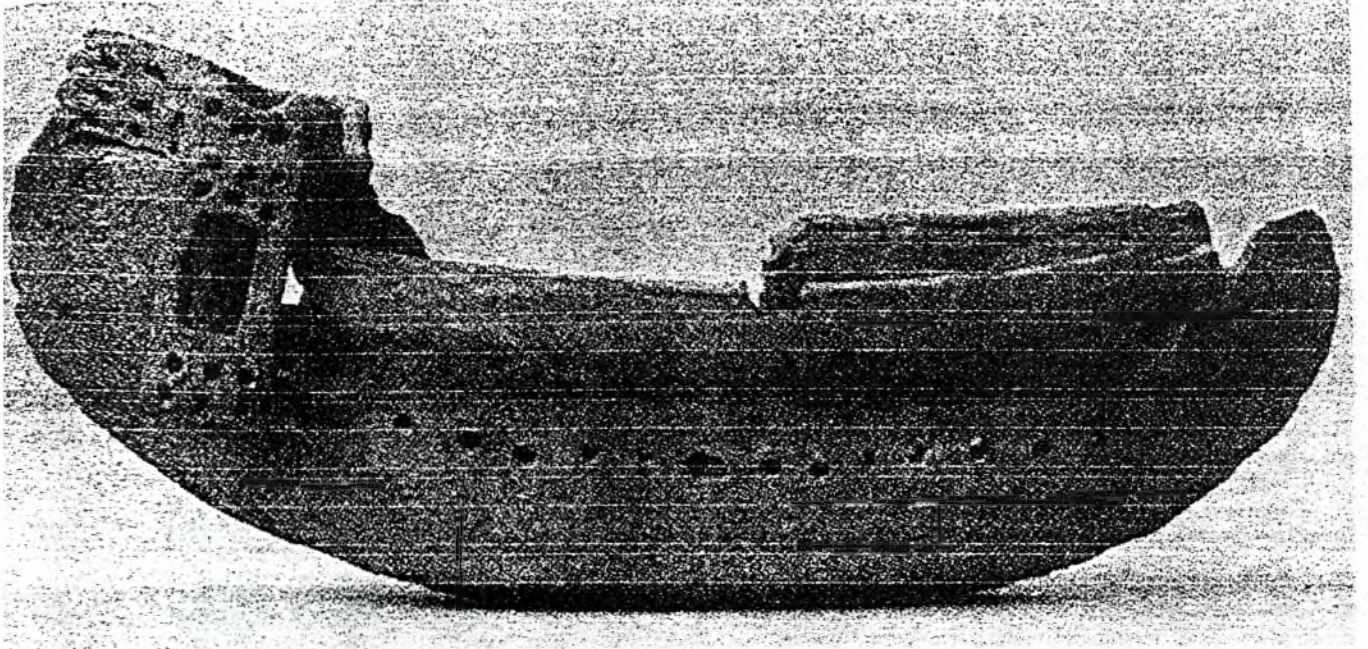
Εικ.74 Κυκλικές τράπεζες από την Ασίνη και την Τροία.

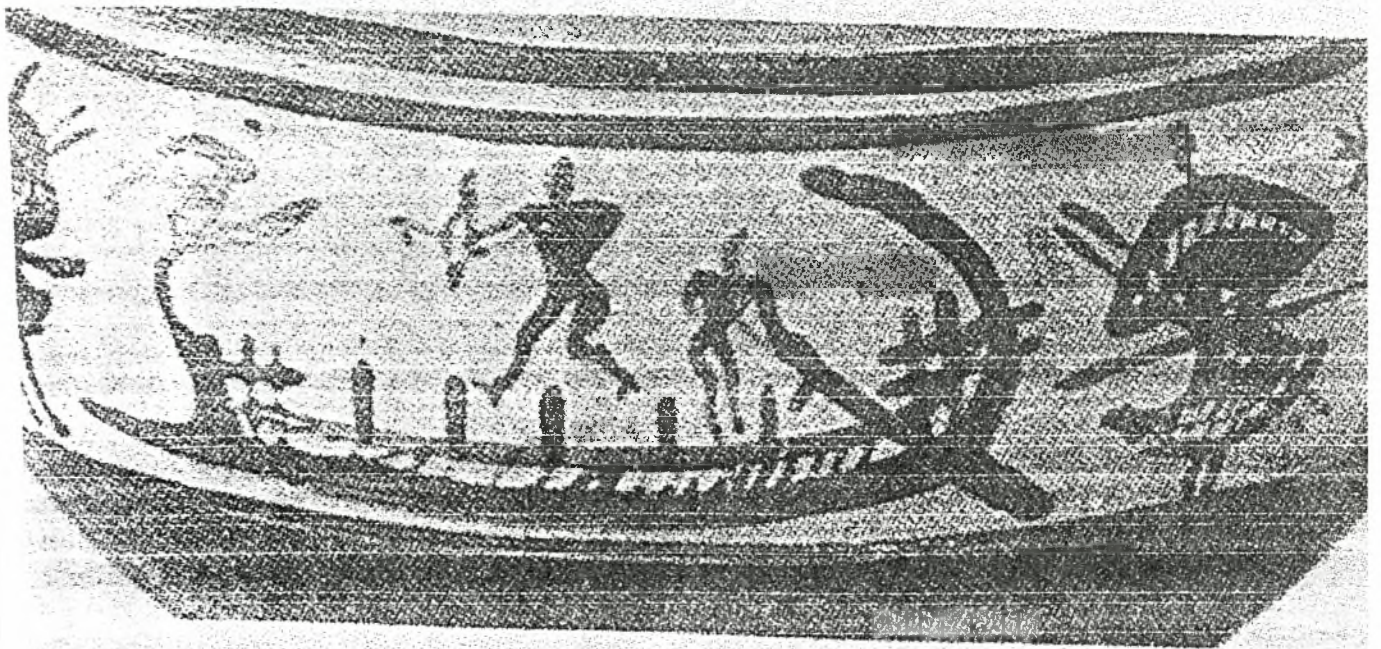
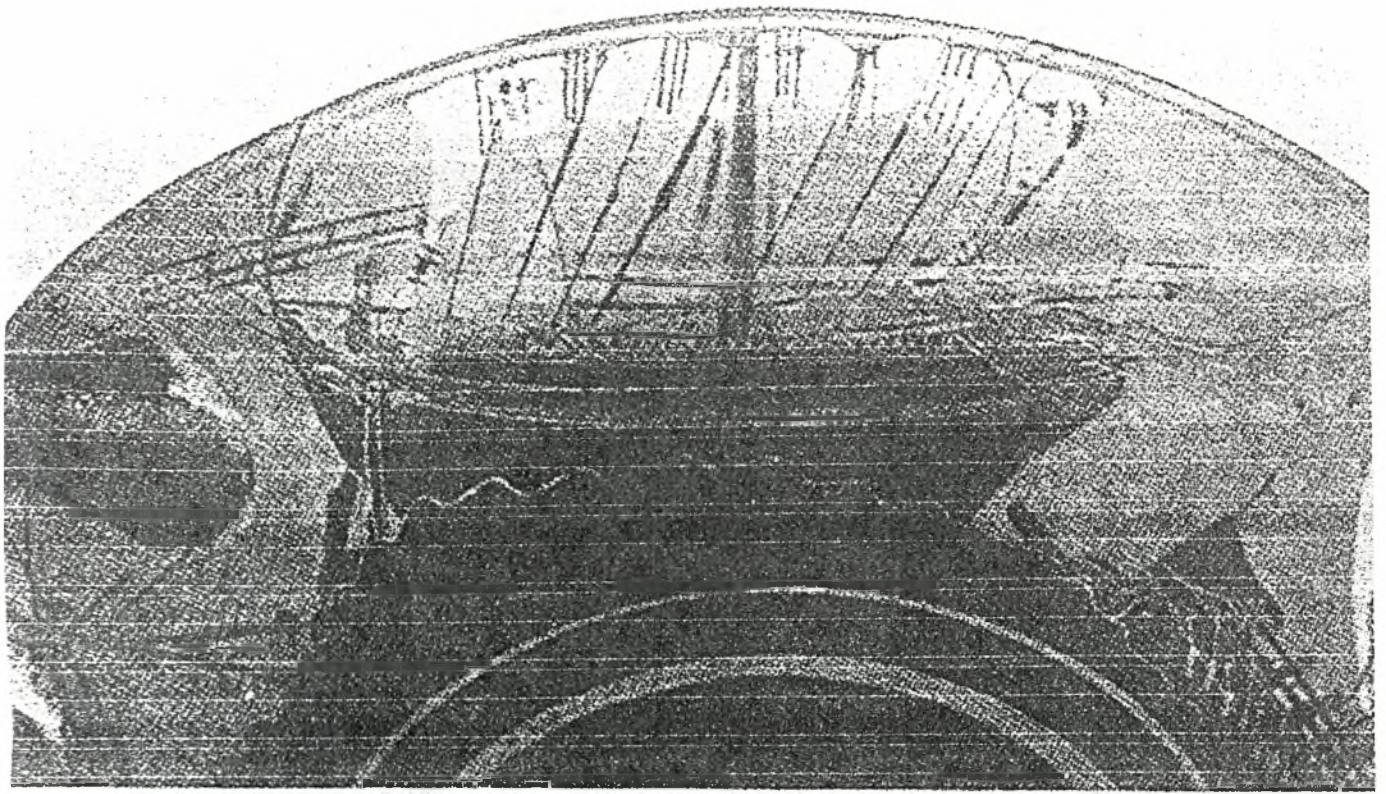
Εκ. 75 Ερέτρια. Ταφή σε τεφοροδόχο αγγείο.

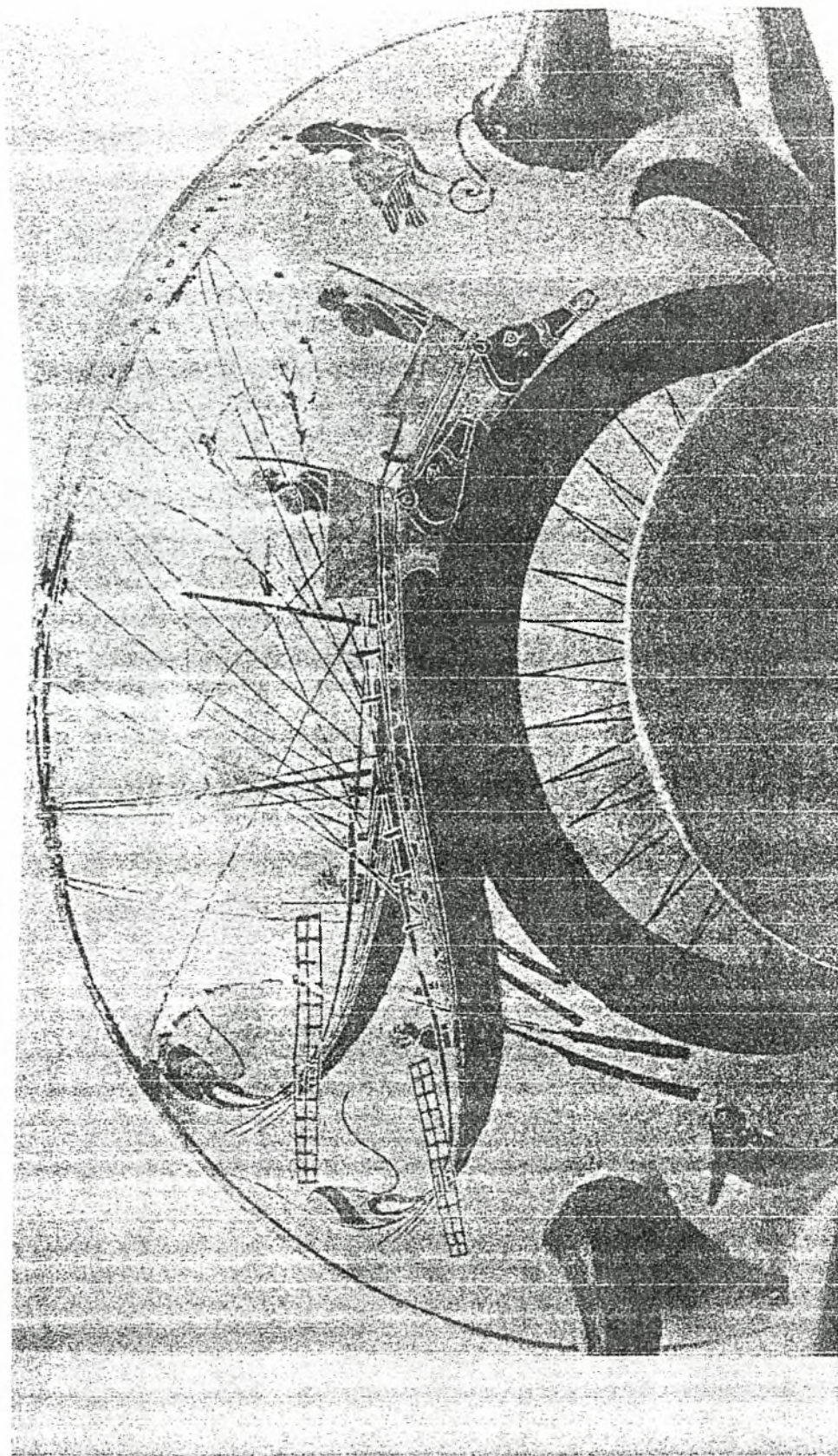
Εικ. 76 Αφρακτος 6^{ου} αι. Πολεμικό πλοίο 8^{ου} αι. π.Χ.

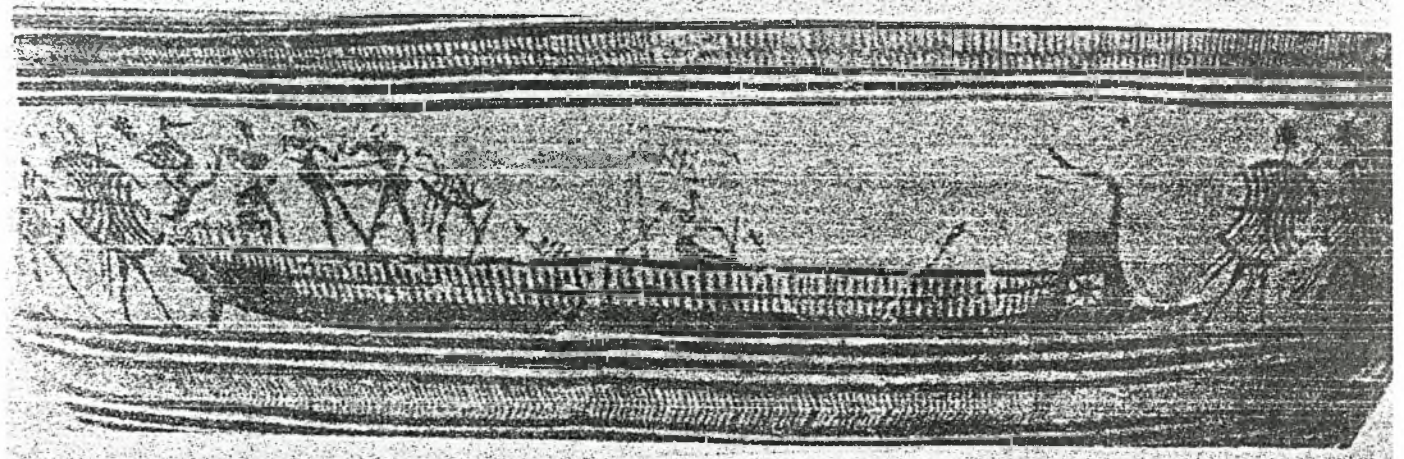
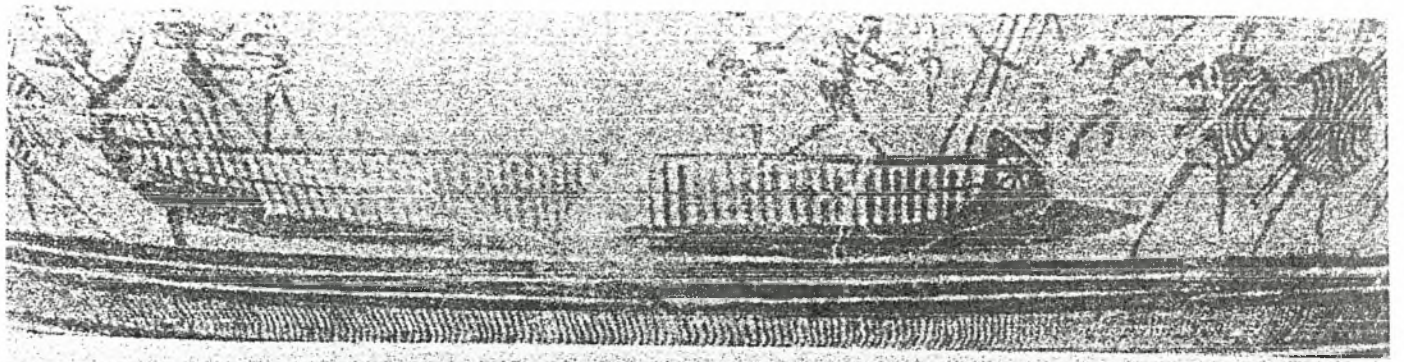
Εικ. 77 Εμπορική γαλέρα 9^{ου} - 8^{ου} π.Χ.

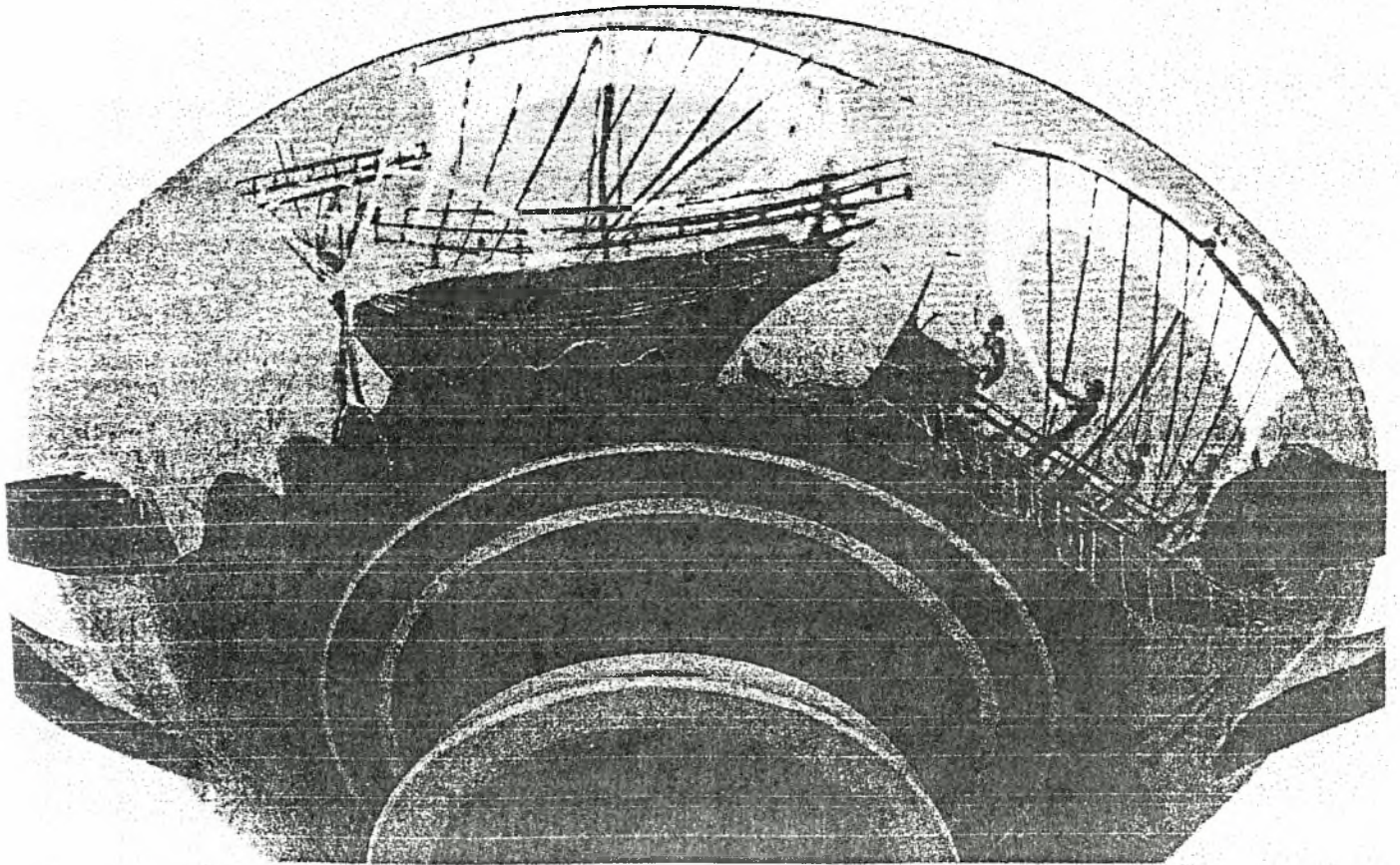
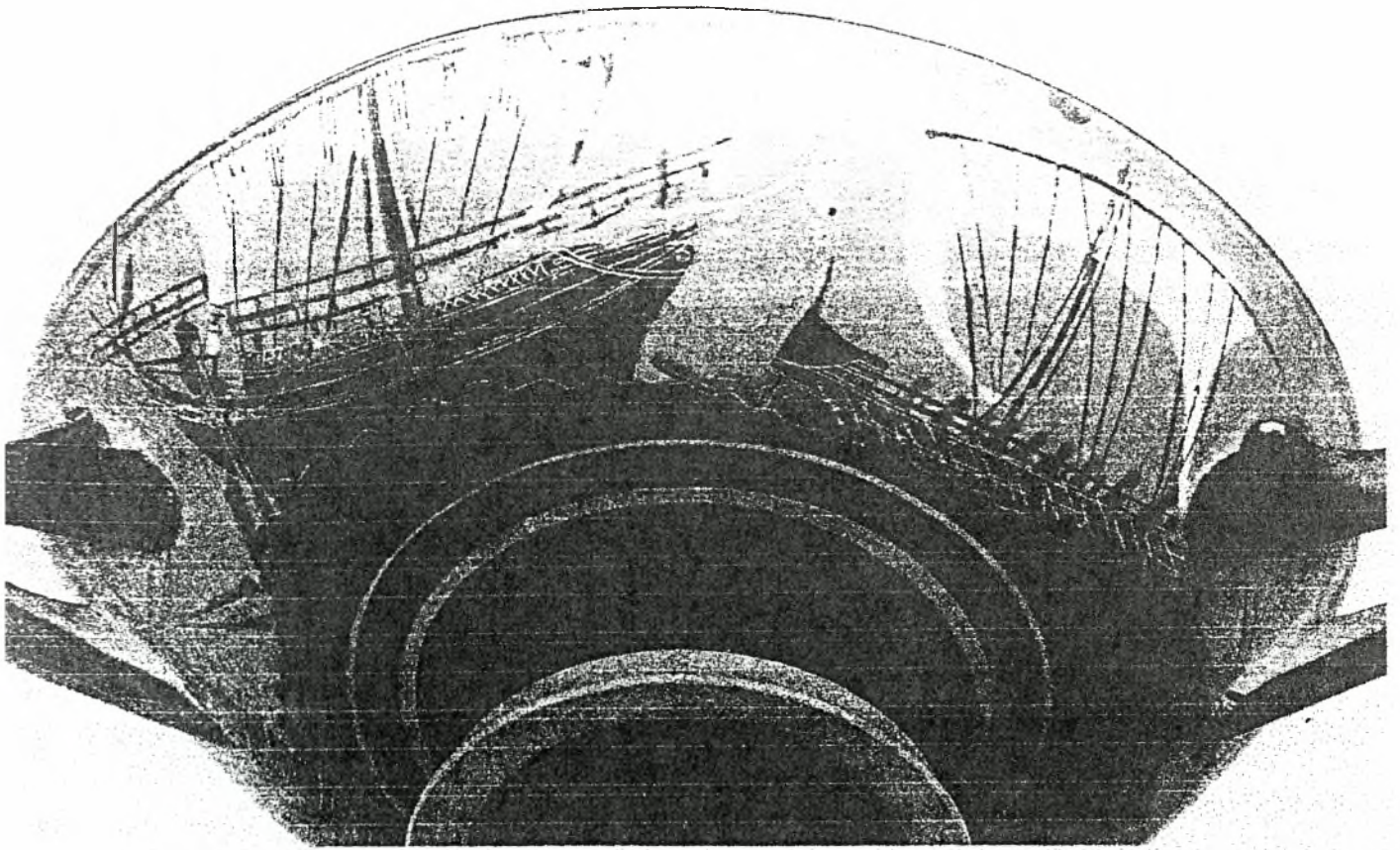
Εικ.78 Εμπορικό πλοίο 6^{ου}. Αιγιακή γαλέρα από την Ελευσίνα, 850-800 π.Χ.

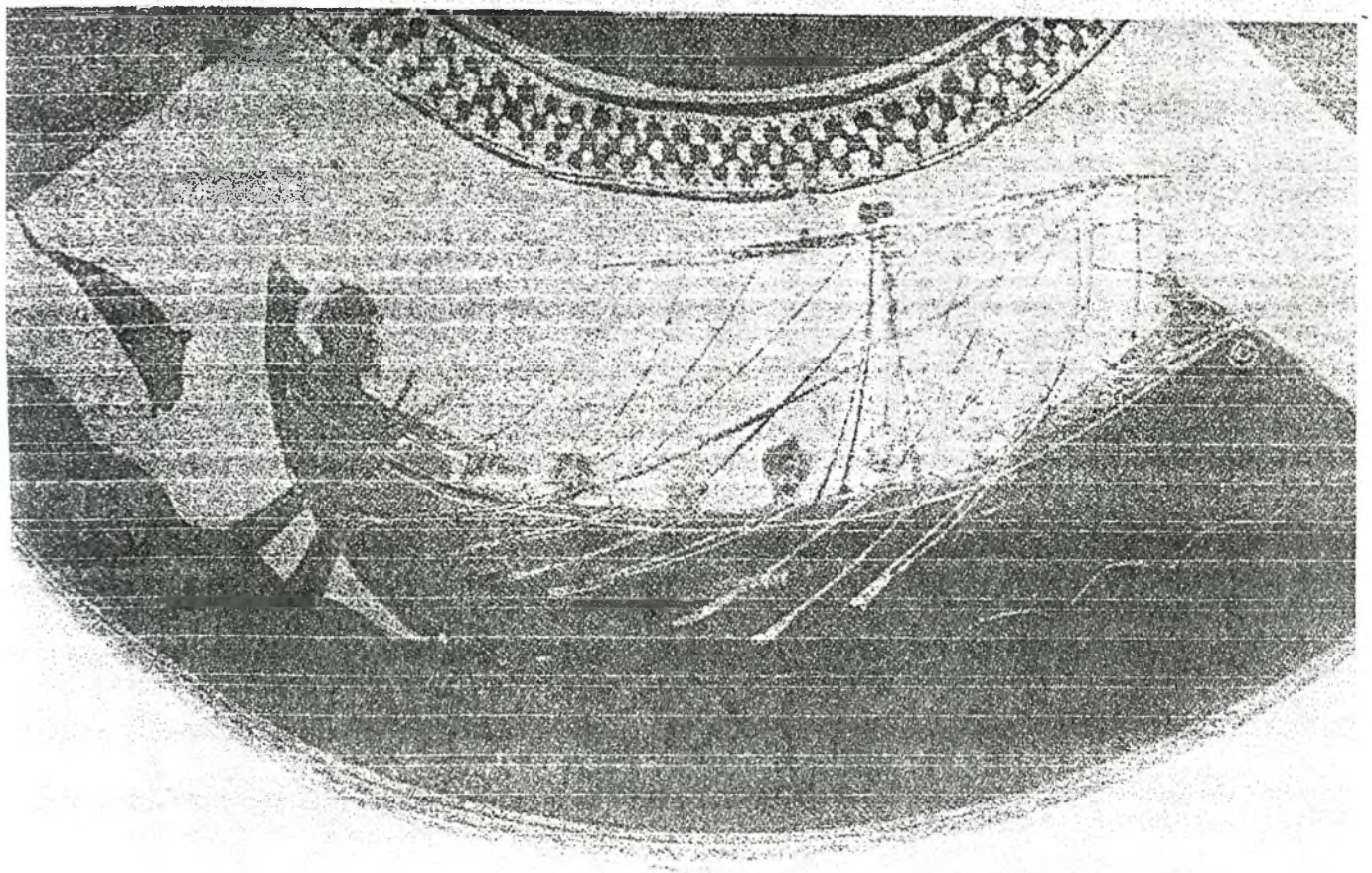
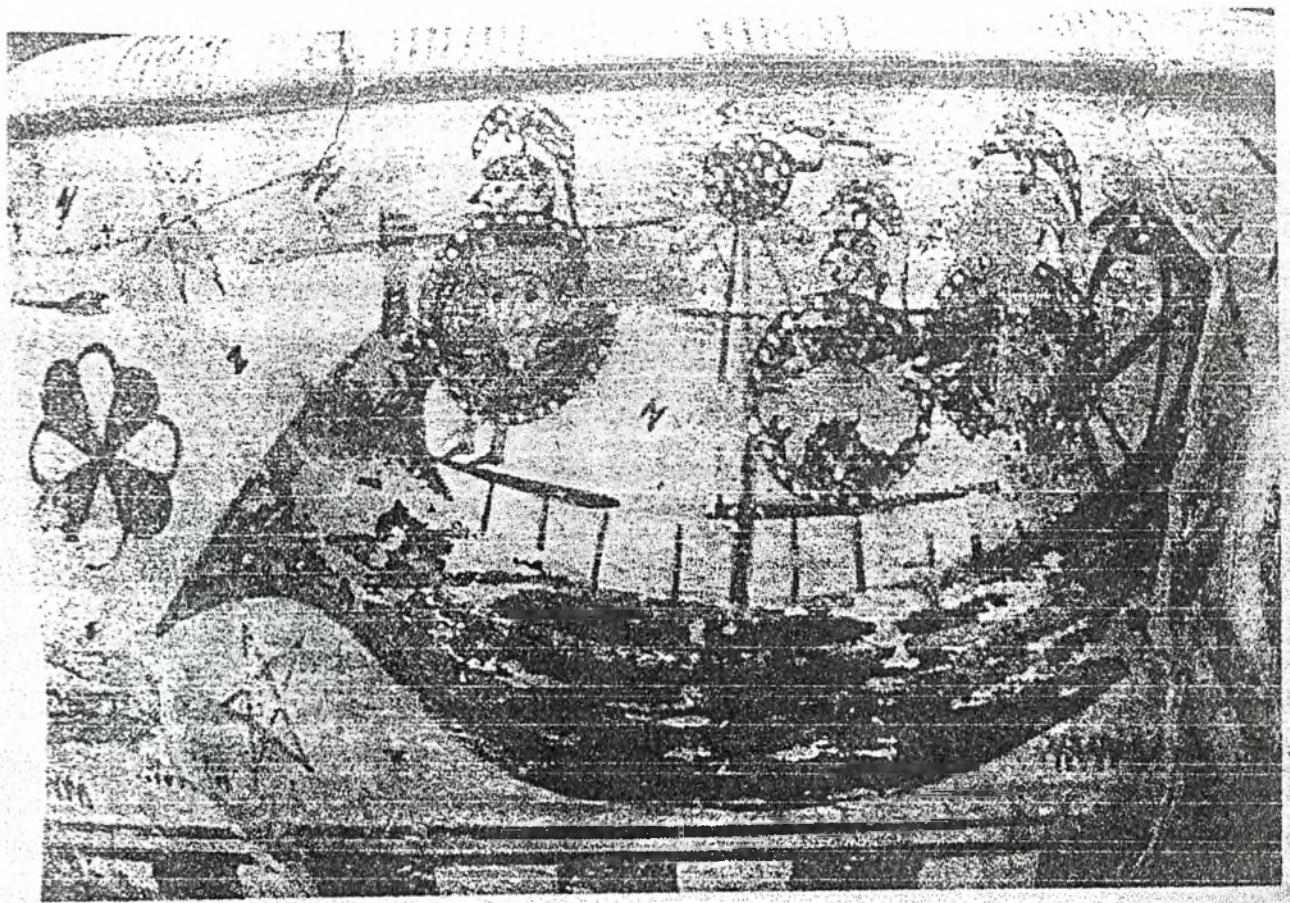
Εικ.79 Αφρακτος. Πολεμικό πλοίο 6^{ου} αι.

Εικ.80 Πολεμικό πλοίο του 8^{ου} αι. με υπερκατασκευή

Εικ.81 Πειρατικό και εμπορικό πλοίο του 6^{ου} π.Χ.

Εικ.82 Εμπορικό πλοίο που προετοιμάζεται για επίθεση. Εμπορική γαλέρα του 6^{ου}.

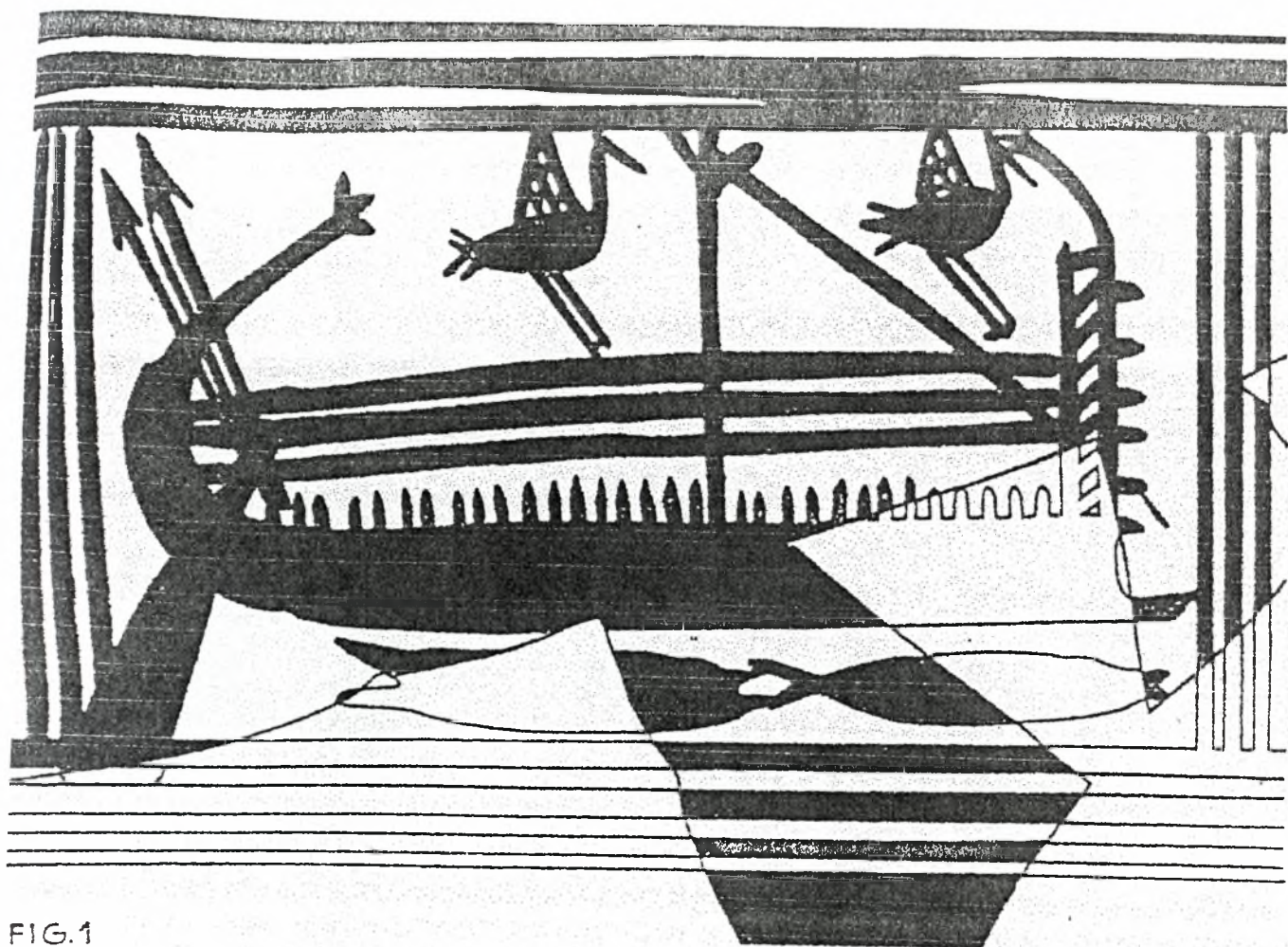

FIG. 1

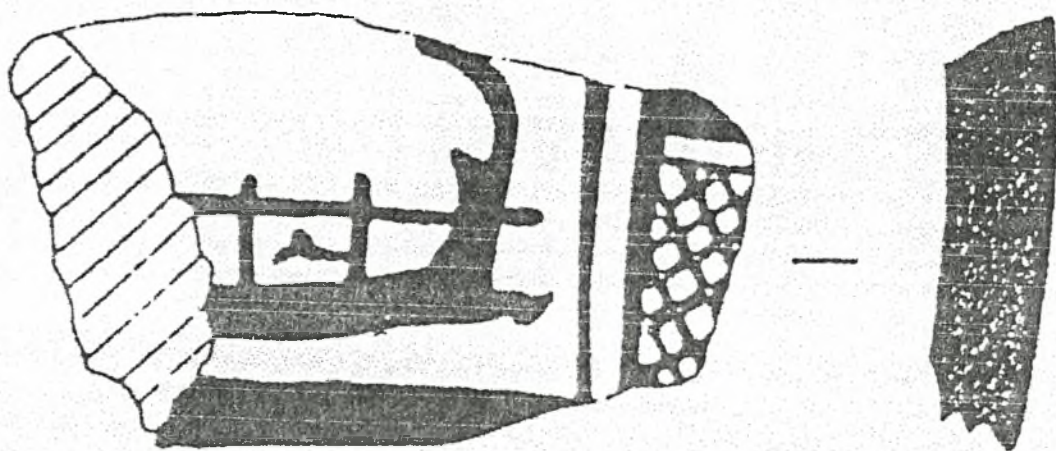
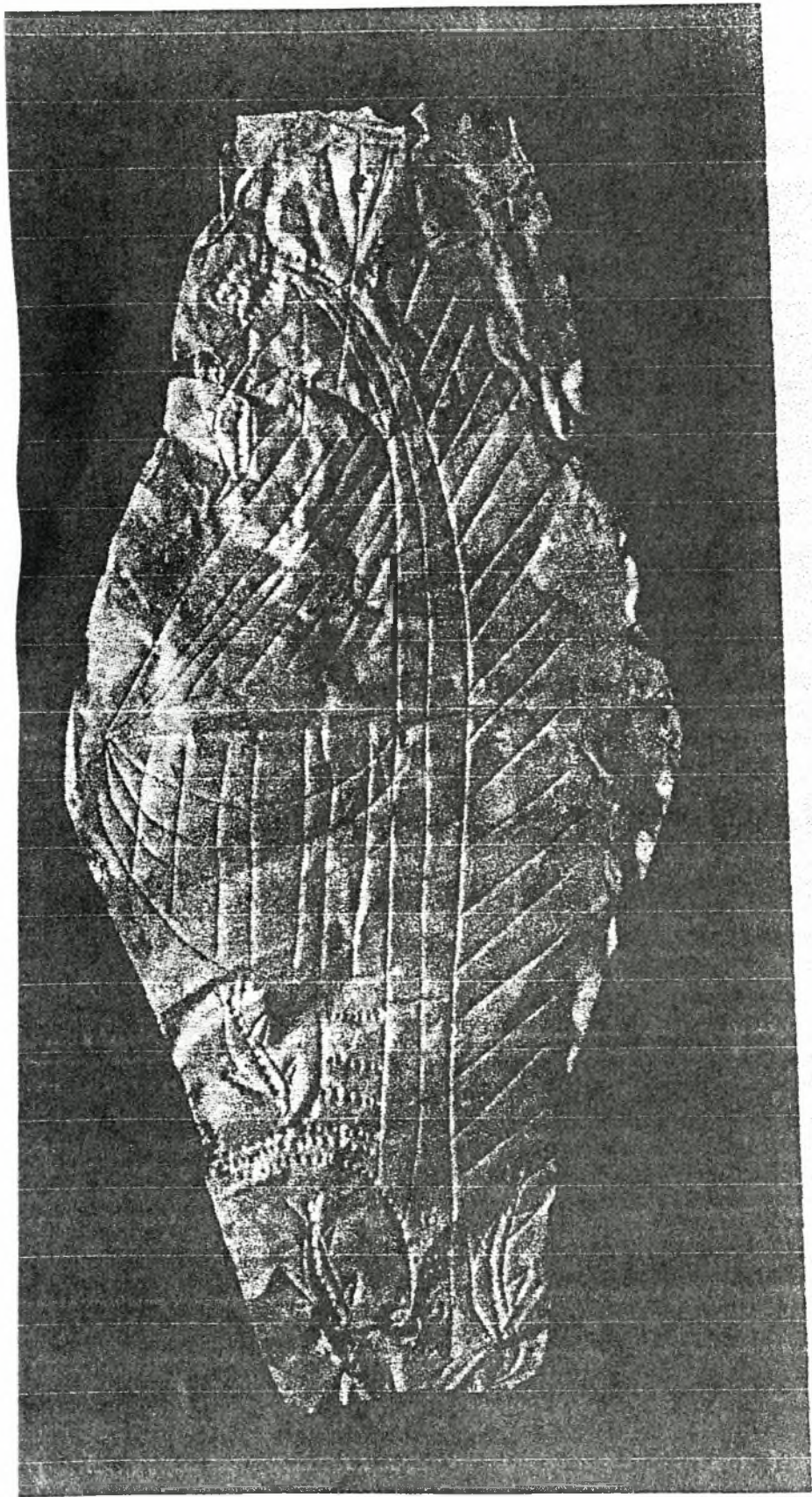
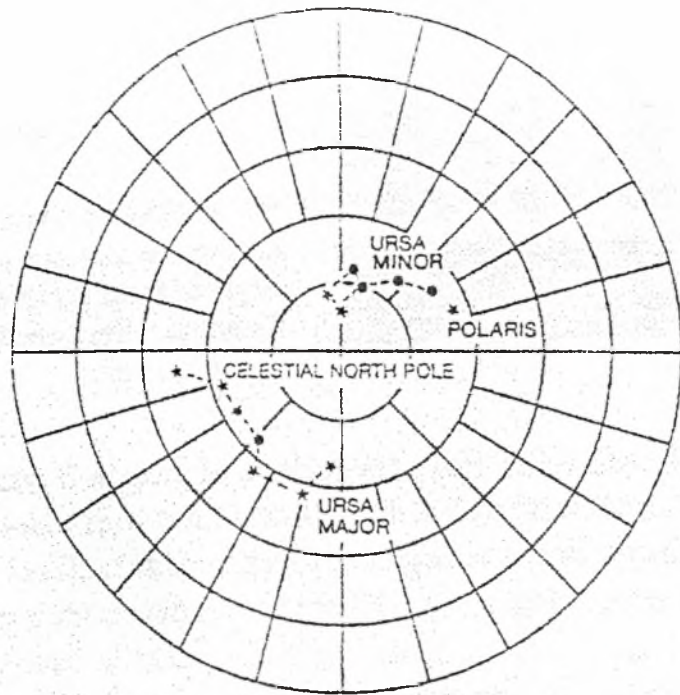

FIG. 2

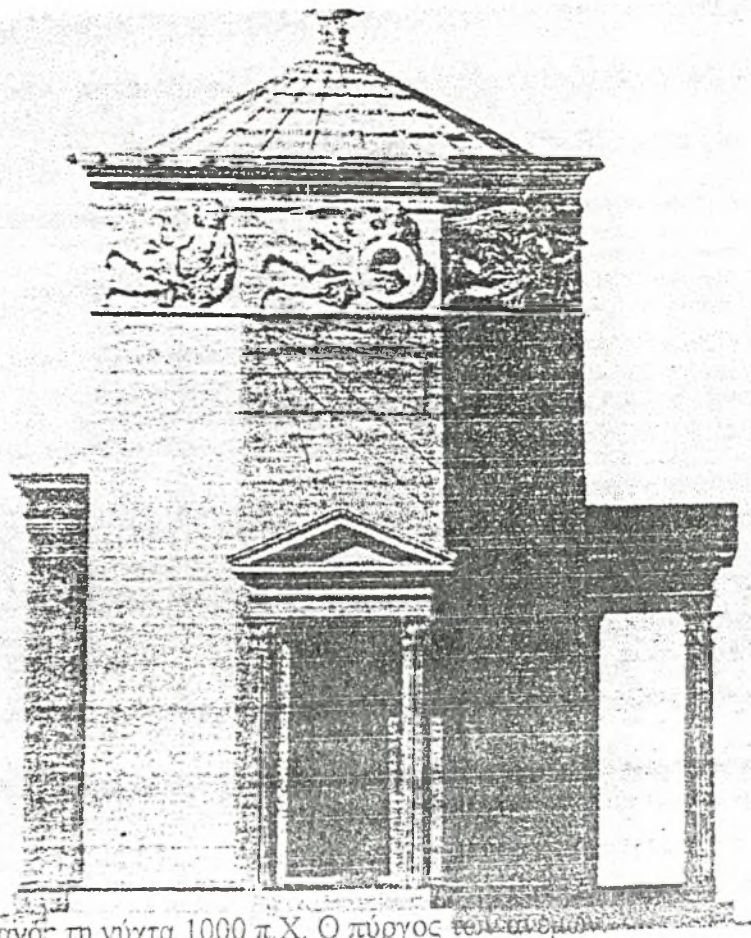
Εκ. 83 Εύβοια. Πολεμικό πλοίο από τάφο στην Τούμπα. Πολεμικό πλοίο του 9^{ου} αι.

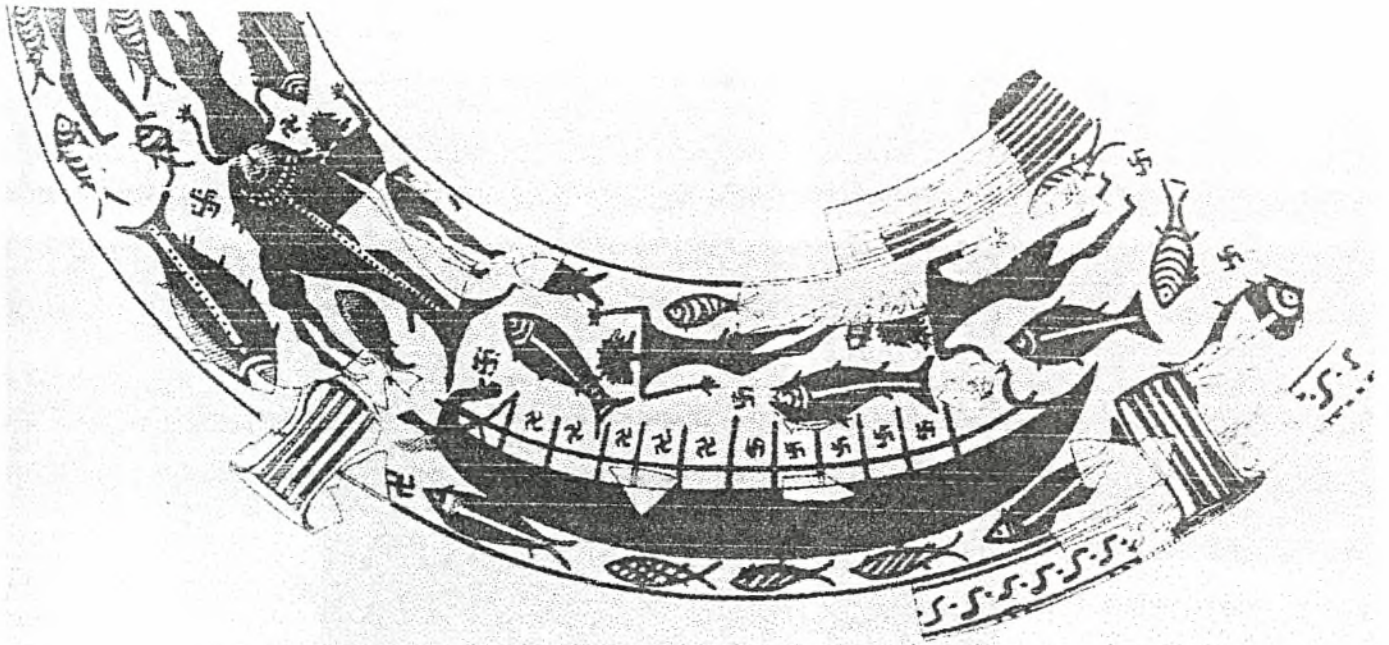
Εικ. 84 Σίνδος. Παράσταση πλοίου σε χρυσό έλασμα.

1000 BC

Εικ.85 Ο ουρανός τη νύχτα 1000 π.Χ. Ο πύργος των ανέμων

Εικ. 86 Ναυάγια της αρχαιότητας.

